

Az értekezés a Debreceni Egyetem TEK BTK
Irodalomtudományok Doktori Iskolában készült.

A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt
támogatta.

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap
társfinanszírozásával valósult meg.

SZÉCHENYI TERV

The publication is supported by the TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 project.
The project is co-financed by the European Union and the European Social
Fund.

SZÉCHENYI PLAN

**Irodalom- és Kultúratudományok
Irodalomtudományok Doktori Iskola
Magyar és összehasonlító irodalomtudományi program**

D. Magyar Imre
okleveles magyar–német szakos tanár

A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG IRODALMÁRÓL
Doktori (PhD) értekezés

Témavezető

Dr. Görömbei András

Szigorlati és védési bizottság

Debreceni Egyetem

BTK

2013

Én, D. Magyar Imre, felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.

Budapest–Debrecen, 2013. január 1.

D. Magyar Imre

...a felszínre kerülő kulturális értékek tompítják vagy teljesen megszüntetik a cigányellenes előítéleteket.

Bari Károly¹

...nem szépen kell beszélni rólunk, hanem jól és pontosan!

Szécsi Magda²

Nem hiszek az életforma konzervativizmusában. Nem hiszek abban sem, hogy a „tudat” elmarad a lét mögött, hanem azt gondolom, hogy amíg van gang, galeri, telep, tradicionális életmód stb., azért van, mert tagjainak nincs jobb lehetőségük.

Kemény István³

A művész – és talán senki emberfia – nemcsak a föld mindennapi kenyeréért lohol, de az univerzum polgára is.

Pilinszky János⁴

Ha valami nemzetemnek hasznos volna, de egy másiknak ártana, nem javasolnám uralkodómnak, mert elsősorban ember vagyok, csak azután francia, vagy mondjuk: szükségszerűen vagyok ember s csak véletlenül francia.

Montesquieu⁵

¹ Valachi 1998, 71–74. o. (Az idézet egy interjúból származik.)

² Szécsi 2006, 75. o.

³ Kemény 1978.

⁴ Pilinszky 2004, 146. o.

⁵ Montesquieu 1943, 14. o.

TARTALOMJEGYZÉK

1.	ELŐSZÓ	7
2.	BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK	30
2. 1.	A tárgy kijelölése	30
2. 1. 1.	A magyarországi cigányok csoportjai	32
2. 1. 2.	A magyarországi cigányok nyelvei	36
2. 1. 3.	Korlátozások	39
2. 1. 4.	A cigány irodalom mint a nemzetté válás eszköze?	40
2. 2.	A tárgy (hiánya) a reprezentatív irodalomtörténetekben	43
2. 2. 1.	Az akadémiai irodalomtörténet	45
2. 2. 2.	Ismeretterjesztő áttekintések	46
2. 2. 3.	Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete	47
2. 2. 4.	Gintli Tibor és Schein Gábor irodalomtörténete	48
2. 2. 5.	A Szegedy-Maszák-féle irodalomtörténetek (!)	48
2. 2. 6.	Grendel Lajos irodalomtörténete	49
2. 2. 7.	A Gintli-féle irodalomtörténet	50
2. 2. 8.	Összefoglalás	50
2. 2. 9.	A kihagyás okai 1.: a paradigmaváltás	51
2. 2. 10.	A kihagyás okai 2.: az esztétikum hiányosságai	58
2. 3.	A tárgy tárgyalhatósága	60
2. 3. 1.	(Remélhetőleg) termékeny változások	61

2. 3. 2.	Az irodalomtörténet írhatósága	62
2. 4.	Elméleti háttér	63
2. 4. 1.	Szegedy-Maszák Mihály tézisei	63
2. 4. 2.	Formalizmus, strukturalizmus, irodalmi hermeneutika, interart studies, cultural studies	66
2. 4. 3.	Két megjegyzés	68
2. 4. 4.	Posztkolonializmus	71
2. 4. 5.	A fehér ember pillantása	72
2. 4. 6.	Edward Said orientalizmus-fogalma	75
2. 4. 7.	A posztkoloniális olvasat	76
2. 4. 8.	A posztkoloniális irodalom (a cigány irodalom virtuális tere?)	78
2. 4. 9.	Kulturális antropológia	79
2. 4. 10.	Kulturális antropológia és irodalom	85
2. 4. 11.	Az idegen	86
3.	A CIGÁNY IRODALOM FOGALMA	89
3. 1.	A jelen idejű szöttes	89
3. 1. 1.	Intertextualitás	90
3. 1. 2.	Az emberi faj egységessége	91
3. 1. 3.	Népek, népcsoportok	91
3. 2.	Szociálpszichológiai kitérő	93
3. 2. 1.	Személyes és társadalmi identitás	93
3. 2. 2.	Bari Károly és Radnóti Miklós identitása	99
3. 2. 3.	Félelem a gettósítástól	101
3. 2. 4.	A kettős identitás	103
3. 2. 5.	Nemzetközivé lesz?	105
3. 2. 6.	Identitás és megkapaszkodási ösztön	106
3. 2. 7.	Cigányok/romák	108
3. 3.	Ki a cigány (alkotó)?	110

3. 3. 1.	„ <i>Akiket a nemcigány környezet cigánynak tekint</i> ” – Kemény István	110
3. 3. 2.	Kemény mellett, fenntartásokkal – Havas Gábor, Dupcsik Csaba	111
3. 3. 3.	Vita Keménnyel – Szuhay Péter	113
3. 3. 4.	Szkepticizmus – Ladányi–Szelényi	114
3. 3. 5.	Ki hát a cigány?	115
3. 4.	Néhány irodalomtörténeti alapfogalom	116
3. 4. 1.	Nemzeti (?) irodalmak	116
3. 4. 2.	„Magyar irodalom”	118
3. 4. 3.	Hovatartozás és nyelv	120
3. 4. 4.	Alapelvek	121
3. 4. 5.	Analógiák	123
3. 5.	A cigány irodalom fogalma	124
3. 5. 1.	Szegő László felfogása	125
3. 5. 2.	Csengey Dénes felfogása	127
3. 5. 3.	Choli Daróczi József felfogása	128
3. 5. 4.	Szuhay Péter felfogása	131
3. 5. 5.	Kelemen Zoltán felfogása	133
3. 5. 6.	Beck Zoltán felfogása	134
3. 5. 7.	Pernyész Anita felfogása	140
3. 5. 8.	Rajko Djuric felfogása	140
3. 5. 9.	Meghatározás	143
4.	HOSSZMETSZET: NÉHÁNY FONTOS TÉMAKÖR	145
4. 1.	India	146
4. 1. 1.	India emléke	146
4. 1. 2.	Sir Angus Fraser a kezdetekről	148
4. 1. 3.	Vekerdi László a kezdetekről	152
4. 1. 4.	Judith Okely különvéleménye	153
4. 1. 6.	Egy vers Indiából: <i>Egy magyarországi cigány költőhöz</i>	154

4. 2.	Az előítéletek kialakulása és megszilárdulása	156
4. 2. 1.	Az itt élő idegen	157
4. 2. 2.	Az előítéletek kialakulása	159
4. 2. 3.	A cigányok és az előítéletek	163
4. 3.	A kulturális emancipáció	168
4. 3. 1.	A teljes asszimiláció felé – az 1961-es párthatározat	169
4. 3. 2.	A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége	170
4. 3. 3.	Újabb deklarációk	171
4. 3. 4.	A párthatározat szellemében – Vekerdi József nézetei	174
4. 3. 5.	A kulturális emancipáció kezdetei	179
4. 3. 6.	A naiv tudomány	185
4. 4.	Az írott irodalom megjelenése és fogadtatása	188
4. 4. 1.	Az elődök	188
4. 4. 2.	<i>A Fekete korall</i> -vita	190
4. 4. 4.	Cigány nyelvű szövegek	190
5.	KERESZTMETSZET: AZ ÍROTT IRODALOM	193
5. 1.	Egy portré	197
5. 1. 1.	Balázs János	197
5. 1. 2.	Balogh Attila	214
5. 1. 3.	Bari Károly	214
5. 1. 4.	Holdosi József	215
5. 1. 5.	Lakatos Menyhért	217
5. 2. 6.	Osztojkán Béla	217
5. 2. 7.	Szécsi Magda	218

6.	ÖSSZEGZÉS	219
7.	SUMMARY	221
	FELHASZNÁLT IRODALOM	224
	FÜGGELÉK: VÁLOGATOTT BIBLOGRÁFIA	245

1. ELŐSZÓ

Értekezésem tárgya – amit a későbbiekben igyekszem pontosabban meghatározni – a magyarországi cigányság írott irodalma. (Az irodalom részének tekintem a népköltészeti alkotásokat is, de velük itt nem foglalkozom.)

Ez a téma debreceni egyetemi éveim után, a hetvenes esztendőök végén, a nyolcvanasok elején kezdett el érdekelni. Ekkor ismerkedtem meg, tulajdonképpen véletlenül, cigány alkotókkal és politikusokkal, Balogh Attilával, Choli Daróczi Józseffel, Daróczi Ágnessel, Kovács Józseffel, Lakatos Menyhérttel, Péli Tamással, Szentandrassy Istvánnal, s e találkozások hatására tudatosodott bennem, ami addig nemigen foglalkoztatott, hogy – apai ágon – ehhez a néphez is tartozom, felmenőim – ezt addig is tudtam – neves cigányzenészek, dédnagyapám, a Debrecenben élt legidősebb Magyary Imre, nagyapám, idősebb Magyary Imre – aki Debrecenből Budapestre került – és másik dédnagyapám, Radics Béla a legkiválóbb primások közé tartoztak. Nevük ott szerepel Ady Endre, Hunyady Sándor, Karinthy Frigyes, Krúdy Gyula írásaiban. Úgy éreztem, szép és nekem való feladat, hogy irodalmárként, kritikusként figyelemmel kísérem a magyarországi cigányság épp akkoriban születő írott irodalmának alakulását, részt vegyek a szintén akkor formálódó cigány értelmiség művészeti és politikai életében. Ez aztán csak töredékesen sikerült, de egy idő után egyre erősödött bennem a vágy, hogy egy összefoglaló irodalomtörténeti művet írjak, s a tudat, hogy ezt nekem egyszerűen illik megcsinálnom. A végső lökést Dupcsik Csaba nagyszerű könyvének, *A magyarországi cigányság történetének*⁶ megjelenése adta 2009-ben. Úgy véltem, a magam munkája mintegy párdarabja lehetne ennek az alkotásnak, ezért is adtam hasonló címet: *A magyarországi cigányság irodalma*, s a felépítésében, egyéb megoldásaiban is – például a jegyzetelés módjában – igyekszem követni. Nagy örömömre szolgált, hogy a Dupcsik könyvét kiadó

⁶ Dupcsik 2009.

Osiris vezetője, Gyurgyák János ígéret tett az én munkám megjelentetésére is, sőt azt javasolta, hogy állítsak össze mellé egy szöveggyűjteményt. Ez utóbbira annál inkább szükség lenne, mert mind a cigány népköltészeti alkotások, mind a cigány irodalomhoz sorolható alkotók munkái igen nehezen hozzáférhetőek, aminek következtében Bari Károly, Lakatos Menyhért s újabban Jónás Tamás nevén kívül még az irodalomtörténészek, magyartanárok sem nagyon tudnak másokat említeni. Sokan érdeemesek pedig még a figyelemre, elsősorban Balázs János, Balogh Attila, Holdosi József, Kovács József Hontalan, Osztójkán Béla, Szécsi Magda, de számon kellene tartanunk olyanokat is, mint Choli Daróczi József, Csemer Géza, Farkas Kálmán, Kalányos Mónika, Nagy Gusztáv, Orsós Jakab, Rácz Lajos, Rigó József, Rostás-Farkas György, Szepesi József, Szolnoki Csanya Zsolt s mások; nem is kevesen. A magyarországi cigányoknak pedig mindenképp ismerniük kellene jelentős alkotóikat. (Igazi megoldásnak egy könyvsorozatot tartanék, például az *Osiris Diákkönyvtár* mintájára, amiben újra vagy éppen először megjelennének a magyar és – fordításban, de akár eredeti nyelven is – a romani s beás nyelvű művek, köztük a népköltészeti gyűjtemények, a népmesék, s helyet kapnának a más országokban élő, más nyelveken író szerzők munkái is, amikből eddig elenyészően kevés jelent csak meg magyarul: Bari Károly állított össze egy antológiát még 1996-ban *Madarak aranyhegedűn*⁷ címmel. E sorozatban a cigányokkal foglalkozó néprajzi, zenei, irodalomtörténeti, szociológiai, szociográfiai munkák némelyike is helyet kaphatna. S a szövegeket az interneten is elérhetővé, letölthetővé kellene tenni. Egy negyven-ötven darabból álló kiskönyvtárat képzelek el – mi tagadás, szívesen lennék a szerkesztője.)

Azt gondoltam, hogy a készülő könyv egy része PhD-értekezés is lehet, amit azon az egyetemen nyújtanék be és védenék meg, amelyiken lassan negyven éve azt a szellemi útravalót kaptam, amiből máig gazdálkodom. Debrecen, a debreceni egyetem szellemi szülőházam. Igen jólesik, hogy egykori tanáraink tervemet megértéssel fogadták s munkámat messzemenően támogatták.

Könyvemet úgy szeretném megírni, hogy akár tankönyvként is használni lehessen. Ma már vannak romológiai tanszékek, műhelyek, a cigányok egy része is érdeklődik saját kultúrája, művészete s így irodalma iránt – napjainkra kialakult egy vékony, de létező és lassan növekvő értelmiségi réteg is. Remélhetőleg a szélesebb olvasóközönségben is akadnak – bár aligha sokan –, akik kíváncsiak erre a kultúrára. Nyilván naivan, de szívesen

⁷ Bari (szerk.) 1996.

képzelek el egy nem is feltétlenül irodalommal, művészettel foglalkozó roma (vagy nem roma) középiskolást, főiskolást, egyetemistát, egy érdeklődő olvasót, aki meg akarja ismerni a cigányság történelmét, irodalmát, kultúráját – úgy akarok írni, hogy ő is segítséget kaphasson.

Ennek megfelelő a jelen értekezés felépítése is. Úgy vélem, a cél érdekében szükséges, hogy az irodalomtörténeti részt egy, az átlagosnál hosszabb elméleti bevezető előzze meg. Szólni kell irodalmon kívüli témákról is, például a magyarországi cigányok csoportjairól, nyelveiről, mivel ezekről maguk a cigányok sem tudnak sokat. S ha az értekezésben nem is, a majdani könyvben tenni kell egy szociálpszichológiai kitérőt, tárgyalni kell mindenekelőtt az előítéletek kialakulásának, működésének mechanizmusát, hisz a cigánysággal kapcsolatos előítéletek s az előítéletek kiváltotta reakciók a bemutatandó regényeknek, novelláknak, verseknek is gyakori ihletői, tárgyai.

Dupcsik Csaba könyve mellett elsősorban a Gintli Tibor szerkesztette nagy összefoglaláshoz, az elméletileg leginkább a strukturalizmusra és az irodalmi hermeneutikára támaszkodó *Magyar irodalomhoz*⁸ kapcsolódom – pillanatnyilag ez utóbbi a legutolsó ilyen jellegű munka, bár az Irodalomtudományi Intézetben Szörényi László főszerkesztésében készül már egy újabb, *Irodalomtörténeti Kézikönyv* munkacímme – innen vettem a nagyportrék és kisportrék felvázolásának ötletét.

A célból következik a stílus is. Mint említettem, nem a szűkebb szakmának szándéksom írni. S egyébként is vallom, amit Szerb Antal mondott – címmé is ezt emelték – egy interjúban, ami *A világirodalom története* megjelenése és sikere alkalmából készült vele⁹ s amit még kamaszkoromban olvastam: „Az igazi irodalomtörténet tulajdonképpen propaganda a jó irodalom érdekében.”

Akad számos esztétikai, irodalomelméleti és irodalomtörténeti kérdés, ami rendkívül fontos s amelyek megvitatása, tisztázása, folyamatos újragondolása nélkül „jó irodalomtörténet” sem írható, de amelyeknek a tárgyalása a szűkebb szakmára tartozik. Igazából persze ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása sem lehet ezoterikus, hermetikus. A hermeneutikát nem szerencsés összetéveszteni a hermetizmussal. Természetesen tudom: van, amit csak kellő bonyolultsággal lehet megfogalmazni. Sosem a bonyolultság zavar: az

⁸ Gintli (főszerk.) 2010.

⁹ Szerb Antal: Az igazi irodalom tulajdonképpen propaganda a jó irodalom érdekében. In Szerb 1971, 721–722. o.

zavar, ha valami bonyolultabb, mint amilyen bonyolultnak lennie kellene. Az optimális bonyolultság híve vagyok.

Zavar, magától értetődően, a felkészületlenség, a tájékozatlanság, a felszínesség is. Felkészülten, tájékozottan, elmélyülten, de mégis közérthetően, sőt élvezetesen írni (tudom, a közérthetőség igencsak pontatlan fogalom): ezt tartom ideálisnak. Ennek jegyében is gondolom az utóbbi évek legkiválóbb irodalomtörténeti munkáinak például – csak hármat említve – Dávidházi Péter Toldy Ferencről (illetve a magyar irodalomtörténet-írás születéséről)¹⁰, Ferencz Győző Radnóti Miklósról¹¹ és Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi Dezsőről¹² írt monográfiáit.

A túlzott tudományosságról, a „tudományosság öncélú mítoszaról” változatlanul érvényesnek vélem egy ma ritkán idézett, de általam most is tisztelt irodalomtudós, Király István szavait, amiknek itteni idézése akár hommage-nak is tekinthető; szakmailag és emberileg is nagyon sokat kaptam tőle egykor: *„Félreértés ne essék: jogos és indokolt egy túlzottan az esszéírás jegyében fejlődő s magát gyakran művészetnek vélő tudományág kapcsán ... a fokozott tudományos precizitás, módszertani következetesség, fogalmi tisztaság, a leírásban és elemzésben való nagyobb biztonság követelménye. ... A szcientizmus nem abban áll, ha valaki ezek szószólója. Az öncélúsággal, az önmagáért való tudóskodással jelent ez egyet. ... A szcientizmusban ... a lényegről a formára tolódott a hangsúly. A külsőség lett fontos. A gondolat helyett a tudományos zsargon, az igazságra törés szenvedélye helyett a módszertani nagyképekűködés.”*¹³ S idézhetem egykori tanárom, Görömbei András egy ars poetica-értékű mondatát a Debreceni Egyetem azóta megváltozott honlapjáról, a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet oktatóinak bemutatkozásából: *„Törekvésem az, hogy a legbonyolultabb kérdésekről is közérthetően beszéljek és írjak.”* Ha szólhatunk, Barta Jánoshoz köthetően, debreceni irodalomtörténeti iskoláról, akkor ennek tagjait, úgy vélem, ez a törekvés is összeköti. Megszívlelendő és témám szempontjából különösen fontos az, amit Görömbei András egy újabb tanulmányában¹⁴ írt: *„Az irodalomtörténet számomra egzisztenciális tudomány: az egyén és a közösség létének esztétikai értelmezése. Az irodalom az egyéni és nemzeti önismeret semmi mással nem helyettesíthető forrása és értéke. Irodalomtörténetet úgy kell írni, hogy annak minden sorából érződjék az, hogy az emberlét értelme szempontjából fontos*

¹⁰ Dávidházi 2004.

¹¹ Ferencz 2005.

¹² Szegedy-Maszák 2010.

¹³ Király István: Vallomás a módszerről. In Király 1989, 345–355. o.; 352. o.

dolgokról lesz szó.” A cigányok emberi léte és önismerete szempontjából egyaránt rendkívül fontos, hogy birtokba vegyék, megéljék, megélhessék végre saját kultúrájukat, így irodalmukat.

Nem a szűkebb szakmának szándéksom írni, de úgy, hogy munkám szakmai szempontokból is megállja a helyét. Ezért is gondoltam, hogy a készülő könyv egy részét PhD-értekezésként is benyújtom. Ezért is – s másért is.

Értekezésem egy nagyobb narratívába illeszkedik, s igen öröndetes, hogy ez a narratíva létezik, újabb és újabb művekkel gyarapszik. A cigány művészetet, kultúrát, tágabban értelmezve a cigányságot a maga egészében bemutató narratívára gondolok, beleértve a nyelvészeti, történelmi, szociológiai, kulturális antropológiai írásokat is. E narratíva első jelentős alkotásának Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann göttingeni professzor cigányokról szóló 1783-as átfogó művét tekinthetjük – Magyarországon az úgynevezett első ciganológus triász tagjaié, József főhercegé, Herrmann Antalé és Wlislócki Henriké az elsőség, munkásságuk a tizenkilencedik század két utolsó évtizedére datálható. Ők írták a *Pallas Nagy Lexikon* IV. kötetéhez készült terjedelmes mellékletet¹⁵ is, amiben olvashatunk a cigány nyelv grammatikájáról (József főherceg), a cigányok életmódjáról, szokásairól és hiedelmeiről (Herrmann), továbbá népköltészetéről és zenéjéről (Wlislócki). Wlislócki a szakirodalmat is közli, a főherceg pedig magyar–cigány szógyűjteményt is közöl.

A narratívába tartozó művek mára igen sok területet feltérképeztek, leírtak, elemeztek. Csak a hazai kutatás elmúlt néhány évtizedére visszatekintve: a népköltészetéről és a zenéről, népzeneiről szólnak Bari Károly¹⁶, Jenei Teréz¹⁷, Kovalcsik Katalin¹⁸, Sárosi Bálint¹⁹ s mások munkái, a képzőművészetet mutatják be Kerékgyártó István és Junghaus Tímea alkotásai, a cigányok filmes, mozgóképes ábrázolásáról beszélnek Pócsik Andrea és Szűk Balázs²⁰ dolgozatai, a cigány reprezentációk néprajzi vonatkozásait tárta fel Berek Sándor²¹. S vannak, akik több területet is figyelemmel kísérnek, mint például Szuhay

¹⁴ Görömbei András: A másik magyar irodalom. In Görömbei, 2012, 217–222. o.; 218. o.

¹⁵ Újraközölve: Kárpáthy (szerk.) 1999, 135–238. o. A kötet közli a Lexikon Wlislócki írta Cigányok címszavát is.

¹⁶ Bari 2009.

¹⁷ Jenei 2009.

¹⁸ Kovalcsik Katalin: „.... Ami a dalban van, az a cigány beszéd.” Egy erdélyi oláh-cigány közösség nyelvi ideológiája. In Bari (szerk.) 1998, 31–52. o. Kovalcsik Katalin rendkívül értékes népzenei írásai mellett egy kiváló tanulmánykötetet is összeállított: Kovalcsik (szerk.) 2002.

¹⁹ Sárosi 1971, 1996, 2004, 2012.

²⁰ Szűk 2011. Köszönöm a szerzőnek írása megküldését.

²¹ Berek 2010.

Péter²² néprajzkutató, antropológus, aki immár hosszú esztendők óta a hazai ciganológia egyik legjelentősebb, legmeghatározóbb alakja. A cigányok történelmével Dupcsik Csaba mellett például Nagy Pál²³ foglalkozik, a legfrissebb munka Majtényi Balázsé és Majtényi Györgyé²⁴. Sokat megtudhatunk egyébként a világ cigányságáról is, folyamatosan jelennek meg ebben a témában könyvek, s létezik két komoly folyóirat, az angol *Romani Studies*, az 1888-ban alapított Gypsy Lore Society Yaron Matras főszerkesztette kiadványa és az Alain Reyniers irányította francia *Études Tsiganes*. Nemrég Bécsben bukkantam rá egy új könyvre²⁵ (amit azért említek, mert magyar vonatkozásai is vannak, így Lakatos Menyhértről is szó esik benne), de magyarul is sok minden megjelent, elsősorban Prónai Csabának köszönhetően²⁶: a *Cigány világok Európában* című összeállításra és a pénzhiány miatt sajnálatosan félbeszakadt *Cigányok Európában* sorozat három kötetére gondolok – a következő kettő a spanyol és az amerikai cigányokról szólt volna (Prónai Caba szíves közlése). A kelet-európai cigányságról Zoltan Barany jelentetett meg könyvet²⁷. Binder Mátyásnak a nemzetté válás esetleges lehetőségeit tárgyaló írásairól később szólok.

Napjainkra már a magyarországi cigányokkal foglalkozó szociográfiai, szociológiai, kulturális antropológiai irodalom is rendkívül gazdag. Az első szerzők közt lépett színre a máig mértékadó Csalog Zsolt és Diósi Ágnes²⁸ – Diósi *Cigányút* című 1988-as könyve az első komoly magyar szociográfia a cigányokról, érdemes idézni a szerző írta fűlszöveg egy mondatát: „*Abban, ahogy egy társadalom a súlyos problémáit kezeli, megmutatkozik szellemisége, erkölcsi színvonala.*” Napjainkban Tódor János folytatja munkájukat a legintenzívebben. A szociológusok, szociálintropológusok közül mindenképp megemlítenő Bánlaky Pál, Ferge Zsuzsa, Havas Gábor, Kemény István, Kertesi Gábor, Kóczé Angéla, Ladányi János, Neményi Mária, Szalai Júlia, Szelényi Iván, Virág Tünde, Zolnay János. Rendkívül fontos a 2002-ben alapított, Törzsök Erika vezette Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány *Cigánynak lenni Magyarországon* sorozata²⁹, amelyben nyolc kötet jelenhetett meg. (A cigányok helyzetének súlyosbodását a

²² Szuhay 1999, 2012.

²³ Nagy 1998.

²⁴ Majtényi–Majtényi 2012.

²⁵ Bogdal 2011.

²⁶ Prónai 2000, 2002, 2005, 2006.

²⁷ Barany 2003.

²⁸ Csalog 1973, 1976, 1988; Diósi 1984, 1988, 1990, 2002. Előzményként megemlíthető: Faludi 1964, Tamás–Révész 1977.

²⁹ Törzsök et al. (szerk.) 2001, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009. A kiadványokat többen szerkesztették, a *Felhasznált irodalomban* és itt a könnyebb kereshetőség érdekében eltérve az ábécérendtől Törzsök Erika nevét tüntetem fel elsőként. Szerkesztőtársai Kállai Ernő, Paskó Ildi és Zolnay János.

címek is jelzik. A 2002-ről szóló jelentésnek még ez a címe: *A változások, az ígéretek és a várakozások éve*. A 2006-osé: *A romapolitika kifulladásáa*, a 2007-esé: *A gyűlölet célkeresztjében*, az 2008-asé: *Út a radikalizmusba*. Ezt nem követte újabb: az alapítványt a 2010-ben hatalomra került kormány megszüntette.) S szólni kell a Társadalomkutatási Intézet, a TÁRKI *Társadalmi riport* című, a cigányokra is figyelő köteteiről – jelenleg a tizenkettediknél tartanak. Az egyik utolsó szociológiai összefoglalás, az *Élethelyzetek a társadalom peremén*, 2011-ből származik³⁰. A kulturális antropológusok közül Biczó Gábor, Durst Judit, Feischmidt Margit, Horváth Kata, Pálos Dóra, Michael Sinclair Stewart nevét emelném ki, a nyelvészek közül Bartha Csillaét, (Pálmáné) Orsós Annaét, Réger Zitaét, Szalai Annaét.

S más területekről is vannak, akik folyamatosan figyelemmel kísérik a cigányság sorsát s időről időre meg is szólalnak vagy épp szó nélkül cselekszenek. Közéjük tartozik például Bársony János történész, Bíró András polgárjogi aktivista, Czene Gábor újságíró, Felcsuti Péter bankár, Forray R. Katalin oktatáskutató, György Péter esztéta, Hell István újságíró, Iványi Gábor lelkész, Kőszegi Edit filmrendező, Polgár András üzletember, Révész Sándor újságíró, Vágvolgyi B. András újságíró – a hevenyészett listákat lehetne folytatni, ha nem is túl hosszán. Külön szeretném kiemelni azokat, akik pedagógusként rendkívül nehéz körülmények közt próbálnak tenni a cigány gyerekek neveléséért, elsősorban Derdák Tibort és L. Ritók Nórárt.

Meglepő, hogy a magyarországi cigány irodalom kapcsán eddig csak egyetlen nagyobb munka született, Beck Zoltán kiváló PhD-értekezése³¹, amit azonban én sokkal inkább irodalomelméleti, mint irodalomtörténeti műnek tartok – a több mint kétszáz oldalból mindössze negyvenkettő szól roma alkotókról és konkrét művekről. (Ily módon a jelen értekezés az első nagyobb, végső formájában az elérhető teljességre törekvő irodalomtörténeti áttekintés.)

Kár, hogy a kép, amit a magyarországi szociológia és szociográfia festeni kényszerül, egyre komorabb, s igazából sosem voltak rajta különösebben vidám színek. Egy idő óta pedig a magyarországi cigányság helyzete túlzás nélkül nevezhető tragikusnak: Európában és nálunk is erősödnek, eszkalálódnak a régóta (mindig is?) meglévő cigányellenes

³⁰ Kurucz (szerk.) 2011.

³¹ Beck 2009. Köszönöm Beck Zoltánnak, hogy készségesen rendelkezésemre bocsátotta művét, ami az interneten jelenleg nem elérhető, nyomtatott változata pedig még nem jelent meg, de készül.

indulatok, mint ezt egy német könyv is bizonyítja³². A magyarországi szélsőjobb képviselői jelenleg bent ülnek a Parlamentben, hangjuk egyre magabiztosabb. A lakosság körében folyamatosan erősödik a cigányellenesség.

Nagycsécs, Tatárszentgyörgy, Tiszalök, Kisléta, a hat halálos áldozattal járó 2008–2009-es „cigányvadászat” után vagyunk – és Olaszliszka, egy gázolónak vélt magyar férfi cigányok általi 2009-es meglincselése után. Sajnos, újabb helységnevekkel is bővíthetjük a tragikus listát, például Veszprémével, ahol szintén 2009-ben ölték meg cigányok Marian Cozma sportolót, de Pécsével, Szigethaloméval, Ózdéval is: a cigányok elkövette támadások, gyilkosságok növelik, hisz mintegy igazolják az előítéleteket (a 2009-es gyilkosság után Kálomista Gábor elkészítette a hangzatos *Szíven szúrt ország* című, öt (!) rendező jegyezte, igencsak elfogult filmet). Növekszik a kölcsönös gyanakvás, a társadalmi feszültség, mindez rontja az ország külföldi megítélését is. Változtatni, *valóban* változtatni akaró és tudó politikai szándék nélkül pedig a cigányság többsége egyre jobban belesüpped az alig elképzelhető nyomorba.

Egy olyan nép irodalmáról írok, amelyiknek jelentős része nem ismeri, mert nem ismerheti ezt az irodalmat, egyszerűen azért, mert mással van elfoglalva: a szó legszorosabb értelmében a túlélésért, a mindennapi kenyérért küzd – hasonlóan sok, azonos sorsú nem cigány emberhez. Ez utóbbit különösen fontosnak tartom hangsúlyozni, úgy érzem, erre utalni egy irodalmi témájú PhD-értekezés előszavában sem felesleges, sőt szükséges. Talán megengedhető az is, hogy az irodalomtól még néhány pillantra eltávolodva egy nemrég megjelent szociológiai könyvből³³, Ladányi János *Leselejtezetek* című munkájából idézzek. „...*hazánkban a rendszerváltást követő gazdasági átalakulás és válság (a munkahelyek egyharmada, közel másfél millió munkahely szűnt meg, DMI) hatására a szegénység minőségileg új típusa is megjelent. (...) Nem egyszerűen szegényekről, hanem mélyszegényekről, nem egyszerűen munkanélküliekről, hanem tartósan munkanélküliekről van szó, ráadásul olyanokról, akiknek esetében a tartós társadalmi kirekesztettség generációk között is átöröklődik, és szélsőséges lakóhelyi szegregációval súlyosbodik. A legsúlyosabb társadalmi kihívás mégis az, hogy mindez igen gyakran etnikai diszkriminációval jár együtt...*” Magyarországon is kialakult tehát az *underclass* (a kategóriát Gunnar Myrdal vezette be 1963-ban, jogosságát többen vitatják, véleményem szerint nagyon is használható). Nem kevés, mintegy 700-800 ezer ember

³² End–Herold–Robel 2009.

³³ Ladányi 2012, 27. o.

csúszott le ide – önhibáján kívül! A szegények és nagyon szegények közt (i. m. 46. o.) „*tátongó, egyre mélyebb és etnikailag egyre inkább determinált szakadék*” húzódik. Egy másik kiváló szociológus, a tudósi és állampolgári felelősséget számomra példaszerűen komolyan vevő Ferge Zsuzsa pedig így ír³⁴: „*Lassan megkövesedni látszik a generációról generációra öröklődő nyomor (mélyszegénység), illetve mára, 2012-re, annak sincs alsó korlátja, hogy milyen mélyre süllyedhetnek a nincstelenek.*” (Hogy a szociológusok szerint ki számít szegénynek s mik a mélyszegénység jellemzői, annak bemutatásától itt eltekintek, de utalok Ferge Zsuzsa *A kirekesztés útjai* című tanulmányára³⁵.) Ennek a 700-800 ezer embernek „*mindössze*” (Ladányi 174. o.) harminc százaléka roma, azaz 210-240 ezer ember, de ők a magyarországi romák negyven százaléka! S ez csak a mélyszegénységben élők száma! (Más szociológusoknál más, riasztóbb számokat is találunk, témám szempontjából nem szükséges kitérni rájuk. Megemlíteném viszont Hablicsek László demográfus számításait³⁶, melyek szerint a 21. század közepére hazánkban „*a roma kisebbség létszáma reálisan elérheti az 1 millió főt*”. Nagy a veszélye tehát a cigányok közti mélyszegénység – s általában a mélyszegénység! – növekedésének.) Ugyanakkor Ladányi másutt³⁷ arról is beszél, hogy néhány évtizede a hazai, ma (szerinte) 525-600 ezer fős cigányság körében „*fokozatosan beindult a meglehetősen lassú és gyenge lábakon álló, de a rendszerváltás után erőteljesebb lendületet nyerő középosztályosodási folyamat*”, ami mára egynegyedüket érinti – ez az egynegyed nem kevés: 130–150 ezer ember! (Rájuk gondoltam, mikor néhány oldallal előbb egy kialakuló értelmiségi rétegről beszéltem. Létezését és jelentőségét mutatja, hogy már egy könyvnyi terjedelmű szociológiai tanulmány³⁸ is szól róla, ami akkor is tanulságos, ha a szerző, Szabóné Kármán Judit csak egy kilencvennyolc fős mintát vizsgált.) E változást azonban a társadalom többsége szerintem nemigen, sőt egyáltalán nem érzékeli, a középosztályosodó romák láthatatlanok, a médiumokban sem ők szerepelnek, őket legfeljebb egy-egy jó szándékkal készített interjúkötet³⁹ mutatja be. (Sokan szándékosan akarnak láthatatlanná válni: Ladányi szerint [i. m. 176. o.] „*Magyarországon ma a társadalmi környezet által*

³⁴ Ferge Zsuzsa: Értékekről. In Ferge 2012, 11–65. o.; 52. o.

³⁵ Ferge 2012, 67–101. o.

³⁶ Hablicsek László: Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. In Horváth–Landau–Szalai (szerk.) 2000, 243–275. o.; 274. o.

³⁷ Ladányi János: Romaügyek pedig nincsenek! In Ladányi 2005, 396–404. o.

³⁸ Szabóné 2012.

³⁹ Juhász 1999; Szále 2009; Korniss–Závada 2011.

romának tekintett népességnek csak mintegy egyharmada vallja romának magát a különböző ... felmérések során”.)

A többségi társadalom jelentős részének azért sincs hiteles képe a cigányokról, mert a médiumok durván meghamisított képet mutatnak róluk. Bernáth Gábor és Messing Vera évek óta rendszeresen vizsgálja a médiumok romaképét⁴⁰. 2012-es, *Szélre tolva* című írásuk *Összegzés helyett* című fejezete így kezdődik (50. o.): „Az adatok minden korábbinál nagyobb arányú kriminalitást, széles körben alkalmazott sugalmazó és sejtető eljárásokat, és előregyártott igazságok tömegét mutatja (sic! DMI) a roma médiaképben. ... A szegénység helyett a normaszegés esetei a dominánsak, a roma kultúra pedig az általános bulvarizálódáshoz igazodva elsősorban történetesen roma celebek apró-cseprő ügyeiben jelenik meg.”

A szegénységben és mélyszegénységben élő romákat, mint Ladányi írta, az etnikai diszkrimináció is sújtja, sőt sújtja azokat is, akik az említett egynegyedbe tartoznak, de látszanak rajtuk a rasszjegyek (a többség amúgy is egységesnek érzékeli a cigányságot). Ráadásul az előítéletesség növekszik. A Publicus Intézet egy felmérése szerint⁴¹ 2009 elején a megkérdezettek többsége, 81 (!) százaléka viseltetett ellenérzésekkel – amiknek erőssége közt nyilván vannak különbségek – a cigányokkal szemben s bizonyult az erőszakos asszimiláció hívének, mondván, a cigányokat rá kellene szoktatni arra, hogy ugyanúgy éljenek, mint a nem cigányok, a gondjaik pedig megoldódának, ha végre elkezdénének dolgozni. A megkérdezettek 52 százaléka értett egyet azzal, hogy van cigánybűnözés, ugyancsak 52 százalék mondta, hogy a cigányok képtelenek a nem cigányokkal való együttélésre, s 62 százalék gondolta, hogy a cigányok számának növekedése veszélyezteti a társadalom biztonságát. Az is tény, hogy 57 százalék szerint a többségi előítéletek is szerepet játszanak a cigányok hátrányos helyzetében.

Csepeli György szociálpszichológus még 2008-ban egy előadásában⁴² érezhető elkeseredettséggel így fogalmazott: „A XXI. század első évtizedében a roma kisebbség helyzete Európa-szerte romlott. Magyarországon az Alkotmány által oly becsben tartott emberi méltóságot sértő, a szólás szabadságát félreértelmezve megengedett beszédaktusok elborították a nyilvánosságot. Megalakult egy paramilitáris szervezet, mely nyíltan a napirendjére tűzte a »romakérdés« megoldását. A szervezet félelemkeltő meneteket rendez az ország egyes községeiben, ahol átvitt és valós értelemben robbanással fenyeget a romák

⁴⁰ Bernáth–Messing 1998; 2011. (A szerzők több tanulmányát, cikkét is idézhetném!)

⁴¹ http://www.publicus.hu/blog/ciganyellenesseg_norma/

és a nem romák közötti konfliktus. [...] Nincs tovább mit kutatni. Az újabb és újabb közvéleménykutatások nem hoznak új információt. A roma–nem roma viszony eljutott a forrpontig. Eljött a tettek ideje.” És valóban. A szöveg előadásként hangzott el április 25-én. Július 21-én a cigánygyilkosságok kitervelői elindultak első útjukra: Galgagyörkön három házra adtak le lövéseket, ekkor még senki nem sérült meg. A kudarc nem törte le őket: még nyolcszor vágta, vághattak neki. Csepeli György persze aligha ilyen tettekre gondolt. De ha a politika nem cselekszik érdemben, akkor ilyen tettekre kerül sor.

Merész állítás, de meggyőződésem, hogy ha ismernék, egyre többen értenének egyet – vagy legalábbis rokonszenveznének – Porzsolt Kálmán újságíró egy 1907-es cikkének Dupcsik Csaba is idézte (i. m. 25. o.), szavaival, amiket akkor írt, amikor a dánospusztai többszörös gyilkosság cigány elkövetőit az újságok emberevéssel is vádolták, s amik az igen népszerű *Pesti Hírlap*ban jelentek – jelenhettek – meg: *„Kétféle cigány van Magyarországon. A magyar cigány, amelyből a zseniális cigány zenészek kerülnek ki. Ezt a fajt pártfogolni s nevelni kell! A másik fajt, a vándor oláh-cigányt pedig egyszerűen ki kell irtani!”* Szomorú bizonyítéka ennek, hogy napjainkban, 2013 elején hasonló hangnemű írást közölt egy országos napilap, a *Magyar Hírlap*. Bayer Zsolt *Ki ne legyen?* című, a szerző életművébe korántsem előzmények nélküli publicisztikája⁴³ a cigányok által elkövetett szigethalomi kérelés kapcsán fogalmazódott meg: *„...a cigányság jelentős része nem alkalmas az együttélésre. Nem alkalmas arra, hogy emberek között éljen. A cigányság ezen része állat, és állatként viselkedik. Akkor és azzal akar üzekedni, akit és ahol meglát. Ha ellenállásba ütközik, gyilkol. Ott és akkor ürit, ahol és amikor rájön. Ha valamiért ebben akadályoztatva érzi magát, gyilkol. Az kell neki, amit meglát. Ha nem kapja meg azonnal, elveszi és gyilkol.”* A konklúzió, a válasz a címben feltett kérdésre: *„Legyen minden Oláh Gergő (egy televíziós vetélkedőben feltűnt tehetséges cigány énekes, DMI), és éljen velünk boldogan. Az állatok meg ne legyenek. Sehogyan se. Ezt kell megoldani – de azonnal és bárhogyan!”* (Érdemes lenne a cikk kiváltotta társadalmi és politikai reakciókat, a lap és a szerző szálnalmas magyarázkodásait elemezni, de ez végképp nem tartozik ide.)

Az indulatok természetesen az ellenindulatokat is létrehívják és növelik. Aki szegény, az gyakorlatilag a társadalmon kívül, a társadalom alatt, *„a szegénység kultúrájában”* él. A fogalmat (*culture of poverty*) Oscar Lewis alkotta meg 1959-ben, 1966-ban pedig külön

⁴² http://csepeli.hu/pub/2008/csepeli_ciganyok_gadzsok.pdf

⁴³ Bayer 2013, 3. o.

tanulmányt írt róla, ami magyarul is megjelent⁴⁴. (*Sánchez gyermekei* című 1961-es szociografikus regényében is ír róla; a művet nyelvünkön 1968-ban adták ki Bartos Tibor fordításában.) Lewis fogalmának mintájára talán megalkotható „a mélyszegénység kultúrája” fogalom is, hisz mélyszegénységben élni még sokkal tragikusabb, mint szegénységben, mások a dimenziók. Móricz Zsigmond híres novellájának a szereplői, az anya és a kisgyerek még megleglik a hét krajcárt, az apa dolgozik, napszámos egy gépműhelyben. De van, amikor ennyi sem jön össze, amikor semmilyen munka nincs! Lewis sorra veszi a szegénység kultúrájának fő jellemzőit, megállapítva, hogy (98. o.) „[a]z egyén szintjén főleg a marginalitás, a reménytelenség, a függőség tudata a legjellemzőbb”. A szegénység kultúrájában, aminek egyébként is része a „*határozott hajlam az erőszakra*”, könnyen megszületnek a tehetősebbek, a gazdagok, a szegénységbe kényszerítő társadalom elleni indulatok. Nem akárki, József Attila írta *Vigas* című versében: „*Fázol. Hát mondd, hihetsz-e annak, / ki fűtve lakik öt szobát, / falain havas tájak vannak, / meztelen nők meg almafák?*” Az indulatok pedig igen könnyen erőszakos cselekedetekhez is vezethetnek. Más az értékrend, mint a társadalom uralkodó értékrendjei, kialakulatlan – mint Lewis említi (98. o.) – a személyiségstruktúra, hiányzik az érzelmek kontrollja. Móricznál maradva: az 1916-os *Szegény emberek*nek az épp dúló világháborúban elvadult, elboruló elméjű, névtelen központi szereplője kétszeres gyilkosságra, gyermekgyilkosságra vetemedik a falujában, hogy pénzt szerezzen a családjának. Töprengéseit feleségével is megosztja: „*Pedig hallod – mondta eltűnődve – én azt mondom neked: nem a muszka van a másik parton... hanem a másik parton vannak a gazdagok... Mink vagyunk itt, tudod, ezen az ódalon, a szegény emberek... mind itt vagyunk, akiknek bűdös putrija van... rongyos ruhája, nincsen enni való kenyere... csak sok gyereke, pedig az a gyerek nem mondja, hogy hun veszed: azt mondja, ereggy lopni... csak sír: avval is fájdittya a szülei szívet...*” S az indulatokat a szegregáció és az etnikai diszkrimináció tovább fokozza. A (mély)szegénység kultúrájában élő kivetett, gyűlölt, remény nélkül vegetáló emberek egy része (nem tudom, mekkora része) könnyen válhat, válik deviánssá, szélsőséges esetben pszichopatává, a megélhetési bűnözésből is többfelé visz út, mindez aztán az egész közösségre hullik vissza, tovább fokozva a kirekesztettséget. A fekete Richard Wright *Native Son, Meghajszolt vad* című 1941-es regénye Bollobás Enikő szerint⁴⁵ „*valóságos vádirat, mely a főhősnek a fehér Amerika iránt érzett*

⁴⁴ Lewis 1988.

⁴⁵ Bollobás 2005, 482. o.

gyűlölködő indulatát érthetőnek, szinte jogosnak állítja be”. A főhős egy fiatal fekete fiú, aki „szinte véletlenül” (484. o.) megöl egy fehér lányt, majd a saját barátnőjét is. (Azért is hivatkozom erre a műre, mert – mint ahogy erről még lesz szó – egy tanulmány szerzője, Demény Tamás ezzel veti össze Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényét.)

A Kemény Istvánra és Csalog Zsoltra is ható Lewis megkülönbözteti (99. o.) a szegénységet és a szegénység kultúráját, az utóbbit „*egyfajta életmód*”-ként határozva meg. Aki szegény, nem feltétlenül él ebben az életmódban. Hangsúlyozza azt is, hogy a „*szegénység szubkultúrája valószínűleg szisztematikus módon eltérő annak megfelelően, ahogy azok a nemzeti kultúrák is eltérnek egymástól, amelyikhez tartoznak*”. Ennek jegyében elmondható, hogy a magyarországi cigányság jelentős része, mintegy a fele vagy több, mint a fele (s a magyarság egy része is!) ebben a kultúrában, a szegénység kultúrájában él. Rendkívül fontos, hogy cigánként él benne, azaz egyúttal a saját cigány kultúrájában is ott él! Szuhay Péter provokatív címet adott első könyvének⁴⁶: *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Válaszával (11. o.), ha kissé bonyolult is, teljes mértékben egyetérttek: „*Ez a kultúra elsősorban kisebbségi helyzetben lévő, alávetett kultúra, jobbra el nem ismert és marginális, a cigányság nagy csoportjaira jellemzően részben hiány- és részben szegénységi kultúra, az esetek jelentős részében szubkultúra és törzsi nemzetségi kultúra, sok esetben pedig olyan lokális kultúra, amely még a kulturális egységesülést megelőző állapotnál tart.*”

Azért is írtam minderről hosszabban, mert a cigány elbeszélők írásai közül nem kevés, így például Lakatos Menyhértől a *Füstös képek*, Holdosi Józseftől a *Kányák*, Osztójkán Bélától az *Átyin Jósának nincs, aki megfizessen*, Jónás Tamástól a *Bánom, hogy a szolgál voltam*, Szécsi Magdától az *Időtépő* ebben a kultúrában, a (mély)szegénység cigány kultúrájában játszódik. Nem feltétlenül csak sötét és komor ez a világ, Lewis is írja (102. o.), hogy a „*jelennek élés kifejlesztheti a spontaneitásra, az érzéki élvezetekre, az ösztönös érzelmekre való képességet...*”, az „*erőszak gyakori alkalmazása*” pedig levezeti a feszültségeket. Mégis olyan nyomasztó közeg ez, amiből jó lenne kikerülni: a *Füstös képek* elbeszélőjének édesanyja ezért akarja, hogy fia tanuljon, a *Kányák* Matildja ezért vág neki a világnak, a *Fogoly* című Holdosi-regény hőse ezért megy egyetemre. A baj az, hogy az említett, a huszadik századi magyar történelem legkülönbözőbb szakaszait megidéző

⁴⁶ Szuhay 1999.

művek – mint ezt egy párizsi konferencián tartott, írásban is megjelent előadásomban⁴⁷ bizonyítani próbáltam – mintha ugyanazon a cigánytelepen, ugyanabban a faluban, egyazon, örök díszletben játszódnának. Az itt élőket elkerülik a változások, legfeljebb a hatalom új egyenruháiból értesülnek róluk: kijutni innen szinte lehetetlen.

A magyarországi cigányság mostani helyzetében aligha egy irodalomtörténet írása a legfontosabb. Akár komikusnak is mondható, hogy amíg van, ami van, amíg történik, ami történik s aminek történése felelősen gondolkodó ember számára nem hagyható figyelmen kívül és nem fogadható el, én a verslábakat számolom Jónás Tamás költeményeiben. Hasznosabb munkát végez, aki, maga is vállalva a nélkülözést, a nehézségeket, a „terepen”, személyesen próbál segíteni, például a politikusként harcolva vagy iskolát hozva létre, munkát, életvezetési tanácsot adva. Mint – legtöbbjüket említettem már – Bársony János, Berki Judit, Daróczi Ágnes, Derdák Tibor, Horváth Aladár, Iványi Gábor, L. Ritók Nóra, Szabóné Kármán Judit, Zsigó Jenő s még néhányan. De én ehhez értek, ezzel tudok hozzájárulni, ha mégoly szerényen is, a helyzet esetleges javulásához. S remélhetőleg ez a munka sem felesleges.

Abban nemigen hiszek, amit Bari Károlytól idéztem a mottók közt (Valachi Anna újságírónak és irodalomtörténésznek mondta egy interjúban, még 1998-ban) hogy *„a felszínre kerülő kulturális értékek tompítják vagy teljesen megszüntetik a cigányellenes előítéleteket”*. De abban igen – tudva azt is, a szegénység kultúrájában élőknek (Lewis, 98. o.) *„gyenge a történelemtudatuk”* –, hogy a cigányság felemelkedéséhez, otthonosságérzetéhez hozzátartozik saját kultúrájának minél alaposabb ismerete. Egyáltalán: annak tudása, hogy *van* saját kultúrájuk – néhány évtizede ezt még több politikus kétségbe vonta, sőt egy komoly tudós, Vekerdi József is. Szintén Lewis írta (99. o.): *„Mindenfajta mozgalom, legyen az vallási, pacifista vagy forradalmi, amely megszervezi a szegényeket, és reményt ad nekik, és amely hatékonyan segíti elő a szolidaritást és az azonosulástudat kialakulását nagyobb csoportokkal, szétrombolja a szegénység kultúrájának a pszichológiai és társadalmi magját.”* Lewis a néger polgárjogi mozgalmat említi, teljes joggal – a cigányok politikai és kulturális emancipációja nagyon hasonló az amerikai négerkéhez, mint ahogy erre többször is szándéksom utalni. Ilyen, önismeretet és önbecsülést is adni akaró mozgalomban, mozgalmakban küzdenek – néhányan több mint négy évtizede – az előbb felsoroltak és kevésbé ismert, de ugyanolyan

áldozatos munkát végző társaik, akik minden tisztelet megérdemelnék. Ebben a mozgalomban, ezekben a mozgalmakban, úgy vélem, az én munkámnak is lehet valami szerepe.

Kérdés persze, hogy eljut-e egy ilyesfajta könyv nem is azokhoz, akik a mélyszegénységben élnek, hanem akik a mélyszegénységben élőkkel foglalkoznak, elsősorban a felnövekvő nemzedékek pedagógusaihoz s van-e nekik kedvük és erejük arra, hogy cigány diákjaikkal megismertessék nem is az irodalomtörténeti munkát, hanem a cigány alkotók műveit. (S eljut a szegénységből kiemelkedettekhez, a középosztályba vagy annak közelébe jutottakhoz, érdekli-e őket a saját kultúrájuk vagy inkább elfelejtenék a megalázó múltat?) A oktatásról adott helyzetkép is rendkívül komor. Kertesi Gábor és Kézdi Gábor egy tanulmányban⁴⁸, elsőként *„országosan reprezentatív adatbázisra támaszkodva”*, a következőket írta 2012-ben: *„A kompetenciamérések olvasás-szövegértési és matematikai teszteredményei alapján a nyolcadik évfolyamos roma tanulók lemaradása tekintélyes; éppen akkora, mint amekkora a hasonló korú fehér és fekete bőrű diákok közti különbség volt az Egyesült Államokban az 1980-as években. A lemaradások mögött nem etnikai sajátosságok, hanem társadalmi összetételbeli (jövedelmi, iskolázottsági és lakóhelyi) különbségek állnak. ... Az iskolai hátrányok nagyobb részét is az alacsony társadalmi státus magyarázza, de a roma tanulók esetében erre még további hátrányként ráarakódik az etnikai szegregáció hatása is.”*

Még 1995-ben jelent meg Szuhay Péter *Cigány kultúra* című tanulmánya⁴⁹, alcíme szerint *„A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról”*. Ebben olvashatjuk (333. o.): *„A cigány etnikai csoportok integráláshoz megközelítően egységes kulturális nyelv kialakítására és egy közösen beszélt kulturális dialektus elfogadtatására van szükség. Meg kell tehát teremteni annak a cigány kultúrának az alapjait, amelyet a cigányság különböző csoportjai egyaránt elfogadnak, s »kötelezőnek« tekintenek.”* Másokat is foglalkoztat⁵⁰ a nemzetté válás esélye, lehetősége, szükségessége. És vannak, akik kevésbé derűlátóak. Horváth Aladár, az egyik legfelkészültebb, legfelölöségteljesebb és legkeserűbb polgárjogi aktivista, a Polgárjogi

⁴⁷ D. Magyari 2010. Az előadás egy nemzetközi konferencián hangzott el, amit *Une ou des littérature-s romani? (Egy vagy több cigány irodalom létezik-e?)* címmel a párizsi Sorbonne-on rendeztek 2009. november 13-án és 14-én, a lelkes és hozzáértő Cécile Kovacs-hazy kiváló szervezésében.

⁴⁸ Kertesi–Kézdi 2012.

⁴⁹ Szuhay 1995.

⁵⁰ Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...” A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződésének folyamatairól. In Gergely (szerk.) 2006, 61–81. o. Binder 2007, 2008, 2009a, 2009b, 2010; Foszto László: Van-e cigány nemzettudat? In Fedinec (szerk.) 2002, 207–225. o.

Mozgalom vezetője így ír 2013 elején⁵¹: „Bezárultak előttünk a kapuk. A cigányok egyedül maradtak. Nem tudom, mi vár ránk. Robbanás, »rendvédelmi táborok«, népirtás? Vagy észhez térünk, és egy új rendszerváltásba fogunk, és ezúttal a cigányokkal közösen élhető országot teremtiink?”

Magam nem vizionálok népirtást, de megértem Horváth Aladárt, ahogy megértjük a nemzethaláltól rettegő Kölcseyt, Vörösmartyt. És a robbanástól – elsősorban itt, Magyarországon, Kelet-Európában – én is tartok. Azonban értelmiségiként, irodalmárként nincs más lehetőségem, mint hogy erőmből és képességeimből telően egy „közösén élhető ország” megteremtéséért próbáljak tenni. Egy olyan országért, amiben a cigányok végre egyszerre érezhetik magukat egyenrangú, teljes jogú állampolgárnak és – Benedict Anderson fogalmát használva⁵² – egy „elképzelt közösség”, a cigány nép (vagy cigány népek) tagjának, a magyar kultúrán túl ismerve, megélve ennek a közösségnek s benne az ő szűkebb közösségüknek, a magyarországi cigányságnak kultúráját, folklórját, képzőművészetét, zenéjét, irodalmát. Hisz *van* ilyen folklór, képzőművészet, zene, irodalom.

Azt is mondhatnám, munkám legfőbb célja a magyarországi cigány irodalom történetének felvázolásán túl annak a tudatosítása, aminek rég magától értetődőnek kellene lennie, annak tehát, hogy a cigányságnak van és mindig is volt saját kultúrája (vannak és voltak saját kultúrái), azaz ugyanúgy kultúraalkotó nép, mint a föld bármely más népe s kultúrája nagyon is érdekes, izgalmas, értékes, megismerésre és megismertetésre, megőrzésre érdemes.

Befejezésül, talán meglepően, Sütő Andrást idézném, aki többször is a *sajátosság méltóságáról* beszélt. A felemelkedés nem képzelhető el anélkül, hogy a cigányság ezt megélhesse. Cél – igen nehezen megvalósítható cél – természetesen az is, hogy a többségi társadalomban tudatosodjon, amit az előbb írtam: a cigány kultúraalkotó nép s ez a kultúra érdemes a megismerésre. Ha mindebben segíthetek, akkor a magam családi hátterével kötelességem is segíteni. Nem véletlenül citáltam épp Sütőt. Úgy gondolom, a helyzet olyasfajta felelősséget ró a cigányság sorsával, kultúrájával foglalkozókra, mint amelyet a szocializmus idején a szomszédos országok magyar kisebbségeinek szituációja rótt a velük Magyarországon törődőkre, így az irodalmukról írókra. Munkám, bármennyire szeretném is, aligha lesz hibátlan, de a felelősséget érzem.

⁵¹ Horváth 2013.

⁵² Anderson 2006.

Nincs különösebb cigányságtudatom, ahogy különösebb magyarságtudatom sem. Kötődöm mindkét „*elképzelt közösséghez*”, de úgy tapasztalom, ha valaki számára túlzottan fontos lesz a saját identitása, az könnyen vezet beszűküléshez, akár szörnyűségekhez is. Szeretem a másság tolerálásának szükségességéről szóló *Perzsa levelek*et is író Montesquieu (fél)mondatát: „...*elsősorban ember vagyok, csak azután francia, vagy mondjuk: szükségszerűen vagyok ember s csak véletlenül francia.*” A „*megalázottak és megszorítottak*” iránti részvéthez amúgy sem kell valamely kisebbséghez tartozni. Elég „csupán” nyitottnak és érzékenynek lenni. De a fentebb bemutatott súlyos helyzetben egyszerűen illik a cigány értelmiséget erősítenem, akár úgy is, hogy eggyel több olyan tagja legyen, aki megszerzett egy tudományos fokozatot. Ez a cél talán azt a könnyen s nem indokolatlanul hóbortosnak tűnő ötletet is megmagyarázza, hogy a hatvanadik életévemhez közeledve fogtam bele a doktorálásba.

...

Befejezésül néhány gyakorlati problémára szeretnék röviden kitérni.

1. Cigány és/vagy roma? Írásomban, ahogy ez a cigányokról szóló magyarországi írásokban (még egyelőre) szokásos, szinonimaként használom a *cigány* és a *roma* szót. Az 1971-es, Londonban tartott I. Roma Világkongresszuson mondták ki, hogy a Földön élő, különböző néven ismert cigány népcsoportok közös elnevezése, nemzeti közösségük neve *roma*. A *cigány* és változatainak feltételezhető alapszava, a görög *athinganosz*, illetve az ebből kialakult, romlott alakú *atszinganosz*⁵³ ugyanis nem önelnevezés, raadásul pejoratív: feltehetően görög eredetű; egy Kisázsiaiában élt népet vagy eretnek szektát neveztek így a 9. században, s a cigányokat is a szektához tartozóknak gondolták. A görög szó mindenesetre több nyelvbe bekerült, így például a franciába (*Tsigane/Tzigane*), a németbe (*Zigeuner*), az olaszba (*zigano/zigani/zingaro*). Ugyanígy, a *romával* együtt, a magyarba is. (Az angol *Gipsy/Gypsy*, a spanyol *gitano* a tévesen feltételezett egyiptomi eredetre utal.) Ettől még az egyes csoportok önelnevezése, nálunk és bárhol másutt, lehet más, mint *cigány* vagy *roma*, a szóhasználat tehát mindenképp pontatlan, de elfogadható. A *roma* szót Magyarországon az 1980-as évek végén kezdték el szélesebb körben alkalmazni a politikai korrektség jegyében, de aligha kell bizonygatni, hogy ezt is lehet lekezelően, megbélyegzően használni. Szuhay Péter variálható és általa is variált változata, amit címbe is emelt, „*Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak*

⁵³ Fraser 1996, 51–52. o.

mondják”⁵⁴ pontosabb, csak nehézkes. A *Zigeuner* Németországban már nemigen használható, a *cigány* nálunk még igen.

2. Helyesírás 1. A magyarországi cigányok csoportjaira a *magyarcigány* (*romungro*), *oláhcigány*, *beás cigány* elnevezéseket használom, az első kettőt egybeírva, elkerülendő a félreértéseket, hisz a *magyar cigány* jelenthet *magyarországi cigányt*, az *oláh cigány* – politikailag nem korrekt módon – *romániai cigányt* is. (Ennek problematikájáról is szó van Landauer Attila egy tanulmányában.⁵⁵) A cigányokétól különböző környezet, a cigányokétól különböző világ jelölésére elfogadhatónak és használhatónak tartom az egybeírt *nemcigány* kifejezést: hangsúlyosabb, könnyebben használható, „jelzőszerűbb”, mint a *nem cigány*.

3. Helyesírás 2. Igen következetesen különírom viszont a *cigány ember*, *cigány férfi*, *cigány asszony*, *cigány fiú*, *cigány lány* stb. jelzős szerkezeteket. Ezen a téren mindmáig teljes a káosz, maguknak a cigány íróknak (különírva!) a műveiben is, sőt a helyesírási és egyéb szótárakban is, ami annál meglepőbb, mert a jelzős szerkezetek írására igen egyszerű szabályok vonatkoznak és vonatkoztak. Nyilván az előítéletesség szüremkedett be az írásmódba – még oda is! –, mintha a *cigánygyerek* vagy *cigánylány* (s persze a *zsidólány*, pláne *-lány!*) más entitás lenne, mint az *angol*, *francia*, *német lány*. A *cigánygyerek*, *cigánypurdé* értéktelenebb, a *cigánylányban* ott az egzotikum, az erotikus izgalom is.

Itt jegyzem meg, hogy a főszövegben kurziválom a könyv- és tanulmánycímeket, az újság- és újságcikkcímeket, nemkülönben az idézeteket – pusztán a könnyebb olvashatóság végett. Olykor, kiemelésként, kurziválok egyes szavakat is.

4. A jegyzetelés módja. Magyarországon a tudományos munkák írói számára legjobb tudomásom szerint nincs egységesen kötelező jegyzetelési mód: a lényeg a választotton belüli következetesség. Ismerem *Az Irodalomtörténeti Közlemények címléírási és jegyzetelési alapelveit*, de inkább azt a szabályozást követem, amit Gyurgyák János *Szerkesztők és szerzők kézikönyve* című munkájában⁵⁶ olvashatunk – ennek megfelelően készült Dupcsik Csaba könyve is. Az internetes anyagok esetében, bár szokás, nem jelzem a látogatás, letöltés dátumát; ennek szerintem semmi jelentősége, miként annak sem, mikor

⁵⁴ Szuhay 1997, 656–678. o.

⁵⁵ Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In Nagy–Péterfi (szerk.) 2004, 13–46. o.

⁵⁶ Gyurgyák 1996, 119–180. o.

olvastunk egy tanulmányt: ha a világhálós anyag a mi szövegünk olvasója számára elérhető, jó – ha nem, aligha vigasztalja, hogy látja, mi napra pontosan mikor értük el.

5. Hiányok. Dolgozatomban a terjedelmi korlátok miatt nem érinthetek minden kérdést, témát, de tudatában vagyok a hiányoknak. Nem szólok részletesen a cigány folklóról, így a cigány íróknak a népmesékhez szorosan kapcsolódó meséiről sem. A mesekutatók amúgy is külön tudományág (a néprajz pedig külön tudomány), amiben nem vagyok otthonos. Ráadásul igen hatalmas anyagról van szó. Bálint Péter teljes joggal írja egy általa szerkesztett tanulmánykötet⁵⁷ előszavában (7. o.): *„A kárpát-medencei cigány mesemondók népes táborában elképesztően sok és sokszínű egyéniséggel találkozhatunk, akik ... évszázadok során vitték tovább a saját és más etnikumhoz tartozó mesemondóktól átvett szellemi örökséget, ami így együttesen, önmagában is biztosítja a sokszínűséget. Minderről csak az utóbbi fél száz év legjelentősebb gyűjtői és etnográfusai: Nagy Olga, Nagy Ilona, Dégh Linda, Kovács Ágnes, Dobos Ilona, Görög-Karády Veronika, Penckőferné Panykó Mária, Szuhay Péter (és a sor folytatható volna) számos tanulmányban számoltak be.”* (A mesemondók közül Bálint hármat emel ki, Ámi Lajost, Jakab Istvánt és Cifra Jánost, ez a lista is bővíthető. Jenei Teréz kiváló és alapos PhD-értekezésében⁵⁸ Ámi Lajos, Babos István, Balogh Mátyás, Cifra János, Dávid Gyula, Karádi Antal, Rostás István meséit, illetve két gyűjtemény, *A cigány meg a sárkány* Csenki Sándor, és a *Villási, a táltosfiú* Nagy Olga gyűjtötte anyagát vizsgálja. A magyarországi cigány folklór történetének részletes megírására többen is jogot formálhatnak, köztük Bari Károly, Görög-Karády Veronika, Jenei Teréz, Kovalcsik Katalin, Szuhay Péter – akár együtt is!)

Nem szólok továbbá cigány emberek, köztük cigány művészek szépszámú visszaemlékezéséről sem, így például Dilinkó Gábor, Oláh Mara, Orsós Jakab, Péliné Nyári Hilda, Romano Rácz Sándor s mások önéletrajzaikról, emlékirataikról, saját maga vagy esetleg más által lejegyzett visszaemlékezéseiről. Balázs Jánoséval tettem csak kivételt, annak kapcsán idézem Paul de Mant, aki szerint az önéletrajz műfaji szempontból nehezen besorolható s nem feltétlenül állítható szembe a fikcióval. Ezt elfogadva is belátható, hogy a visszaemlékezésekről nem feltétlenül itt, a szűkebb értelemben vett szépirodalmi művek bemutatásakor kell beszélni. Végül nem térek ki „a cigány mint idegen” igen fontos témakörére sem. Ezt legalább két aspektusból lehetne vizsgálni: az egyik a cigányábrázolás a művészetben (különös tekintettel az irodalomra és a magyar irodalomra), a másik a

⁵⁷ Bálint (szerk.) 2012.

⁵⁸ Jenei 2009.

cigányok bemutatása a szociográfiákban, interjúkötetekben, kulturális antropológiai tanulmányokban. Ezekkel a témakörökkel külön írásokban szándéksom foglalkozni. Arról természetesen lesz szó, hogy a cigány írók miként ábrázolják a nemcigány idegent.

A legnagyobb hiány természetesen a nagyportrék hiánya. Ennek terjedelmi okai vannak. A Debreceni Egyetem ugyan nem maximálja a PhD-értekezések terjedelmét, de tapasztalatom szerint a doktoranduszok nemigen szokták meghaladni a 12–13 ívet. Az ELTÉ-n ennyi az ajánlott terjedelem, a maximum pedig 15 ív. Az én értekezésem jelen formájában ennél is több, ezt a terjedelmet nem akartam még tovább növelni (egy-egy portré körülbelül egy ív, a Balázs Jánost bemutató másfél!), inkább megváltoztattam az eredeti, *A magyarországi cigányság irodalma* címet a mostanira: *A magyarországi cigányság irodalmáról*. Ugyan csökkenthettem volna az első két rész terjedelmét, de úgy érzem, ezzel sérült volna a szándékom szerint koherens szöveg. Tudatában vagyok értekezésem csonkaságának, de ezt a problémát nem tudtam megoldani.

...

Mint írtam, könyvvé kibővítendő formájában ez lesz az első, a magyarországi írott (és részben az íratlan, nem a szerzők által lejegyzett) cigány irodalmat – az esztétikai szempontok következetes és szigorú szem előtt tartásával – bemutatni szándékozó értekezés, s bár az elsőség nem érdem, bizonyos örömmel tölt el, hogy ezt én írom. Indokolatlan merészség lenne azonban, ha zárásképp egy hasonló jellegű, csak épp sokkalta, összemérhetetlenül nagyobb munkát elvégző neves irodalomtörténésztől, például Dávidházi Péter hősétől, Toldy Ferencről idéznék. De az talán megengedhető, hogy egy immár senki által nem olvasott és nem is ismert hajdani irodalmártól (pontosabban „*vármegyei táblabíró 's uradalmi fiskális'*”-tól), irodalmunknak vagy inkább íróinknak ha nem is első, de egyik első ismertetőjétől, a 18. században született Pápay Sámuelről citáljak⁵⁹. 1808-ban megjelent, *A magyar literatúra' esmérete* című munkájának *Az olvasóhoz* intézett szavait e passzussal zárja: „*Megítéltetésemben némünémű kedvezést reménlek, mind hivatalbéli foglalatosságimnak, mind pedig azon tekintetnek is gondolóravételébül, hogy Munkám első a' maga nemében. Ezután annál könnyebb lesz azt tökéletesíteni, kivált azoknak, a' kiknek mind idejek több van rá, mind hivatallyok' minéműsége azt hozza magával, hogy a' Hazai Literatúrát ne tsak pengessék szájakonn, hanem munkás kézzel gyarapítsák is.*”

⁵⁹ Pápay 1808, XII. o.

Kedvezést indokolatlan és helytelen lenne remélnem, de azt talán nem, hogy lesznek, kiknek kedvük támad, főleg, ha „*idejek*” és „*hivatallyok' minéműsége*” engedi, munkám tökéletesítéséhez, kiegészítéséhez, folytatásához.

Köztük nekem magamnak is.

2. BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Ebben a fejezetben értekezésem tárgyát határozom meg és pontosítom, szólok a magyarországi cigányság csoportjairól és nyelveiről, megvizsgálom, hogy az újabb reprezentatív irodalomtörténetek írtak-e s ha igen, mit a roma szerzők műveiről. Tudva, hogy mostanában sokak szerint az „irodalomtörténet esélye” sokkal rosszabb, mint régen, röviden szólok a tárgy tárgyalhatóságáról, elmondom, milyen elméleti megfontolások vezetnek, érintve a posztkolonialista elmélet és műelemző gyakorlat s a multikulturalizmus teóriájának fontosságát, hasznosíthatóságát választott témámban. Szólok a kulturális antropológia és az irodalomtörténet-írás lehetséges kapcsolatáról, s arról, hogy ennek az antropológiának központi hőse, az *idegen*, miként jelenik meg az irodalomban.

2. 1. A TÁRGY KIJELÖLÉSE

Értekezésem fő tárgya a címnek megfelelően a magyarországi cigányság irodalma (Magyarországon az 1920-as trianoni békeszerződéssel létrejött országot érve), de ez a megnevezés pontosításra szorul.

Tárgyam egész pontosan a magyarországi cigányság magyar nyelvű, azonosítható szerzőjű, írott irodalma.

A többnyelvű magyarországi cigányság jelentős népköltéssel rendelkezik, ráadásul a romák a parasztokkal szemben – ahogy mások mellett Szuhay Péter is megállapítja⁶⁰ – „*ma is aktív folklóralkotók*”, ha korántsem olyan mértékben, mint régebben. E népköltészet

⁶⁰ Szuhay 2000, 37. o.

megkerülhetetlen egy, a cigányság irodalmát bemutatni szándékozó kötetben, még akkor is, ha – mint jelen esetben – a szerző nem néprajzkutató, de itt eltekintek tőle.

Az írott irodalom kései jelentkezésének egyszerű az oka. A cigányok közt későn és lassan terjedt el az írásbeliség: az 1971-es Kemény-féle vizsgálat szerint a hetvenes évek legelején még *„a cigány fiatalok 73–74 százaléka gyakorlatilag majdnem teljesen analfabéta maradt”*⁶¹. (Ez két évtized alatt jelentősen megváltozott, a roma gyerekek többsége kijárta az általánost, ami nem jelenti azt, hogy körükben ne lenne jelen a funkcionális analfabétizmus.) Ennek megfelelően az írott irodalom is későn jelent meg, a hatvanas esztendőik második felében. A 21. század második évtizedében már viszonylag gazdag, természetesen változó színvonalú lírai és prózai anyagról beszélhetünk, s születtek drámai alkotások is. Ugyanakkor az is érvényes erre az időszakra, hogy ez az anyag egy idő óta mintha nemigen gyarapodna, gazdagodna tovább. A legjelentősebbek közül többen – Balázs János, Holdosi József, Lakatos Menyhért, Osztójkán Béla – meghaltak (1977, 2005, 2007, 2008), Balogh Attila nincs igazán jelen az irodalmi életben, Bari Károly elsősorban néprajzzal foglalkozik, Jónás Tamás, Kovács József Hontalan és Szécsi Magda sem publikál túl sűrűn. Léteznek és dolgoznak persze más roma költők és írók, de alkotásaik minden erényük ellenére nem képviselnek olyan esztétikai értéket, amire felfigyelhetne az irodalmi élet. (Ennek az is akadály, hogy – épp az esztétikai hiányosságok miatt – nemigen kapnak publikációs lehetőséget.) A cigány irodalom jelenleg bűvópatakként csörgedez, ha akadnak is olyan ígéretes fiatal alkotók, mint Farkas Terézia, Fátyol Kamilla, Gáspár Bettina vagy Gáspár Károly. Hogy mit hoz a jövő, megjósolhatatlan, már csupán azért is, mert korunkban átalakulóban az irodalom egész intézményrendszere, beleértve az olvasói szokásokat is; magának a nyomtatott könyvnek és az olvasásnak a jövőjét se látjuk világosan – részben Jónás Tamás is felköltözött a világhálóra.

Az írott irodalomba beleértem a *„kánon peremén”* (Szegedy-Maszák Mihály találó kifejezése⁶²) vagy inkább – a cigány irodalomnak igazából nincs kánonja, s ennek kialakítása jelen munkának sem szándéka – a szépirodalom peremén elhelyezkedő visszaemlékezéseket, emlékiratokat is, Orsós Jakab, Péliné Nyári Hilda, Romano Rác Sándor s mások munkáit. E műveket azonban terjedelmi okokból a jelen értekezésben nem tárgyalom.

⁶¹ Kemény (szerk.) 2000, 81. o.

⁶² Szegedy-Maszák Mihály: Műfajok a kánon peremén: napló és levél. In Szegedy-Maszák, 2003, 45–51.

2. 1. 1. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK CSOPORTJAI ■ A magyarországi cigányság egyik ismert és igen részletes csoportosítása Erdős Kamill 1958-as felosztása⁶³. Létezik egyszerűbb felosztás is, például Kemény Istváné, aki a(z) elsődlegesen) használt nyelvek alapján csoportosít⁶⁴. Az alábbiakban ezt a leegyszerűsített s mára általánosan elfogadott felosztást közlöm.

Ma Magyarországon élnek

– magyar anyanyelvű *magyarcigányok* (*romungrók*, akik végső soron a kárpáti és az oláh-cigányok leszármazottai, csak elődeik, feltehetően a könnyebb beilleszkedés reményében, nem tanították meg őket az oláh nyelvre), közülük kerülnek ki a muzsikus cigányok;

– cigány anyanyelvű, de magyarul is beszélő *oláh-cigányok* (nevük onnan ered, hogy őseik román pásztornépekkel vándoroltak be a mai Bulgária területéről Romániába), elsősorban ők mondják magukat romnak, romának (a *roma* valójában a *rom* többes száma!) – sok alcsoportjuk közül az egyik az eredetileg lókereskedéssel foglalkozó lovári (lovári) – a lovári nyelvjárás lenne az egységes cigány nyelv alapja;

– beás anyanyelvű, de magyarul is beszélő *beás cigányok*, akik elvesztett cigány nyelvük helyett a román nyelv egy archaikus, bántói változatát, a beást beszélik (a szó vagy egy ’bányász’, vagy egy ’teknős, teknővájó’ jelentésű román szóból származik) aminek legelterjedtebb és az írott nyelv alapjául szolgáló dialektusa az árgyelán.

A legrégebben, mintegy hatszáz éve a romungrók érkeztek Magyarország területére, betelepedésük aránya a 16. században nőtt meg. Az oláh-cigányok és a beások betelepülése a 18. században kezdődött s vált jelentőssé. Nagyon lényeges, hogy a különböző csoportok megjelenése nem egyszeri esemény: a bevándorlás a 14. század végén kezdődő, évszázadokig – tulajdonképp máig – tartó folyamat. Fontos az is, hogy a mindenkori érkezők már megjelenésükkor heterogén csoportot, csoportokat alkottak.

A cigány anyanyelvű cigányok csoportján belül Erdős Kamill 1958-ban az oláh-cigányok mellett külön szolt a kárpáti cigányokról, mondván, a két csoport beszéde

⁶³ Erdős Kamill: A magyarországi cigányság, ill. A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon. In Erdős 1989, 42–56., ill. 57–88. o. Ugyanebben a kötetben olvasható Erdős A magyarországi cigánykérdés című írása, ami 1960-ban jelent meg az *Etudes Tsiganes*-ban, ebben ő is egyszerűbb csoportosítást ad, a 200.000 fős cigányságot kárpáti, oláh, magyar, román és beás cigányokra osztva.

⁶⁴ Kemény (szerk.) 2000, 25–26. o.; Kemény–Janky–Lengyel 2004, 37–50. o.

annyira eltér, hogy képtelenek megérteni egymást. „Zenésznek (főleg primásnak) lenni: ez minden kárpáti cigány férfi álma, s ha idegen környezetbe megy – legyen bár gyári munkás, akinek kezében sosem volt hegedű – ott primásnak adja ki magát” (44. o.). Ősi mesterségük a kovácsmunka, Erdős több szegkovács szövetkezetet is megemlít. Témánk szempontjából fontos, hogy (44. o.) „[i]gen gazdag mesekinccsel rendelkezik”. Erdős ezt részletezi is (a helyesírást kivételesen javítottam): „Sokszor és szívesen mesélnek (esténként otthon vagy pl. virrasztóban); meséik általában hosszúak, három-négy órát is elmesélnek egyfolytában... A mesélésben a hallgatóság is – öregek, fiatalok egyaránt – aktívan részt vesz.” (Szegkovács cigány meséket dolgozott fel *Sosemvolt Cigányország* című 1958-as könyvében Bartos Tibor: itt olvashatjuk a később elhíresült, *Madarakból lettünk* című eredetmondát. Erre a kötetre utal egyébként Szuhay Péter 2012-ben az Osirisnél megjelent kiváló munkájának címe: *Sosemlesz cigányország*.) Kárpáti cigányok ma csak néhány Pest és Nógrád megyei faluban élnek s már magyarcigányoknak tekinthetők, Erdős is utal rá, hogy idegenekkel szemben ők is annak vallják magukat. (Szlovákiában nagyobb a számuk.)

Meg kell még említeni a nálunk kis számban élő, magukat németnek vagy vendnek nevező cigányokat, más néven szintókat, akiket Erdős Kamill a kárpáti cigányok egy csoportjaként, köszörűs és ringlispiles cigányokként határozott meg, s akik nem be-, hanem visszavándorlók. (A Németországban élő romák legfontosabb szervezetének neve: Zentralrat Deutscher Sinti und Roma, azaz a szintók nem tartják érvényesnek magukra a roma elnevezést, ők legalábbis nem így hívják magukat!) A magyarországi szintók nyelvét Mészáros György írta le⁶⁵: Bevezetésében (3–5. o.) elmondja, hogy a szintók „[h]azánkba nagyobb számmal csak a századfordulót követve vándoroltak vissza Nyugat-Európából, és csak a II. világháború után telepedtek meg. Létszámuk nálunk néhány száz lehet.” Az országban szétszórta élő szintók nyelvébe a magyar és román szavak helyett német jövevényszavak épültek be (*fensztra* < *Fenster* ’ablak’, *slafrego* < *schläfrig* ’álmós’, *heksza* < *Hexe* ’boszorkány’). Európában ma már főleg a német nyelvterületen találhatók meg. (A *szinto* elnevezés férfira, a *szinteca* nőre vonatkozik. A közös többes szám: *szinti*.)

Említett, a magyarországi cigányság kultúráját bemutató 1999-es könyvében Szuhay azt is megjegyzi (28. o.), hogy „...az utóbbi évtizedekben az etnográfiai és antropológiai kutatások alapvetően a hagyományosnak tekintett oláh-cigányok iránt érdeklődnek”, amire

⁶⁵ Mészáros 1980.

fontos bizonyíték Michael Sinclair Stewart *Daltestvérek* című 1994-es nagyszerű könyve⁶⁶ is.

Szuhay Péter igen fontos megállapítása (30. o.), hogy „*szinte minden cigánynak nevezett csoport magát világosan megkülönbözteti más, szintén cigánynak nevezett csoportoktól és gyakorta elhárítja az általa más csoportra gondolt, de mások által rá is vonatkoztatott minősítést.*” Míg a politika és a közvélekedés egységes csoportnak tekinti a cigányokat, „*a három fő csoport között merev házassági – endogám – kör húzódik, sőt ez a fő csoporton belüli alcsoportokra is kiterjedhet... Magukat muzsikusként vagy romnak gondoló csoportokon belül is húzódnak merev vonalak.*” (31. o.) Az alcsoportok „*foglalkozási, életmódbeli, vagyoni, térbeli*”, netán nemzeti, rokonsági szempontok alapján különülnek el.

A kívülről egységesnek gondolt s a zenészeken kívül leginkább negatív tulajdonságokkal felruházott, egységes cigányság a – nem feltétlenül előítéletes! – többség hamis elképzelése, ami azonban nagyon is létezik s így igencsak befolyásolja a többség és a cigányok viszonyát. (Ugyanígy, leegyszerűsítve, jórészt sztereotípiákban beszélünk az indiánokról, a kínaiakról, a négeréről, a zsidókról. És így beszélnek mások a magyarokról is.)

Az európai s Európán kívüli cigányság csoportosítása nyilván más⁶⁷, de ezzel foglalkozni most nem tartom feladatommak. Mindenképp szeretném idézni azonban Prónai Csabát, aki a világ cigányságával kapcsolatban – nagyságát Indián kívül 10–12 millióra becsülik – a következő elgondolkodtató kijelentést kockáztatja meg⁶⁸: „*E »transznacionális« (több nemzethez is tartozó) ... – vagy még inkább »transzkulturális« ... kisebbség tehát bolygónk valamennyi földrészén megtalálható, noha éppannyira helytelen őket egyetlen népek tekinteniünk ..., akár az »indiánokat«.*” Sőt: „*A cigányokról is elmondható az, amit Robert Berkhofer az »indiánokról« megjegyez, hogy »sohasem nevezték önmagukat egyazon néven«, az őket megnevező – számukra egyébként idegen, általánosító – fogalom nem más, mint »a fehérek« stigmatizációja ...*” Állítása alátámasztására neves kutatókat idéz, mi is citálhatjuk Szuhay Pétert⁶⁹: „*...miközben a társadalom többsége egységes fogalom alá sorol minden cigánynak nevezett embert, ők a különbözőségüket és valamelyik csoporthoz tartozásukat valóságos és szimbolikus*

⁶⁶ Stewart 1994.

⁶⁷ Fraser 1996, 268–277; Hancock 2004; Kenrick 2004.

⁶⁸ Prónai 1995, 8. o.

⁶⁹ Szuhay 1999, 32. o.

eszközökkel fejezik ki.” Ugyanakkor – tapasztalatom szerint létezik (netán a szűkebb csoporttudat mellett) – valamiféle általános, bár – a történelmi ismeretek hiányából fakadóan – homályos cigányságtudat is, ami persze lehet a stigmatizáció átvétele is. Bari Károly első kötetének két verscímében is cigányokat emleget (*Cigányok sírjánál*, *Vándorcigányok*), nagy néprajzi összefoglalásnak címe is ez: *A cigányokról*⁷⁰. Az önbesorolás, a pontosabb önismeret mindenesetre függ a tájékozottságtól, ha úgy tetszik, az iskolázottságtól. Ha egy magyar gyerek nem hall a finnugor rokonságról, a rokon népeket nem fogja rokon népekként számon tartani, ha tud róluk egyáltalán. Megfelelő tudás nélkül egy cigány gyerek vagy felnőtt mi-tudata is csak a saját szűk, a maga fizikai valójában megtapasztalt csoportjára fog vonatkozni vagy legalábbis homályos lesz! Mindenesetre korántsem vagyok biztos abban, hogy a cigányokra úgy – és kizárólag úgy – kellene tekintenünk, mint mondjuk a finnugor népekre, amelyek közös őse az i. e. 4. évezredben egyetlen nyelven, az urali alapnyelven beszélő, feltehetően az Ural hegység két oldalán élő közösség, amelyik aztán számos csoportra vált szét s e csoportokból alakult ki az észt, a finn, a magyar stb. nép. (És mi is az, hogy nép?) Ian Hancock *romani népről*⁷¹, Donald Kenrick *cigányokról*⁷², Rajko Djuric *roma irodalomról*⁷³ beszél, roma világkongresszusokat szoktak rendezni, melyek közül az elsőn (1971, Anglia) roma zászlót és roma himnuszt választottak. Nem mondhatjuk-e, hogy a cigányságon belül nagyon különböző, netán egymáshoz kapcsolódó, egymással keveredő csoportok, identitásfajták léteznek s hogy a nagyon is sokszínű cigányságot cigányságnak, egy népnek vagy – ez talán pontosabb – rokon népcsoportok közösségének tételezni kivételesen nem a fehér ember gonosz ármánya?

A fenti részletes csoportosítás elsősorban a néprajzzal, a népköltéssel foglalkozók számára érdekes, hisz a különböző csoportoknak mások a hagyományai, dalai, meséi. Így Jenei Teréz a cigány mesékről szóló értekezésében (72–90. o.) el is különíti, teljes joggal, a „vizsgált korpusz” romungró, oláh-cigány és beás meséit, illetve az erdélyi gyűjtéseket s vizsgálja az „*etnikai identitás megjelenését*” (152–171. o.), megállapítva (177. o.), hogy „[a] mesékben fel-felbukkan az egyes cigány etnikai csoportok közötti belső hierarchia is. Pl. Babos István romungró mesemondó által elmondott történetekben a ravasz, agyafírt tolvaj cigány mindig oláh vagy kolompár, azaz beás cigány. Balogh Mátyás meséiben

⁷⁰ Bari 2009.

⁷¹ Hancock 2004.

⁷² Kenrick 2005.

⁷³ Djuric 2004.

pedig az okos és találékony mesehős teknővájó cigány, viszont a gonosz mostoha vagy a gaztetteket elkövető hős mindig muncsán cigány.” De az írott irodalommal foglalkozók számára sem árt tudni, hogy például Lakatos Menyhért *Füstös képek*jében oláh cigányokkal találkozunk, akiknek néhány szokását az író nagyon tudatosan örökítette meg művében. A romungro–oláh cigány ellentét pedig Holdosi József *Kányák*jában kap szerepet.

2. 1. 2. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK NYELVEI ■ Ha nem is kapcsolódik szorosan értekezésem témájához, talán nem felesleges röviden kitékintnünk a hazai cigányság nyelveire, nyelvhasználatára, hisz – bár csak utalásszerűen – szó lesz a magyarországi, de nem magyar nyelvű cigány irodalomról is. Ráadásul egyes epikai alkotások szereplői olykor cigányul szólalnak meg, cigány szavakat is használnak.

Kemény István és Janky Béla beszámolójának⁷⁴ számításai szerint 2003-ban az 520–650 ezer főre becsült magyarországi cigányság 86,9 százaléka magyar, 7,7 százaléka cigány (romani), 4,6 százaléka beás és 0,8 százaléka egyéb anyanyelvű, illetve 74,2 százaléka csak magyarul beszél, 15,4 százaléka beszél a magyar mellett cigányul is, 7,1 százaléka beásul is, 3,3 százaléka egyéb nyelven is. Magyar anyanyelvű tehát 451.800–564.850 fő, romani nyelven 80.080–100.100, beás nyelven 36.920–46.150 fő beszél. (A ma csak magyarul beszélőknél – 385.000–482.300 fő – és a beás anyanyelvűeknél, mint említettem, valamikor nyelvvesztés játszódott le. Nem véletlenül. Például Mária Terézia és II. József „jóságos”, a teljes asszimilációt célzó rendeletei tiltották, sőt büntették – huszonnégy pálcütéssel! – a cigány nyelv használatát. Mária Terézia a *cigány* népnév sem engedte használni.)

Keményék felosztását és adatait Szalai Andrea is idézi alapos tanulmányában⁷⁵, de – joggal – pontosító megjegyzéseket fűz hozzájuk, így például azt, hogy – mint a számadatokból is látszik –, a magyar egynyelvűek csoportja is heterogén, „*erre a csoportra a romungrókat a magyar egynyelvűekkel azonosító ... definíciót és terminológiát alkalmazni problematikus*” (38. o.), hisz aki a magyart vallja anyanyelvének, még nem egynyelvű, mivel beszélheti a romani vagy a beás egy változatát. S hozzáteszi, ez a csoport a beszélt nyelv alapján ugyan homogénnek tűnhet, de ebből nem következik, hogy etnikai identitás tekintetében is az: „*A csak magyarul tudók csoportja ... ugyanis nemcsak azokat a*

⁷⁴ Kemény–Janky 2003, 64–76. o.

⁷⁵ Szalai Andrea: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In Bartha (szerk.) 2007, 20–51. o.

magyar egynyelvűeket foglalja magába, akiknek elődei egykor vagy ma a romani nyelv romungro változatát beszélték/beszélik, hanem azokat is, akik nem beszélik az előző generációk, pl. szüleik-nagyszüleik vlah romani, szintó vagy épp beás változatát, de az etnikai identitás tekintetében továbbra is romának, szintónak vagy beásnak tekintik magukat.” A csak magyarul vagy magyarul is író alkotók különböző etnikai tudattal rendelkezhetnek, bár ezt kiegészítheti vagy felülírhatja a „*cigány vagyok*” tudata. A cigány nyelvet is beszélőket az oláh-cigányokkal azonosítani szintén leegyszerűsítés, vannak, akik nem a vlah romanit használják. Szintén szimplifikáció a beás változatokat beszélőket (ha e változatok a román változatai is) román cigányoknak nevezni. „*A magyarországi beás közösségek*” – írja Szalai Andrea (41. o.) – „*anyanyelvükre általában a saját etnikai csoportjukhoz kötődő, önálló »cigány nyelvként« tekintenek.*”

Érdemes azt is elmondani, hogy a romani nyelvben a nyelvészek négy nagyobb dialektuscsoportot különböztetnek meg, ezeken belül pedig számos további változatot, így többek közt a lovárit, a kelderást, a csurárit, a colárit, a prekmurjét, a szintót, a mánust. (E kifejezések általában az említett belső tagolódásra utaló csoportnevek is, amik a közép-kelet- és délkelet-európai közösségek esetében sokszor foglalkozásnevekre vezethetők vissza, például *kelderás* ’rézműves, üstkészítő’, a román *căldare* ’üst’ szó alapján; *csurári* ’bőrfeldolgozók, rostások’, a román *ciur* ’szita, rosta’ szó alapján; *colári* ’szőnyegesek, textilkereskedők’, a romani *colo* ’lepedő’ szó alapján. Erről írva Szalai Andrea figyelmeztet (40. o.), hogy ha egy etnonima foglalkozásra utal is, az még „*nem tesz lehetővé általánosító következtetéseket az e terminusokkal megnevezett roma közösségekkel kapcsolatban sem a gazdasági profil ..., sem az etnikai identitás és a csoporthatárok ..., sem az általuk beszélt romani változat, sem pedig az e tényezők közötti viszony tekintetében.*” (Ennek jó példája, amit Szuhay Péter említ⁷⁶: a *lovár* elnevezés eredetileg a gazdag, sok lóvét, pénzt kereső lókereskedőkre vonatkozott, de „*egyre inkább a kereskedő, üzletelő, lóval, autóval, színesfémekkel foglalkozó »igazi« cigányok megjelölést fedi.*”) A Magyarországon élő, romanit beszélők is többféle változatot használnak; a legtöbben a vlah romani változatokat. A három beás nyelvjárás közül – mint mondtam – az árgyelán a legelterjedtebb.

⁷⁶ Szuhay 1999, 33. o.

A cigány írásbeliség – miként erre a beás nyelv elhivatott kutatója, Pálmainé Orsós Anna is utal egy tanulmányában⁷⁷ – „*az elmúlt száz év terméke*”, a beás nyelv „*írásbeliségének valódi kezdete az 1990-es évek elejére tehető*”.

A romani nyelvből a magyarba is bekerült néhány szó: *csaj*, *csávó*, *duma*, *kaja*, *lóvé*, *pia*, *dilis*, *mátós* 'részeg', *kamelni* 'kedvelni'. Ilyen szó a kevésbé elterjedt, rendkívül sokjelentésű *habishti*, amit Csemer Géza 1994-es ismeretterjesztő kötete címévé emelt (*Habishti. Cigányok élete–étele*): „...*a pláne, az ennek dacára éppúgy benne van, mint az, hogy valaki megjátssza magát, teszi magát*” (308. o.).

A cigányság nyelveiről szólva mindenképp meg kell említenünk Réger Zita (1944–2001) nevét, aki a cigány nyelv és kultúra egyik legelkötelezettebb és legkiválóbb tudósa volt. Mint Prónai Csaba írja⁷⁸, ő cáfolta meg a azokat az „*általánosan elfogadott*” vélekedéseket, amiket a cigánykutatóként ellentmondásos tevékenységű Vekerdi József nyelvész és indológus is osztott, s amik szerint a cigány nyelv „*szegényes, alacsony színvonalú gondolkodást eredményez, oktatása az iskolában káros, anyanyelvként nem is létezik*”⁷⁹.

Hogy mi lesz a romani és a beás nyelv (és az ilyen nyelvű irodalom) jövője, sikerül-e a romani valamelyik nyelvjárásából, például a lováriból olyan irodalmi nyelvet teremteni, amit Európa, sőt a világ cigányai mindenhol megértenek, e pillanatban nem mondható meg. Yaron Matras, a manchesteri egyetem professzora a 21. század elején arról ír⁸⁰, hogy a romaninak nincs írott standard változata és „*(n)em létezik ... olyan egységes koncepció, amely a nyelvtervezés alapjául szolgálhatna, sem pedig olyan ... testület, amely ezt a koncepciót kidolgozhatná és megvalósíthatná.*” Magam, látva mondjuk az ír példát, igen szkeptikus vagyok a standard változat létrejöttét és elterjedését, folyamatos használatát, gyakorlatilag köz- és/vagy irodalmi nyelvvé válását illetően, de érteni vélek és nagyon tisztetek minden, erre irányuló kísérletet. (Vannak, akik az általánosan használt roma nyelv mellett saját országról, Romanisztánról is álmodtak, álmodnak – például az I. világháború előtt az afrikai Romenegro roma település köré próbáltak országot szervezni. Az 1930-as évek közepén a lengyel cigányság vezetője, Micha Kwik Indiában akart cigány államot alapítani, utóda pedig Afrikában, az olaszok megszállta Etiópiában. A mozgalmas 1968-as esztendőben Josel Rotaru, a franciaországi romák feje Szomáliába képzelte el a cigányok

⁷⁷ Pálmainé Orsós Anna: A beás nyelv Magyarországon. In Bartha (szerk.) 2007, 52–70.

⁷⁸ Prónai 1995, 105. o.

⁷⁹ Réger 1988, 155–178. o.

⁸⁰ Matras, Yaron: A romani jövője: a nyelvi pluralizmus politikája felé. In Bartha (szerk.) 2007, 128–146. o.

önálló birodalmát, Párizsban még ideiglenes kormányt is létrehozott, ami 1970-ben feloszlott. 1992-ben a lengyelországi és litvániai romák alapította Új Romanisztán Hazafias Mozgalom már Európába tervezte el az új országot, a 15 ezer négyzetkilométernyi Kalinyingrádi Körzet területére, amit 1990-ben Oroszország szabad kereskedelmi övezetté nyilvánított.⁸¹⁾

Bari Károly 2010-ben Murányi Gábornak nyilatkozva⁸² az egységes, minden cigány számára érthető cigány nyelv megteremtéséről a következőket mondta: *„Elképzelni elképzelhető; hogy megvalósul-e valamikor, azt nem tudom. Senkit sem lehet rákényszeríteni, hogy holnaptól egy más nyelvet beszéljen, az idősebbeket különösen nem. Viszont az iskolában a következő generációk tagjait rá lehetne vezetni erre, mármint azokat, akik meg akarnak tanulni cigányul.”*

2. 1. 3. KORLÁTOZÁSOK ■ A nyelvi behatárolásnak munkámban csak egyik oka, hogy a cigány szerzők magyarul vagy magyarul is írnak. (Olyan magyarországi alkotókról, akik csak cigányul írnának, nem tudok.) A másik, igen triviális ok, hogy – sajnálatos módon – nem beszélem sem a romani, sem a beás nyelvet, így az ilyen nyelvű művek elemzése hiányzik. De ha beszélném is őket, óvatos lennék, rendkívül nehéz ugyanis – bár természetesen nem lehetetlen – olyan nyelveken született irodalmi alkotást elemezni, esztétikailag értékelni, ami nem az anyanyelvünk. Ezzel együtt igazat adok Szegedy-Maszák Mihálynak: *„Világszerte egyre általánosabb a fölismerés, hogy csakis olyan olvasónak lehet hiteles értéktétele, aki rendszeresen olvas anyanyelvén, idegen nyelven és fordításban. E háromféle tapasztalat együtt alkotja az irodalomértést.”*⁸³ Így ugyan kevesen értékelhetik, érthetik az irodalmat – de, ne feledjük, a töredékes értés is valamiféle értés. S igazából nincs is más, bármekkora felkészültséggel olvasunk is, hallgatunk zenét, nézünk képet, szobrot, mint töredékes, a teljeshez folyvást csak közelítő értés. Sem önmagunkból, sem a saját korunkból nem tudunk kilépni.)

Érdekes, hogy már a címek, így a magyarországi cigány szerzők műveinek címei is miként változhatnak s a változás során mi veszhet el a fordítás során! A *Füstös képek* (Lakatos Menyhért) német változata *Bitterer Rauch*, a *Kányáké* (Holdosi József) *Die Zigeunerstrasse*. Az előzőben elvész a cím kettős jelentése, a másodikban a metonímia az

⁸¹ Kovács 1998. A cikk költő szerzője krakkói főkonzulként kapta meg a Mozgalom támogatást kérő beadványát.

⁸² Murányi 2010.

⁸³ Szegedy-Maszák 1996, 15. o.

emberek, a családtörténet helyett a helyszínre, a helyszín eseményeire irányítja figyelmet – mintha Thomas Mann *Buddenbrooks*ának magyar címe *A Mérleg utca* lenne... De mégsem teljesen indokolatlan a változtatás, hisz az „utca” Holdosi műveiben visszatérő jelképpé válik, ráadásul a családnév egy német olvasó számára nehezen kiejthető. Az *Átyin Jóskának nincs, aki megfizessen* (Osztojkan Béla) francia változata: *Jóska Átyin n'aura personne pour le lui rendre*. Itt a transmutációt, a szokatlan magyar szórendet nem adja vissza a fordítás.

Remélem, más, mások majd elvégzik a cigány és beás nyelvű alkotások elemzését, részletesen bemutatva Choli Daróczi József, Nagy Gusztáv, Rostás-Farkas György, Vesho-Farkas Zoltán s a többiek nem magyarul írt műveit, átültetéseit, amikre én csak utalok. Neki(k) sem lesz könnyű megítélni, hogy mennyire sikeres Choli Daróczi 1995-ös Lorca-fordítása, a *Romane romacura*, a *Cigány románcok* (Choli Daróczi ráadásul nem spanyol eredetiből, hanem Nagy László átültetéséből dolgozott), Nagy Gusztáv 1996-os Madách- (*Le manusehski tragedija – Az ember tragédiája*), Rostás-Farkas 1994-es Saint-Exupéry- (*O cino krajoro – A kis herceg*), Szöcsi Anna 1998-as Grimm- és Heltai Gáspár- vagy Vesho-Farkas 1998-as Shakespeare-változata (*Hamlet*). A műfordításokkal kapcsolatban fogom majd idézni – *Az írott irodalom megjelenése és fogadtatása* című fejezetben – Réger Zita véleményét.

Hozzátenném mindehhez: bizonyos értelemben a műértelmezés is felfogható fordításként.

Egy másik hiány a határon túli magyar nyelvű cigány irodalom bemutatásának hiánya. Születhetett és született, születik is ilyen az 1920 előtt Magyarországhoz tartozó területeken is, hisz az etnikai határokat figyelmen kívül hagyó s mélyen igazságtalan döntés következtében 3,2 millió magyar állampolgár került a szomszédos államokhoz. Az 1920 utáni határokon kívül élő, magyarul író cigányok alkotásainak számbavételéről ebben a munkában már csupán technikai okok miatt is (a művek nehezen szerezhetők be) le kell mondanom, de később, ha módomban áll, szívesen sort kerítek rá, bemutatva például a romániai Ábrahám János, Raffy Lajos, Varga György, a szlovákiai Ravasz József vagy a vajdasági Bogdán József alkotásait.

2. 1. 4. A CIGÁNY IRODALOM MINT A NEMZETTÉ VÁLÁS ESZKÖZE? ■

Felmerülhet a kérdés, tekinthető-e a cigány irodalom – a világ cigányságának irodalma – nemzeti irodalomnak, azaz tekinthető-e a a cigányság – a világ cigánysága – nemzetnek,

vagy legalábbis a nemzetté válás felé haladó közösségnek. Nehéz kérdés, maga a *nemzet*, a *nemzeti irodalom* is részben túlterhelt, részben oszcilláló fogalom, mint ez S.Varga Pál nagyszerű könyvéből⁸⁴ is kiderül: „*A nemzeti irodalom központi helyet foglal el a 19. század magyar irodalmában és irodalomtörténet-írásában. Ennek ellenére a fogalom nemcsak nem volt – sem akkor, sem később – egyértelműen meghatározva, de még csak konszenzus sem alakult ki használatában.*” Néhány sorral lejjebb pedig azt mondja, hogy a 19. századi Magyarországon „*a nemzeti irodalomnak gyakorlatilag három – egymástól nem mindig élesen elkülönülő, de lényegét tekintve összemérhetetlen – fogalmi rendszere alakult ki, az államközösségi, az eredetközösségi és a hagyományközösségi (nyomokban feltűnik egy negyedik – az osztályközösségi – is)*”. Az államközösségi rendszernek nincs egyértelmű irodalomfogalma, a nemzet az alattvalók közössége. Az eredetközösségi rendszerben az irodalom nyelvétől és/vagy témájától válik nemzeti jellegűvé, a hagyományközösségiben pedig (paradigmáját Magyarországon Kölcsey alkotta meg elsőként) a nemzeti irodalom lényege a nyelv s a nyelvtől „*elválaszthatatlanul születő-alakuló költői hagyomány*”, a kulturális közösség „*legarchaikusabb*” korszakából származó és hagyományozódó poézis, a folytonosság fenntartója pedig leginkább a parasztság, a „nép”. S. Varga *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág* című hosszú fejezet végén Klaniczay Tibort idézi, aki *Irodalom és nemzetiség* című tanulmányában (*Stilus, nemzet és civilizáció*. Budapest, 2001, Balassi. 9–21. o.) így írt: „*A nemzeti irodalom léte legfőbb feltételének a nemzetté fejlődött társadalmat tekintem, vagyis egy olyan összeforrott nagy közösséget, amely mint társadalmi organizmus elkülönül másoktól, s mely irodalmát hol spontán, hol tudatosan a többi irodalmaktól elkülönülő intézménnyé fejleszti.*”

Ilyen „*összeforrott nagy közösség*”-e a világ cigánysága, más irodalmaktól elkülönülő „*intézmény*”-e irodalma, tekinthető-e ez az irodalom egységesnek?

Szuhay Péter 1995-ben jelentette meg *Cigány kultúra* című tanulmányát⁸⁵, aminek alcíme *A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról*. Suhay a legjáratasabb kutatók egyikeként természetesen nem állítja a (magyarországi) cigány nemzeti kultúra létét, sőt még azt sem, hogy ennek már meglennének az alapjai, de lehetségesnek tartja ezeknek az alapoknak a megteremtését. Az alapokra felépítendő nemzeti kultúra olyan lenne, „*amelyet a cigányság különböző*

⁸⁴ S. Varga 2005, 13–14. o.; 80–81. o.

⁸⁵ Suhay 1995.

csoportjai egyaránt elfogadnak, s »kötelezőnek« tekintenek. ... A nemzeti kultúra megteremtése párhuzamosan több síkon zajlik: politikai-emberjogi, képzőművészeti, irodalmi és etnográfiai-történeti szinten. Ezeket egy etikai, filozófiai aspektus köti össze, mely a cigányemberek (sic! DMI) kulturális másságát próbálja definiálni. Ezek szerint a cigány irodalom alkotásai, szerzőik szándékaival egyezően vagy azoktól akár függetlenül, a nemzeti kultúra megteremtésének eszközei közé tartoznának, rokonságban azokkal a reformkori s későbbi, tizenkilencedik századi művekkel, amik az eredet-, s főleg a hagyományközösségi paradigmát igyekeztek megteremteni. „...*a bárdköltői szerep is ebbe az irányba alakul*” – olvassuk a Gintli Tibor szerkesztette irodalomtörténetben a tizenkilencedik század közepének magyar lírájáról⁸⁶, azaz a bárdszerepben fellépő költők „nyelvi-kulturális közösséget” képviselnek. A cigány költőknek vannak olyan verseik, amikben ez a hang él tovább: „*bordáink fehér körmei között, / ökölbe görcsösödött ótágú csillag-ujjaink / világítják meg útunkat jövőnk felé, / énekeljünk az életről, fülemülék imájával / kihímzett reggeleinkről, énekeljünk vidáman, fiúk!*” – szól például Bari Károly záróversének befejezése *A holtak arca* fölé című kötetben, de korántsem ez a legjellemzőbb hang, Barinál sem, másoknál sem.

Szuhay Péter több példát is hoz a nemzeti kultúra megalkotásának folyamatára, amiben „*a nemzetté válás receptje szerint a cigányság is megalkotja mitológiai rendszerét, kitalálja genealógiáját, megmondja származásának helyét és idejét, megmondja vándorlásának okát, és elmagyarázza új honfoglalásának körülményeit*”, idézetei Choli Daróczi Józseftől, Rostás-Farkas Györgytől, Bari Károlytól, Romano Rácz Sándortól valók. Integráló szerep jut Szuhay szerint a folklórnak is, Bari Károly például a cigányság mitológiáját próbálja megalkotni (és nem kikövetkeztetni! DMI).

Mindez igaz, Szuhay Péter éles szemmel vesz észre egy folyamatot s joggal látja e folyamat részének mindazt, amit felsorol. Kérdés, hogy ez a *nemzeti kultúra* megalkotásának folyamata-e, joggal használható-e itt ez a fogalom? Tanulmányát Szuhay is szkeptikusan zárja: „*Arra nem tudok válaszolni, hogy Európa különböző országaiban, sőt a világ különböző pontjain élő romák megfogalmazzák-e a legnagyobb diaszpóra kulturális azonosságát, létrejön-e az egész földi világon átnyúló közös roma kultúra vagy legalábbis annak identitása.*” Igazából arra sem válaszolt, hogy Magyarországon létrejön-e, csak felsorolta az ehhez vezetőnek tételezett folyamat elemeit, állításait, elfogadva azt is, hogy ezen állítások közül közül több is az úgynevezett *naiv tudomány* (később még lesz

⁸⁶ Szilágyi Márton–Vaderna Gábor: A líra. In Gintli (szerk.) 2010, 440. o.

róla szó) kategóriájába tartozó tévedés (mint – hogy ismét visszakapcsoljunk a tizenkilencedik századba – a hun–magyar rokonság termékeny képzete).

Egy-másfél évtizeddel később a „*roma nemzetépítés*” problematikáját a több tanulmányban is alaposan körüljárta Binder Mátyás⁸⁷, s Fosztó László is feltette a kérdést: *Van-e cigány nemzettudat?*⁸⁸. Binder 2008-as tanulmánya elején kétségesnek tartja, hogy „*az európai társadalmak peremére szorult, illetve részben diaszpórában élő cigányok körében a nemzeti eszme és önazonosság a belátható jövőben széles körben meggyökeresedhet*”. Kétségesnek tartom én is. Kétségesnek annak ellenére is, hogy – mint Fosztó László írja (209. o.) – „*a roma nemzeti mozgalom a huszadik század végére önálló és néha egymással is versengő nemzet-koncepciókat dolgozott ki*”. Úgy vélem, Magyarországon és másutt igen sokféle roma identitás létezik, amik közt – többek közt a Szuhay által leírt s lényegében nagyon is fontos és hasznos kultúrakonstruáló folyamat hatására – megjelenhet (netán már meg is jelent) egy olyan, ami szerint az egyén az adott ország, netán a világ cigányságának tagjaként is definiálja magát s ebben újfajta öntudatra lel. Bár a peremre szorultság miatt ez az öntudatra éberedés csak töredékes lehet: a cigányok többsége – ma még? – igen keveset tud saját történelméről, kultúrájáról. És semmiképp sem helyes a konstruált csoportot, jelentse akár egy ország vagy egy nagyobb terület, akár az egész világ cigányságát, nemzetnek nevezni, egész egyszerűen azért, mert a nemzet az valami más. Szívesen használok Benedict Anderson fogalmát, az elképzelt közösséget (*imagined community*). Minden nemzet elképzelt közösség, de nem minden elképzelt közösség nemzet – ami természetesen nem értékítélet.

2. 2. A TÁRGY (HIÁNYA) A REPREZENTATÍV IRODALOMTÖRTÉNETEKBE

Tárgyválasztásomat, mint az *Előszó*ban említettem, az is indokolja, hogy a magyarországi cigányság irodalmáról eddig alig s csak röviden s olykor ráadásul jó szándékkal bár, de szakszerűtlenül írtak (közülük a legfontosabb műveket a következő fejezet tekinti át), a reprezentatív irodalomtörténetekből pedig, ha egyes alkotóit megemlítik is, majdhogynem

⁸⁷ Binder Mátyás: „Felébredt ez a nép...” A magyarországi romák/cigányok etnikai-nemzeti önszerveződési folyamatairól. In Gergely (szerk.) 2006, 61–81. o.; továbbá Binder 2007, 2008, 2009a, 2009b, 2010.

⁸⁸ Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In Fedinec (szerk.) 2002, 207–225. o.

teljes mértékben hiányzik a bemutatása. Hiányzik a cigányságot bemutatni szándékozó, több-kevesebb hozzáértéssel készült, ismeretterjesztő művekből is⁸⁹. ez utóbbiakkal kezdem. Bencsik Gábor könyvében ugyan külön fejezet szól a cigány kultúráról (159–169. o.), de a szöveg mindössze kilenc oldal, ebből tizennégy sor (!) jut a népköltészetre, harminchárom a „*magaskultúrára*”, név szerint csak Balázs János fordul elő. A harminchárom sorból tizenhatot kap az irodalom, pontosabban az azon való elmélkedés, hogy „*vajon egy cigány író által írt, magyar nyelvű regény a cigány vagy a magyar kultúra körébe tartozik-e*”, s a válasz szerint csupán „*valószínűleg*” mondhatjuk, hogy „*két, egymással átfedésben élő kultúra vallhatja magáénak*”. A cigány irodalom pedig „*korunkban van születőben*”. Holott a magyarországi írott cigány irodalom szűken számolva is közel ötvenéves! Ami ennyi idős, csak megszületett már! Száraz Miklós György csupán a „*Muzsikusok*”-ról szól, finom József Attila-i reminiscenciával megállapítva például, hogy „*A zenészek korán halnak*”. Pedig csak néhány oldallal előbb idézi Liszt Ferencet, aki hetvenöt évesen hunyt el... Rácz Aladár cigány cimbalomművész pedig hetvenkét esztendősen. De nem illő ironizálnom: a szerzőket elismerés illeti fáradságos munkájukért – Bencsiket epdig azért is, mert a Magyar Mercuris Kiadó alapítójaként a *Magyar Roma Történeti Könyvtárban* a cigányokkal foglalkozó kutatások fontos klasszikus szövegeit teszi közzé.

Mint már esett róla szó, az első olyan átfogó és alapos munka, amely teljes egészében a cigány irodalommal kapcsolatos, Beck Zoltán nevéhez fűződik: *A romológia írása – egy elbeszélhető romológia felé* – című doktori értekezése⁹⁰ 2009-ben készült el. Beck, a Pécsi Tudományegyetem Forray R. Katalin vezette romológiai tanszékének adjunktusa, régóta foglalkozik a cigány irodalommal, disszertációjában több év kutatásait⁹¹ összegzi. Műve mindmáig (2013 elejéig) nem jelent meg nyomtatásban, a potenciális olvasó az egyetem adatbázisában sem találhatja meg a szöveget.

Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem Modern Magyar Irodalom tanszékének doktoranduszaként Pernyész Anita foglalkozik komolyan a cigány irodalommal, több értékes, fontos tanulmányt⁹² is megjelentetve már, amikre hivatkozni is fogok.

⁸⁹ Bencsik 2008; Száraz 2007.

⁹⁰ Beck 2009.

⁹¹ Beck

⁹² Pernyész 2010, 2011.

2. 2. 1. AZ AKADÉMIAI IRODALOMTÖRTÉNET ■ Az 1964 és 1966 között megjelent hatkötetes nagy mű, *A magyar irodalom története*⁹³ (a borító színéről kapott becenevén a *Spenót*) készülése idején még nem volt miről írni, hisz a cigány szerzők csak a hatvanas évek második felében kezdtek itt-ott publikálni – bár jelentkezésüknek voltak régebbi, tizenkilencedik századi előzményei, Ipolysági Balogh Jancsi „nemzeti zenekar igazgató” imádságfordításai (1850) és Nagyidai Sztojka Ferenc versei, átültetései (1890). A negyedik kötetben, amelyik az 1849–1905 közötti szakaszt tárgyalja, Németh G. Béla megemlíti⁹⁴ (ifj. Hegedüs Sándor, Sajó Sándor és legifjabb Szász Károly nem különösebben illusztris társaságában) József királyi herceget – de csupán azt példázandó, hogy a 20. század elejétől már nem tekintettek valakit csak azért költőnek, írónak, mert az 1836 és 1952 közt működő, többek közt Bajza József, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály alapította, de addigra már tekintélyét veszített Kisfaludy Társaság tagjává választották. Hogy József magyar királyi herceg, osztrák főherceg (1833–1905), a Magyarországért, Pest fejlődéséért oly sokat tett József nádor fia, igényelte-e korától s az utókortól, hogy írónak, költőnek tekintsék, nem tudhatjuk, de arra talán – ha nem is ebben a fejezetben (*Hírlapok, folyóiratok és irodalmi társaságok az utolsó századnegyedben*) – lehetett volna utalni, hogy rendkívül érdeklődött a cigányok iránt, írt nyelvükről és kultúrájukról: az első magyarországi cigánykutató triásznak Herrmann Antal és Wlislocki Henrik mellett ő a harmadik tagja.

Az akadémiai irodalomtörténet folytatásának⁹⁵ szintén hat kötete (a *Sóska*) az 1945 és 1975 közötti időszakot tekinti át. (A költészetről és a prózáról szóló két-két kötet félköteteknek is tekinthető, hisz jelölésük II/1. és II/2., illetve III/1. és III/2., oldalszámozásuk is folyamatos. Empirikusan mindenesetre hat kötetet látunk.) Az 1981-es, *Irodalmi élet és irodalomkritika* című első kötetnek a hetvenes évek folyóiratait bemutató része – Szabolcsi Miklós munkája – nem tud az először 1975 és 1977 között megjelent, Choli Daróczi József szerkesztette *Rom Som* című lapról. *A költészet* című kettős kötetben Kis Pintér Imre a 995–996. oldalakon röviden szól Bari Károlyról – de csak róla. Kis Pintér Bari líráját „a lírai ént végletes és tartalmilag egymásnak ellentmondó – önfelfokozó és önmegsemmisítő – gesztusokkal” felruházó, „a nyelv fokozott expresszivitását” követelő beállítottság „(k)ülönlegesen egyéni” változatának tartja. Népiességét még Sinka Istvánénál is archaikusabbnak véli, mondván, „verseiben egy évezredes szóbeliségben létező

⁹³ Sőtér (főszerk.) 1964–1966

⁹⁴ Sőtér (főszerk.) 1964–1966, 4. kötet, 589. oldal

hagyomány – a cigányságé – fogalmazza meg önmagát magyarul, s európaian. Teljesítményét így nemcsak egzotikuma minősíti, hanem éppen ez a nagy ívű érzelmi feszültség: élmény és forma evidencia és elidegenítés között”. (Azaz a teljesítményt egzotikuma is minősíti. De honnan nézve egzotikus Bari teljesítménye?) Kis Pintér bizonyos, az egyenes közlésből fakadó veszélyt is érez Bari lírájában – erről s az előzőekről még lesz szó a költő lírájának részletes tárgyalásakor. A prózáról szóló rész 1259. oldalán szó esik – szintén Kis Pintér Imrének köszönhetően – Lakatos Menyhértről, mint aki regényével, a Füstös képekkel „új valóságterületek felfedezésének az eleven izgalmát hozta”, bár „korántsem használta ki a téma lehetőségeit, és a tragédiás hangoltságú emberi-társadalmi tablót jócskán felhígítja a kalandregény igénytelenebb fordulataival”. Így van-e – meglátjuk. Valamivel később (1265. oldal) Holdosi József már csak egy félmondatot kap „látomásos cigánykrónikája”, a Kányák miatt.

2. 2. 2. ISMERETTERJESZTŐ ÁTTEKINTÉSEK ■ Pomogáts Béla „ismeretterjesztő jellegű” munkájából⁹⁶ megtudjuk, hogy Bari Károly pályája – másokéval együtt – „a népi hagyományok jegyében indult” (105. o.), a költő „a népi hagyományok korszerű átalakítását vállalta” (536. o.), „a hazai cigányság történelmi élményeit és mai törekvéseit szólaltatja meg”, köteteiben „a cigány folklór hagyományaiból merített, ezek a hagyományok adtak költői nyelvezetének »szürrealisztikus« jelleget” (538. o.), Lakatos Menyhért pedig a *Füstös képek*ben „a magyarországi cigányok életsorsát” (157. o.), illetve regénye és elbeszéléskötete, a *Csandra szekere* „a hazai cigányság elesett életét mutatta be” (519. o.).

Mindez kétségtelen.

Az egykötetes, igen tömör, eredetileg a kissé virtuális külföldi olvasóknak készült munkának, *A magyar irodalom történetének*⁹⁷ *A legújabb kor irodalma* című részében Tamás Attila nem említ egyetlen cigány költőt, író sem. A szerzőknek láthatóan szűkös terjedelemben kellett beszorítania közlendőiket, nem keveset gyötrődve azon, hogy kevesebbekről szóljanak-e viszonylag hosszabban, vagy többekről rövidebben. Az utóbbi esetben nagy veszély a felszínesség. (Azt végül is csak Szerb Antal engedhette meg magának, hogy *Száz vers* jegyzeteiben a költőket bemutatva Goethe neve mellé mindössze ennyit írjon: „Ő volt Goethe.”)

⁹⁵ Béládi (szerk.) 1981–1990.

⁹⁶ Pomogáts 1982.

A helsinki egyetem Folia Hungarica-sorozatában jelent meg Görömbei Andrásnak, aki 1989 és 1992 közt vendégprofesszorként tanított az intézményben, *A magyar irodalom rövid története* című munkája⁹⁸. Utolsó, X. fejezete mutatja be *A második világháború utáni évtizedeket*. Nyilván itt is a megrendelő által kurtára szabott terjedelem az oka, hogy a szerző ezt kénytelen írni (158. o.): „*A pályájukat a hetvenes-nyolcvanas években kibontakoztató írókkal ez a rövid irodalomtörténeti áttekintés nem tud érdemben foglalkozni*”, bár szerencsére felsorol néhány nevet és a fejezet zárásaképp kitér az ebben az időszakban végbemenő szemléletváltozásra is. A felsorolásban cigány szerzők nem szerepelnek.

2. 2. 3. KULCSÁR SZABÓ ERNŐ IRODALOMTÖRTÉNETE ■ Kulcsár Szabó Ernő egyszemélyes, az 1945 és 1991 közti periódust tárgyaló s az oldott hangú népszerűsítés szándékával semmiképp sem vádolható irodalomtörténetének⁹⁹ első kiadása 1993-ban, a második egy évvel később jelent meg. A szerző a cigány alkotók közül egyedül Bari Károlyt szerepelteti, példának hozva munkásságának megítélését arra, hogy a hetvenes évek irodalmának uralkodó beszédmódjai hogyan értékelődtek át (pontosabban le) az évtized végére. A VI., *A posztmodern és az „új érzékenység”* című fejezet *Az új nyelvi magatartás irodalmának kialakulása (1979–1990)* alcímű bevezető részében olvassuk: „...*a hetvenes évek végére ... szemléletváltást kezdett veszi egy olyan irodalmi beszédmód kialakulása, amely nem vezethető le az individuumszemlélet és a jelhasználat eladdig uralkodó formáit meghatározó létértelmezésből. Az is kétségtelen, hogy olyan korszak zárul le a magyar irodalomban, amelynek a harmincas évek elején rögzültek a kérdésirányai és a kínálkozó világképi válaszok beláthatóságának főbb horizontjai. Erre a fejleményre vall rá az a tény, hogy a poétikai beszédmód Németh Lászlótól, Illyéstől, Juhásztól vagy Dérytől örökölt mintái mind kevésbé bizonyulnak közlésképesnek, legalábbis abban az értelemben, hogy a velük való új irodalmi párbeszéd létesítésének lehetőségei már távolról sem emlékeztetnek a hatvanas-hetvenes évek fordulójánál megfigyelhető irányzatmozgás folyamataira. Míg például a hetvenes évek első felében Balázs József epikája vagy Bari Károly versei lényegében az irodalmi beszédmódok akkori erőviszonyainak köszönhetően a túlértékelő fogadtatást, az évtized végére olyan kevés*

⁹⁷ Klaniczay (szerk.) 1982.

⁹⁸ Görömbei 1992.

⁹⁹ Kulcsár Szabó 1993, 1994, 160–161. o.

kisugárzó ereje maradt e hagyományosan prófétikus hangoltságú, érzelmies-patetikus kifejezésformáknak – valamint a bennük megnyilatkozó affirmatív (önmegegerősítő, DMI) művészi beállítódásnak –, hogy alig kínáltak már kapcsolódási pontokat a születőfélben levő új szemléleti tradíció számára.”

Arra, hogy valóban túlértékelték-e Bari verseit s hogy kifejezésformáinak valóban kevés kisugárzó ereje maradt-e, szintén vissza fogunk térni.

2. 2. 4. GINTLI TIBOR ÉS SCHEIN GÁBOR IRODALOMTÖRTÉNETE ■ Gintli

Tibor és Schein Gábor eredetileg egy középiskolai tankönyvcsalád¹⁰⁰ első két kötetét írták meg az első és második osztályosok számára. Később az elkészült részeket átdolgozva, kiegészítve megírták *Az irodalom rövid történetét*¹⁰¹, ami a világirodalmat és a magyar irodalmat is áttekinti. Előszava, bevezetése, sajnos, nincs, de keletkezése alapján feltételezhetjük, hogy szerzői középiskolás olvasókra is gondoltak. Cigány alkotókat nem említene. Tárgyunk szempontjából is fontos azonban, hogy a második kötet *A századközép irodalma* című nagyfejezetében *Az észak-amerikai irodalomról* szólva a szerzők külön szólnak az *Etnikai regényről* (498–501. o.), s az utolsóban, *Az 1970 utáni évtizedeket* tárgyalva *Az afrikai és indiai regényről* (611–620. o.), hisz a cigány irodalom alkotásai sokban ezekhez hasonló helyzetűek, jellegűek.

2. 2. 5. A SZEGEDY-MASZÁK-FÉLE IRODALOMTÖRTÉNETEK (!) ■ A Szegedy-

Maszák Mihály irányításával készült *A magyar irodalom története*¹⁰² alapvetően nem irodalomtörténet(ek)nek tekintem, hanem inkább kronologikus tanulmánygyűjteménynek. A három vaskos kötetben századokhoz, rövidebb periódusokhoz, majd egy-egy, irodalmi szempontból jelentős évszámhoz, 1920-tól kezdve pedig, néhány kivételtől eltekintve, minden egyes esztendőhöz kötődően sorakoznak a tanulmányok, amik azonban – ez nem feltétlenül baj! – nem állnak össze (viszonylag) egységes szellemű irodalomtörténetté. Például a cigány irodalom szempontjából jelentős 1970-es évből (Bari Károly: *Holtak arca fölé*) Márai Sándor *Ítélet Camudosban* című regénye és Weöres Sándor *Egybegyűjtött írásai* emelődnek ki, 1975-ből (Lakatos Menyhért: *Füstös képek*) Kertész Imrétől a *Sorstalanság* – nem jogtalanul, természetesen. Angyalosi Gergely ugyan nagyvonalúan így

¹⁰⁰ Gintli–Schein 1998.

¹⁰¹ Gintli–Schein 2003, 2007.

¹⁰² Szegedy-Maszák (főszerk.) 2007.

összegez kritikájában: „...*mégiscsak irodalomtörténetről van szó. ... Ha valaki konkrét célok által vezérelve keres valamit, azt természetesen érheti csalódás. De esetleg talál valamilyen rokon problematikát, jelenséget, szereplőt, s ennek jóvoltából továbbléphet egy másik irodalomtörténethez. / Merthogy szükség lesz más jellegű, más típusú irodalomtörténetekre is...*”¹⁰³ Ilyen „más típusú” irodalomtörténet lett a Gintli-féle, amit alább említek, s ami természetesen nem teszi feleslegessé újabb irodalomtörténetek írását. Tekintsük azonban bárminek a három vaskos kötetet: cigány alkotókról nincs bennük szó – és a Horváth Iván gondozta bővebb, elektronikus változatban¹⁰⁴ sincs.

2. 2. 6. GRENDEL LAJOS IRODALOMTÖRTÉNETE ■ Grendel Lajos szintén egyszemélyes, a tizenkilencedik század második feléig, a modernizmus kezdetéig visszanyúló s máig haladó szellemes, mély és agymozgató vállalkozása, *A modern magyar irodalom története*¹⁰⁵. Érdemes figyelni arra, amit a kötetbe került szerzők és művek kiválasztásáról mond (8–9. o.): „...*elsősorban az a szempont vezérelt, amit Kulcsár Szabó Ernő az irodalom mindenkori ... nyelvi és poétikai hatáspotenciáljának, rajta keresztül pedig a beszédmód és annak történeti-világértelmezési feltételezettségének nevez* (a fentebb említett műben, DMI). *A beszédmód változásai és alakulásai foglalkoztattak ennek a munkának írásakor...* Más szóval az érdekelt, ami ... a modernizmust megelőző irodalomtörténeti korszaktól szemléletében és beszédmódjában eltérő.” Fontos az a megállapítása is, részemről alapvetően egyet is értek vele, ami szerint 20. századi irodalmunk beszédmódjának karakterét „*három paradigma egyidejű jelenléte formálta, a nyugatosoké, az avantgárdé és a harmincas évektől a népi íróké.*” Grendel szerint a legtöbb kortárs mű beszédmódja többé-kevésbé visszavezethető „*e három paradigma valamelyikére*”. Más kérdés, teszem hozzá, hogy az egyes paradigmákon belül igencsak eltérő beszédmódok léteztek: mondjuk a népiek paradigmáján belül egészen más Sinka István prózája, mint Németh Lászlóé – már ha Németh Lászlót tekinthetjük népi írónak... Szempontunkból most mindenesetre az a fontos, hogy művében Grendel sem szerepeltet cigány alkotót.

¹⁰³ Angyalosi Gergely: Százharminchat kicsiny irodalomtörténet. In Angyalosi 2009, 210–211. o.

¹⁰⁴ elte.hu/villanyspenot/index.php

¹⁰⁵ Grendel 2010.

2. 2. 7. A GINTLI-FÉLE IRODALOMTÖRTÉNET ■ Gintli Tibor szerkesztette azt az előszóban már említett irodalomtörténetet¹⁰⁶, ami minden bizonnyal sokáig lesz, teljes joggal, a felsőoktatásban tanulók tankönyve – az előszó is őket jelöli meg (részben) potenciális olvasóként. A könyv három részre osztja irodalmunk történetét (*A régi magyar irodalom [a kezdetektől kb 1750-ig]; A klasszikus magyar irodalom [kb. 1750-től kb. 1900-ig]; A modern és kortárs magyar irodalom [kb. 1890-től napjainkig]*) s összesen tíz nagyfejezetben tárgyalja. A Schein Gábor írta 8–10. nagyfejezet (*A második világháború befejezésétől a 70-es évek elejéig, A közelmúlt irodalma, Kortárs irodalom*) egészen napjainkig tekinti át literatúránkat. Schein a cigány alkotók közül egyedül Osztojkán Bélát említi (1046–1047. o.): a történelmi regény megújulásáról szólva Márton László, Láng Zsolt és Darvasi László egy-egy alkotása mellett (*Testvériség, Bestiarium Transsilvaniae, A könnyemutatványosok legendája*) az ő egyik művét is – *Átyin Jósának nincs, aki megfizessen* – elemzi röviden, de igen lényeglátón.

Itt jegyzem meg, hogy az MTA Irodalomtudományi Intézetében (ami 2012 januárjától a Bölcsészettudományi Kutatóközpont része) Szörényi László főszerkesztésével már elkezdődtek egy új irodalomtörténet munkái – hogy a cigány írók közül szerepel-e benne valaki, még nem tudni.

2. 2. 8. ÖSSZEFOGLALÁS ■ E vázlatos áttekintésből is kiderül, hogy a cigány szerzők közül, ha egyáltalán szerepeltetik őket, a nagy áttekintések szerzői Bari Károly és Lakatos Menyhért nevét írják le, esetleg Holdosi Józsefét és Osztojkán Béláét. Kimarad Balogh Attila, Choli Daróczi József, Jónás Tamás, Kovács József, Rostás Farkas György, Szepesi József, Szécsi Magda – mindenki más. Ahogy kimaradtak olyan áttekintésekből is, mint például Olasz Sándor *Mai magyar regények* című, az 1940-es évek második feléig visszamenő monográfiája.¹⁰⁷ Külön említendő, hogy a Komáromi Gabriella szerkesztette *Gyermekirodalom* című, egyébként nagyszerű 1999-es kötetben¹⁰⁸ sem a cigány népmeséről, sem a cigány írók meséiről nem esik szó, pedig többen is feladatuknak érezték, hogy a gyerekekhez is szóljanak. (Tegyük mindehhez hozzá: a Pál József szerkesztette 2005-ös *Világirodalomban*¹⁰⁹ sincs szó cigány irodalomról – mintha nem is

¹⁰⁶ Gintli (főszerk.) 2010.

¹⁰⁷ Olasz 2003.

¹⁰⁸ Komáromi (szerk.) 1999.

¹⁰⁹ Pál József (szerk.) 2005.

lenne. A *Világirodalmi Lexikon*ban szerepel ugyan *cigány irodalom* címszó¹¹⁰ – a szócikk szerzője Voigt Vilmos – de e rövid szöveg tárgya részben a népköltészet, részben a cigányábrázolás. (szerepel továbbá a *cigány népköltészet* és a *cigányromán*, sőt a *gitanismo* is, de az írott cigány irodalomról nincs szó, noha létezett.

Teljesen jogos a kérdés: mi ennek a hiánynak az oka? Jogosan kárhoztathatjuk-e mondjuk Görömbeit, hogy most miatta – műve finnül és ukránul is megjelent – nem fognak tudni Lakatos Menyhértről a messzi Rovaniemiben s a közeli Dnyipropetrovszkban, jogosan kárhoztathatjuk-e a többi irodalomtörténészt, akik az egyes alkotókat és alkotásokat figyelmen kívül hagyták, kihagyták? A kérdést azonban nem indulattal, nem számonkérően s végképp nem vádlón, hanem higgadtan kell feltennünk s a választ is így kell rá keresnünk.

A szimpla figyelmetlenséget, pláne a lekezelést vagy a rosszindulatot okokként említenünk indokolatlan és komolytalan lenne. Jelentős szerzők jelentős munkáiról van szó. Alapvetően két fő okot tételezhetünk fel – túl azon, hogy az egyes áttekintések megírása idején egyes cigány szerzők még nem vagy csak alig váltak láthatóvá az irodalomban: a hatvanas évek végén kezdődő irodalmi paradigmaváltást s a művek esztétikumának esetleges hiányosságait.

2. 2. 10. A KIHAGYÁS OKAI 1.: A PARADIGMAVÁLTÁS ■ Az egyik ok tehát a magyar irodalomban épp az írott cigány irodalom kezdete, Bari Károly, Lakatos Menyhért jelentkezése idején zajló paradigmaváltás, aminek kapcsán a Gintli-féle irodalomtörténetben Schein Gábor így ír (1935. o.): „A közelmúlt irodalmát hajlamosak vagyunk olyképpen látni, hogy a 60-as évek végén, a 70-es évek elején komplex és mélyreható változás zajlott le a különféle szépirodalmi műfajokban”, nemkülönben „a kritikai szemléletekben és nyelvekben”, sőt „az olvasóközönség irodalmi tudatában, ízlésében is.” (Kulcsár Szabó Ernő későbbre teszi a lényegi változást, a hetvenes évek irodalmát átmenetinek látja „kétféle beszédmód között”, s úgy véli, az „új nyelvi magatartás” posztmodern irodalma 1979 és 1990 között alakult ki¹¹¹.) Schein megfogalmazása („hajlamosak vagyunk”) jelzi, hogy ez a látásmód mintha túlzottan leegyszerűsítő lenne. Valóban az. Épp ezért Schein higgadtan s főleg jogosan figyelmeztet, hogy a „fordulat” és „váltás” metaforáival „nem árt óvatosan bánni”, mert megvan

¹¹⁰ Király–Szerdahelyi (főszerk.) 1992–1996, 2. kötet, 235. o.

¹¹¹ Kulcsár Szabó 1994, 142 o.; 160. o.

bennük a szimplifikálás veszélye, az egyszerűsítés pedig „*az irodalom széles területeit szorítja feledésbe*”. A változás ettől függetlenül kétségtelen, lényege, hogy a prózában, a költészetben és a drámában új, „*bonyolultabb poétikai formák*” jelennek meg, amik mögött új gondolkodásmód rejlik. A 60-as évek legnépszerűbb prózai alkotásai, írói (Fejes Endre, Sánta Ferenc) szerint (1942. o.) „*a világ törések nélkül, közvetlenül és egyszerűen olvasható*” – és így is írható le. De már akkor többen (Mándy, Mészöly, Ottlik, Örkény) szembenéztek azzal, hogy az írás nem a közvetítés, az ábrázolás problémátlan közege, hanem a nyelvi megértés ellenállásokkal megküzdeni kényszerülő helye, s korántsem biztos, hogy „*végül is van megértés, hogy a nyelvben hozzáférhető a világ egésze*” – a kétely pedig a fiatalabbaknál még inkább felerősödik, netán meggyőződéssé válik.

„*Az elbeszélés nehézségei*” – ezt a címet adta Ottlik a köztes helyzetű, realista regényként is olvasható *Iskola a határon* (1959) bevezető fejezetének. A nehézségek akár lehetetlenné is tehetik az elbeszélést.

A cigány alkotók viszont – állapíthatjuk meg – ebből a váltásból sokáig kimaradtak, nem érezték az elbeszélés, az elmondás nehézségeit, elsősorban azokhoz a régebbi formákhoz, a Grendel Lajos által is használt szóval régebbi paradigmákhoz, a metonimikus, azaz folyamatos történeteket ok-okozati összefüggések szerint prezentáló elbeszélésmódokhoz kötődtek, beleértve a tizenkilencedik századiakat is, amik most háttérbe szorultak, netán folytathatóságuk is kérdésessé vált. Szándékosan használok többes számot. Durva leegyszerűsítés lenne azt mondani, hogy volt egy és csak egy paradigma, egyetlen metonimikus elbeszélésmód, amit 1979 egy napján, mikor kinyitottak a *Termelési regényt* árulni kezdő könyvesboltok, felváltott egy másik és csupán az. Könnyű és teljesen elhibázott lenne épp Esterházy Péter egy elhíresült mondatával példálózni, aki a *Kis magyar pornográfia* (1984) 10. oldalán, Veres Péterre utalva: „...*megnyugtatóbb, ha bizony az író nem népben-nemzetben gondolkodik, hanem alanyabn-állítmányban.*” Ez nem nélkülözött némi provokatív élt. De ott volt (van) a kevésbé elhíresült folytatás is: „*Nem mert hazátlan bitang. Hanem mert ha egy kicsit is jó, akkor úgyis nyakig az egészben, ha meg egy kicsit se jó, akkor hiába mondja: csak cifrázza... A hazaszeretet minőség kérdése.*” Azóta sokszorosan bebizonyosodott: ha valaki felelősséget érez az ország sorsa iránt, az Esterházy Péter. Akinek megállapítása egyébként a cigány alkotókra, pontosabban „alkotók”-ra, „politikusok”-ra is érvényes: vannak, akik minden tehetség és felkészültség nélkül, önjelölt prófétaként ágálnak. Hiába mondják: csak cifrázzák.

A Nádas Péterről szóló fejezet első soraiban Schein Gábor is ezt írja (1965. o.): „Az újabb magyar prózairodalom jelentős alkotásai semmiképpen sem értelmezhetők egyazon poétikai paradigma változatainak. ... A »paradigmaváltás« fogalma ... a történeti elbeszélések funkcionális jellegére utal, amennyiben hatékonyan volt képes elhatárolni egymástól a mimetikus, világszerű elbeszélésmodelleket a nyitott jelentérendszerű szövegszerűség poétikáitól, leíróereje azonban csekély. Az említett két poétikai ideáltípus ugyanis tisztán valójában szinte soha sem jelentkezik.” A hatvanas évek végén a lírában is új, bár „poétikai irányultságát tekintve korántsem egységes nemzedék jelentkezett” (1011. o.): Oravecz Imre, Petri György és Tandori Dezső teljesen szokatlan, addig ismeretlen hangon szólalt meg – a cigány költők többsége viszont a költészetben is régebbi, másfajta hagyományokhoz kötődött, így az illyési, Nagy László-i tradícióhoz.

A korabeli kritika és az irodalomtörténet mindenesetre elsősorban – s ez teljesen érthető – az újra (radikálisan újra) figyelt, azt próbálta megérteni, értelmezni. 1979-ben jelent meg a váltás egyik alpműve, Esterházy Pétertől a *Termelési-regény (kisssregény)*, aminek kapcsán a kritikusok és irodalomtörténészek közül kivételesen sokan éreztek készletet a megszólalásra, hisz a mű számukra is nagy kihívást jelentett. Már azt sem volt könnyű eldönteniük, hogyan kell olvasni a tárgyként is provokatív opuszt: a két rész két, fekete, illetve fehér könyvjelzője kajánul vigyorgott rájuk. De mondhatunk korábbi műveket is, amiket nem lehetett a „hagyományos”, „megszokott” módon olvasni: Esterházytól a *Pápai vizeken ne kalózkodj!* 1977-ben, a *Fancsikó és Pinta* 1976-ban, Lengyel Pétertől a *Cseréptörés* 1978-ban, Nádas Pétertől az *Egy családrege vége* 1977-ben, a *Kulcskereső játék* 1969-ben, *A Biblia* 1967-ben, Spiró Györgytől a *Kerengő* 1974-ben, Petri Györgytől a *Magyarázatok M. számára* 1971-ben, Tandori Dezsőtől a *Töredék Hamletnek* 1968-ban látott napvilágot. De már a régebb óta, illetve az említettekkel párhuzamosan alkotó, az idősebb generációhoz tartozó Mándy Iván, Mészöly Miklós, Ottlik Géza, Örkény István művei is többé-kevésbé ellenálltak a „hagyományos” befogadásnak, Örkény nem véletlenül illesztett az *Egyperces novellák* először 1968-ban megjelent gyűjteménye elé *Használati utasítást*.

A Gintli-féle irodalomtörténet, teljes joggal, elsősorban két kiváló irodalmár, Balassa Péter és Radnóti Sándor nevéhez köti az új (elsősorban prózai) kánon kialakítását, az előbbi egyenesen „a 80-as évek legnagyobb hatású” kritikusának nevezve (940. o.). Nem csodálkozhatunk azon, hogy mindkettejüket már első köteteikben¹¹² az esztétikailag újat (s

egyúttal természetesen értékeset) teremttők s elődeik érdekelték. Balassát Bereményi Géza, Esterházy Péter, Kornis Mihály, Mészöly Miklós, Nádas Péter, Ottlik Géza, Örkény István, Pályi András és Tandori Dezső alkotásai, Radnóti – többek közt – Esterházy Péter, Hernádi Gyula, Kálnoky László, Krasznahorkai László, Márton László, Nemes Nagy Ágnes, Oravecz Imre, Petri György, Pilinszky János, Spiró György, Szentkuthy Miklós, Tandori Dezső művei. Összehasonlításként: a kiváló, de egész más ízlésű, később Galgóczi Erzsébetről monográfiát író kritikusnak, Berkes Erzsébetnek 1984-es könyvében¹¹³ igencsak különböző neveket találunk, Csalog Zsoltét, Cseres Tiborét, Gáll Istvánét, Illyés Gyuláét, sőt ott szerepel Boldizsár Iváné, Doboz Imréé, Végh Antalé is. (Balassa és Radnóti köteteiben ne tekintsük véletlennek az átfedéseket, s azt sem, hogy Balassa kötetének közel felét Flaubert legfontosabb írásának analízise teszi ki, a tanulmány címe: *„A regény átváltozása és az érzelmek iskolája”* [9–204. o.]. Bókay Antal írja a strukturalista narratológiáról szólva¹¹⁴: *„Kétezer évig a narratív szövegek vizsgálata azon a sémán alapult, amely Arisztotelész Poétika című művében jelent meg, és amely a mindennapi, realista történetekhez nagyon közel álló ősi, epikus kifejezőmód általánosításából származott. Ennek használhatósága már Flaubert és Dosztojevszkij elbeszélő technikájával jelentősen megkérdőjeleződött...”*, s Joyce műveinek elemzésére már szinte teljesen alkalmatlan volt.)

Az új középpontba állításának viszont megvoltak a következményei.

Holdosi Józsefet 2005-ben a *Magyar Narancs* hasábjain Kemény István búcsúztatta¹¹⁵: *„...fő műve, a Kányák című regény huszonhét éves korában, 1979 januárjában jelent meg, és megkapta az előző év legjobb elsőkötetes írójának járó díjat. Komoly sikere volt tehát. De 1979 másról is nevezetes a magyar irodalomban. Esterházy Péter Termelési regénye jelent még meg akkor. Szokás azt az évet a magyar próza nagy fordulataként emlegetni. Az is volt. Mégis, akkortól kezdve nagyon sokáig az ún. új magyar prózán kívül minden más lehetséges irány réginek, provinciálisnak, elmaradottnak és meghaladottnak számított. Pedig a Kányákat nem érdemtelenül rokonították a García Márquez-i »mágikus realizmussal«. ... A magyar irodalom azonban nem elég tágas. Itt egyszerre csak egy fősodor van. Holdosi ebbe nem került bele.”*

¹¹² Balassa 1982; Radnóti 1988

¹¹³ Berkes 1984.

¹¹⁴ Bókay 2006, 158. o.

¹¹⁵ Kemény 2005.

Ez véleményem szerint erős túlzás (ahogy a *Kányák* rokonítása is a márquezi realizmussal, azaz Holdosié Márquezzel).

Komoly irodalomtörténész, kritikus nem mondta, hogy az „*ún. új magyar prózán kívül*” minden más irány provinciális és elmaradott. Többen is észrevették és lelkesen méltatták például Tar Sándor 1981-es novelláskötetét, *A 6714-es személyt*. De azt talán joggal állíthatjuk, hogy az addig az egyik irányba kilengő inga most a másikba lengett ki, aminek jócskán voltak politikai okai is. A régebbi paradigmá(k)hoz kötődő s nem értéktelen művek valóban árnyékba kerültek, árnyékban maradtak s ennek egyik kétségtelen oka az említett kilengés. Viszont az árnyék nem a teljes sötétség, amit Holdosi díja is bizonyít. Igaz, a korban élve, pláne érintettként az árnyék könnyen nézhető teljes sötétségnek, netán világvégének. Karinthy Ferenc 1967-től haláláig, 1991-ig vezetett *Naplójának*¹¹⁶, e pompás kordokumentumnak egyik fő vonulata az „*agresszív dilettantizmus, csalás*” (1970. január 12.) elleni indulatos dohogás, dühöngés – egyenesen úgy érezte, hogy „*a magyar irodalom menthetetlenül halad a zsákutca felé*” (1971. augusztus 14.); eltávolodott a régi baráttól, Örkénytől is: „*Örkény ma a legsikeresebb magyar író, kül- és belföldön, és nincs oly kérdés, amiben egyetérténénk*” (1972. augusztus 27). Érdekes idézni egy későbbi (1987. január 3.) bejegyzését is: „*A fiatalabbakról most nem beszélek, én legalább bevallom, hogy nem bírom olvasni őket, vagy riasztanak és undorítanak. Azt mondják a hozzáértők is, hogy Esterházy, Nádas, Spiró, Kornis nagy tehetség, és talán egyik-másikból igazán jelentős író lesz. De ez már nem az én világom, s mért tegyek úgy, mintha érdekelne, holott nem érdekel.*” Ekkor már megjelent a *Bevezetés a szépirodalomba* (1986), az *Emlékiratok könyve* (1986), *Az Ikszek* (1981), a *Végre élsz* (1980), a *Ki vagy te?* (1986) – Karinthy őszintesége ettől még a *Napló* egyik legvonzóbb tulajdonsága. (És vannak békülékenyebb hangjai is. Az őt meglátogató Spiróról írta 1989. június 23-án: „...*én az egész nemzedékből őt tartom legtehetségesebbnek, mi több, magamhoz művészileg a legközelebb állónak.*”)

Kortársként is lehet persze differenciáltan látni.

A korabeli differenciáltabb, megértő látásmódra érdemes lenne idézni a kor egyik idősebb, 1928-ban született jelentős irodalmárának, Béládi Miklósnak a tanulmányait, például a próza állapotával számot vető *Helyzetképet*, amelyet eredetileg a *Jelenkorban* (1982. 4–5. szám), majd a *Válaszutak* című kötetben¹¹⁷ lehetett olvasni: nem teljesen

¹¹⁶ Karinthy 1993, II. kötet, 9. o., 194. o.

¹¹⁷ Béládi 1983, 509–549. o.

ellentmondásmentes, hisz kortársként, a kortárs hevületével, még távlatok nélkül vizsgálódva próbál tájékozódni és tájékoztatni, de ma is érvényes.

Béládi az új próza alkotóiról, egy virtuális személybe vonva össze mindőjüket, ezt mondja (532. o.): „...nemcsak másként, más nyelven ír, hanem mindenekelőtt másként gondolkodik a világról, az emberről, a társadalmi környezetről és rendszerről, a legfőbb célja, hogy ennek az új világképnek találja meg adekvát epikai formáját.” Feltehetően szándékos a célzás a „másként gondolkodás”-ra, ami rendkívül zavarta a politikai rendszert. Itt azért szabadságharcról is szó volt, ennek része a második nyilvánosság, az ellenzék megszerveződése – az első szamizdatok, illegális kiadványok a hetvenes évek második felében jelentek meg. Az új irodalom képviselői a „magánéleti ember életköreit” ábrázolva, a „mikroközösségek belvilágának aprólékos, lélektani-intellektuális elemzése felé” (535. o.) fordulva tabukat döntögettek, kibeszéletlen traumákról, 56-ról vagy a holokausztról, ezek traumatizáló hatásáról szóltak, nemegyszer magukra vonva a rendszer, az irodalmi élet irányítóinak haragját. Aki ebben a szabadságharcban részt vett, az az egzisztenciáját kockáztatta, mint ezt annyi szomorú s olykor tragikus történet bizonyítja: Bari Károly vérlázító meghurcolása, Csoóri Sándor folyamatos vegzálása, a *Mozgó Világ* 1983-as megszüntetése, az *Új Forrás* és a *Tiszatáj* s persze a költő megbüntetése Nagy Gáspár *Öröknýár: elmúltam 9 éves*, illetve *A Fiú naplójából* közléséért¹¹⁸ 1984-ben, illetve 1986-ban – és sorolhatnánk. A politika utasításokkal és rendreutasításokkal kormányzott. (Az első retorzió a debreceni *Alföldet* érte még 1963-ban.) Csak mostanában látjuk igazán, hogyan is működött a rendszer¹¹⁹.

A Gintli-féle irodalomtörténetben Schein Gábor – évtizedek távlatából visszatekintve – tárgyilagosan és bölcsen (s Béládival korántsem ellenkezőn) már így ír (942–943.): „Ha a »prózaforradalom« kapcsolatban rendszeresen emlegetett nyolc-tíz szerző műveinél a regénytermés szélesebb merítését vizsgáljuk, inkább egyfajta poétikai szétfejlődésről beszélhetünk.” Ennek jegyében olvashatunk a hetvenes és nyolcvanas évek prózájáról egyrészt „A realista prózahagyomány tovább élése és megújulása”, másrészt „A szövegszerűség változatai” cím alatt, a két s egyáltalán nem homogén csoport közt nem téve értékkülöniséget.

A „realista” és „szövegszerű”, s egymástól e pontatlan kategóriákon belül is igencsak különböző alkotásokat semmiképp sem állítanám szembe egymással, minden poétikai,

¹¹⁸ Görömbei 2003, 255–257 o.; Görömbei 2004, 108–133. o., 219–220. o.

¹¹⁹ Tabajdi–Ungváry 2008; Szőnyi 2012.

szemléleti eltérésük mellett sok, netán rejtettebb kapcsolat is akad köztük: a *Termelési regényben* Mikszáth Kálmán felbukkanását hommage-nak is tekinthetjük.

A lírában ugyanígy megvan a folytonosság, például az *Újholdé*. Schein Gábor *A nyelvi tudat és hagyományértelmezés alapjainak átalakulása* című fejezetben tárgyalja Orbán Ottót, akinek – többek közt – *A mesterségről* című virtuóz, egyszerre játékos és nagyon is komoly 1984-es kötete mutatja, milyen erősen kötődött a „hagyományhoz”: a legkülönbözőbb elődökhöz.

A művészet egyetlen szöttes.

Mondható persze, s nem jogtalanul, hogy a színen megjelenő cigány alkotók, elsősorban a költők a megalkotott, felvállalt lírai énen át ahhoz a költőszerephez kapcsolódtak, ami épp akkor vált időszerűtlenné, kiüresedetté: a bárdköltő szerepéhez, mint a reformkor, a századelő, a népi irodalom több alkotója. De nagyon is érthető, ha a cigány szerzők szűkebb közösségük szószólójának érezték maguk, annak képviselőjeként léptek fel – hisz azok voltak. Egy problémássá vált vagy akár idejétmúlt költőszerep számukra nagyon is vonzónak tűnt s elődeiket, példaképeiket e szerep felvállalóiban találták meg. Bari Károly első kötetében (1970) Petőfit és Radnótit idézi meg s *Táltosfiúnak* látja önmagát (Nagy László ugyanekkor már „*versben bujdosó haramiá*”-nak), Osztójkán Béla (1981) Adyt és József Attilát citálja, Kovács József a *Fekete korall* című antológiában (1981) Nagy Lászlót: „*nincsen nála külön / hites fejedelem*”, másutt Illyést, „*szellemünk nagyfejedelmé*”-t (*Illyés fotográfiája*). Voltak, akiknél a jövőbe vetett problémátlan remény is hangot kapott, így Choli Daróczi József erősen József Attila-i hangütésű *Cigány munkásnőjében*: „*Karjában még sutit a mozdulat – / félelméhez idomul a gép – / tenyerén új dalt csettint a fém.*”

Jogosan állítható az is, hogy a prózát (is) írók, Holdosi József, Jónás Tamás, Lakatos Menyhért, Osztójkán Béla, Szécsi Magda lényegében mindmáig a realista irányt folytatták-folytatják, ha Holdosi a *Kányákban* megpróbál is mítoszi távlatot adni és Szécsi Magda az *Időtépőben* sajátos időfelbontással kísérletezik is.

Az 1930-as években a népi írók a parasztság felszabadítását, nemzetbe emelését látták a legfontosabb feladatnak¹²⁰. A cigány alkotók néhány évtizeddel később a cigányságét, s ugyanúgy a szociális igazságtalanságok megszüntetését, a demokratikus átalakulást szorgalmazták. Nem véletlenül vállaltak közülük többen (így Choli Daróczi József, Lakatos Menyhért, Osztójkán Béla, Rostás-Farkas György, a festő Péli Tamás) politikai,

¹²⁰ Görömbei András: A népi irodalom és öröksége. In Görömbei 2008, 98–121. o.

kultúrpolitikai funkciót, őszinte, naiv s később esetleg megroppant hittel. Azt hitték, segíthetnek, s ennek érdekében súlyos kompromisszumokat is elfogadtak olykor.

Nem segíthettek.

2. 2. 10. A KIHAGYÁS OKAI 2.: AZ ESZTÉTIKUM HIÁNYOSSÁGAI ■ A cigány irodalomhoz visszatérve: azt hiszem, kezdeti s későbbi fogadtatásának esetlegessége, töredékessége kapcsán mindenekelőtt azt kell – ha sebeket okozunk is vele – tárgyilagosan megkérdeznünk, hogy a kitüntető figyelem elmaradásának legfőbb oka nem a művek (a művek többségének) esztétikai hiányosságaiban kereshető-e elsősorban.

Nem írnám ezt a könyvet, ha úgy gondolnám, hogy a cigány alkotóknak nincsenek fontos, jelentős, esztétikailag nagyon is értékes munkáik. Vannak, hogyne lennének, épp ezért szeretnék szólni róluk s ezért is szóltak róla mindazok, akik szóltak – mert természetesen akadtak, akik szóltak, s a fentebbiek azt is mutatták, hogy a reprezentatív összefoglalásokból sem hiányoznak teljesen s kritikai fogadtatásuk sem jelentékelen. Ugyanakkor szerintem el kell ismernünk, hogy e munkák többségének – nem mindegyiknek tehát! – esztétikai gazdagsága, izgalmassága alatta marad az amúgy is terjedelmi korlátok közé kényszerülő irodalomtörténeti elbeszélések középpontjaiban álló művekének.

Tudom, ez szigorú megállapítás, amit a szerzők s a cigány kultúra képviselői, elkötelezettjei akár sértőnek is találhatnak. Nyomatékosan szeretnék ezért utalni Szegedy-Maszák Mihály példaszerű Kosztolányi-könyvének egy mondatára. Szegedy-Maszák még a könyv elején, az *Előszóban* (16. o.) egy pillanatra felfüggeszti a szigorú tárgyyszerűséget s megvallja, azért ír épp Kosztolányi Dezsőről, mert Kosztolányi „*alkatilag*” közel áll hozzá. Ennek ellenére a könyv egy másik helyén (346. o.) nem rest megállapítani: „...*tagadhatatlan, hogy Kosztolányi elbeszélő prózai művei sokkal kisebb vállalkozások, mint a huszadik század első harmadának legjelentősebb nyugati teljesítményei.*”¹²¹ Figyeljünk jól: egy alkatilag hozzá közel álló szerzőről mondja ezt, s ez a szerző Kosztolányi Dezső! Az említett elbeszélő prózai művek pedig a *Pacsirta*, az *Aranysárkány*, az *Édes Anna*, az *Esti Kornél*!

Mi tagadás, felmerült bennem, hogy Szegedy-Maszák túl zord. Szövege folytatásából kiderül, hogy a legjelentősebb nyugati teljesítmények említésekor (elsősorban) Proust és Joyce főműveire gondol. De biztos, hogy Kosztolányi művei nem is „*kisebb*”, hanem

¹²¹ Szegedy-Maszák 2010, 346. o.

„sokkal kisebb vállalkozások”? Hol a mérleg, ami ezt megbízhatóan mutatja? Másutt – épp a jelen értekezés egyik elméleti alapjának tekintett tanulmányban¹²² – Szegedy-Maszák is megengedőbben fogalmaz: *„Ha arról panaszkodunk, hogy a huszadik századi magyar regények túlnyomó többsége távol áll attól, amit némelyek nemzetközi modernségnek neveznek, megfelelkezünk arról, hogy az À la recherche du temps perdu, a Der Mann ohne Eigenschaften és a Finnegans Wake között több az eltérés, mint a hasonlóság, s a velük egykorúnak tekinthető francia, német vagy angol nyelvű regények többségétől is erősen különböznek.”* (A fenti citátumban *Az eltűnt idő nyomában*, a *Tulajdonságok nélküli ember* és a *Finnegans Wake* szerepel.)

Tegyük hozzá mindehhez, hogy egy írásában¹²³ Veres András valamely hasonló összehasonlításáért önkritikát gyakorol Kulcsár Szabó Ernővel vitatkozva: *„Abban ... régi értelmező hagyományainkhoz kapcsolódik Kulcsár Szabó, hogy a magyar irodalom korszerűségét az európai élvonalhoz méri. Hajdanán (1972-ben, Az el nem ért bizonyosság című, Németh G. Béla szerkesztette hírhedt tanulmánykötetben, ami egy újfajta, többeket ingerlő irodalomszemléletet képviselt radikálisan s ezzel felkavarta az állóvizet. DMI) magam is elkövettem azt az aránytévesztést, hogy Arany János líráját a kortárs Baudelaire távlatából ítélt meg. Ma már nem gondolom, hogy például József Attila költészetének jelentősége azon múlik, hogy mennyire rokonítható Gottfried Benn-nel vagy Ezra Pounddal.”* Valóban nem. De végül ezzel együtt sem gondolnám, hogy Szegedy-Maszák túl szigorú lett volna. Csupán szigorú és tárgyilagos. Fontos, hogy aztán az elemzésekben nem válik megállapítása foglyává.

Felmerült bennem természetesen az is, hogy én is zordabb vagyok a kelleténél: magyarán, elkerülendő az elfogultság vádját, kompenzállok. Hisz, ha elfogultságból, indokolatlanul felértékelek egy cigány szerző alkotta művet, hiteltelenné válok. De akkor is, ha indokolatlanul becslöm alá! Mindkettőt szeretném tehát elkerülni, amennyire csak lehet. Álláspontom mindenesetre semmiképp sem az „értékes, de nem annyira”, hanem a „nem feltétlenül annyira, de értékes” pozíciója: értékekre akarom felhívni a figyelmet.

Itt talán érdemes megemlíteni, hogy a cigány irodalom tágabban értelmezett, a kritikát is magába foglaló világán belül is megjelentek, gyéren bár, a bíráló hangok. Talán csak Balogh Attilaé és Jónás Tamásé, aki például 1999-ben igen keményen fogalmazott Lakatos Menyhért *A*

¹²² Szegedy-Maszák Mihály: Nemzeti és világirodalom a huszonegyedik században. In Szegedy-Maszák 2008, 108. o.

¹²³ Veres András: A referencia védelmében. In Veres (szerk.) 2004, 159. o.

titok című könyve kapcsán¹²⁴: „Szerintem egyik történet se jó”; „Lakatos, érzésem szerint, ezzel a kötettel nem sokat törődött”; s végül: „A Fekete hegedű legnagyobb veszélye az, most már kimondom, hogy Lakatos meséli, a koszorús költő, a társadalomnak, amely őt megkoszorúzta, s ezért mindent el is hisz neki.”

Kényszeres összehasonlításokra, méricskélésekre persze semmi szükség, főleg, ha az összemérendők mindegyike, ha egyikük „kisebb vállalkozás” is, jelentős, netán maradéktalan esztétikai élményt ad. Szegedy-Maszák is csupán kijelent egy tényt, jelzi, hogy tudatában van, s aztán nem foglalkozik vele. Hisz ha olvassuk – vagy jobb lenne egyes szám első személyben fogalmaznom? – az *Édes Annát* vagy az *Esti Kornélt*, nincs hiányérzetünk, nem jut eszünkbe, hogy *Az eltűnt idő nyomában* „nagyobb”, sőt „sokkal nagyobb vállalkozás”. A fércmű és a remekmű közt igen hosszú út húzódik, s ezen az úton megvannak azok a szakaszok, amiken belül elmosódnak az egyes alkotások közti különbségek. A tökéletes remekmű amúgy elég ritka jelenség.

Ismételjük meg: a cigány szerzők, különösen a legkiválóbbak műveinek kritikai fogadtatása, értékelése, recepciója nem maradt el. Nem maradt el, csak esetleges, hiányos (Szécsi Magdáról például méltatlanul keveset írtak) – a reprezentatív irodalomtörténetekből pedig legtöbbjük kimaradt.

Innen nézve könyvemben e hiányok pótlására vállalkozom: fontos szerzőkre, értékes alkotásokra szeretném felhívni a figyelmet.

2. 3. A TÁRGY TÁRGYALHATÓSÁGA

Munkám olyan időszakban, a 2010-es évek elején készült, amikor „az irodalomtörténet-írás elméleti pozícióját” „általános tanácstalanság” jellemzi. Erre utal például annak a tanulmánykötetnek a címe is, aminek az előszavából – ami a megállapítást az ezredvégre-ezredfordulóra vonatkoztatja – idéztem: *Az irodalomtörténet esélye*¹²⁵. Az *Előszó* szerzője a kötet szerkesztője, Veres András, aki így folytatja: „Természetesen nincs hiány a kutatás alapvetését módosító, illetve az értelmező horizontot áthelyező javaslatokban és programokban”, de „(a) változatok zavarba ejtő bősége és egymást kölcsönösen kérdésessé tevő fellépése, kényszeres versengése még tovább fokozza az említett elbizonytalanodást.” A kötet tanulmányaiban, amik eredetileg az *Irodalomtörténet-írásunk módszertani és elméleti kérdései* című 2003-as konferencián hangzottak el, minduntalan olyan passzusokra

¹²⁴ Jónás 1999.

¹²⁵ Veres (szerk.) 2004, 7–9. o.

bukkanni, amik igencsak elgondolkodtatják, rosszabb napokon akár el is kedvetlenítik azokat, akik épp egy irodalomtörténeti munkát próbálnak tető alá hozni. A tanulmányok második csoportjának fejezetcíme egyenesen így hangzik: *Lehetséges-e irodalomtörténet?* Jócskán akadnak gondok az irodalomtörténet, az irodalomelmélet s az esztétika területén is, s ezekről szerintem a cigány irodalom történetének felvázolásakor is szólni kell.

2. 3. 1. (REMÉLHETŐLEG) TERMÉKENY VÁLTOZÁSOK ■ Szegedy-Maszák Mihálynál ilyen gondolatokat olvashatunk: „...úgy vélem, a huszonegyedik század elejére gyamissá, sőt akár tarthatatlanná vált az úgynevezett szépirodalom mibenléte. Egyáltalán nem tekinthető magától értetődőnek, különböző időszakok és térségek örökségéből milyen művelődési tevékenységek, írott avagy szóbeli megnyilatkozások (*cultural practices*) minősíthetők irodalomnak.”¹²⁶ Másutt pedig: „Őnáltatás volna tagadni, hogy a huszonegyedik század elején a világ már egyeneműbb, mint volt a tizenkilencedik században, ezért e szemlélet (ti. az, amelyik az irodalmat egy nemzeti közösség szellemi-lelki kifejeződésének tekinti, DMI) némileg veszített meggyőző erejéből, általános elfogadottságából.”¹²⁷ (Veszített, ez tény. De hangsúlyosnak érzem a határozószót: *némileg!*)

Számomra mindezzel együtt az a tudósi magatartás rokonszenves, amely az elbizonytalanodást bevallva nem mond le az elbizonytalanodás okainak megkereséséről, a változások értelmezéséről, s keresi az irodalomtörténet-írás, az irodalomelmélet és az esztétika új lehetőségeit s eredményeit másokkal, az irodalomtól távolabb állókkal is meg akarja ismertetni – mint az idézett kötetek szerzői.

Minderről elmélkedve egyáltalán nem kerülünk túl messzire témánktól, hisz a világ változása, átalakulása az európai cigányságot nagyon is érinti. Az európai romák helyzete a 21. század elejére végképp tarthatatlanná vált (nem mintha nem lett volna gyakorlatilag mindig is az), a kormányok szegregáló, kitoloncoló politikája nem oldott meg semmit, sőt. Az Európai Unió, az Európai Bizottság romastratégia kidolgozására kényszerült. A legelső bekezdés így hangzik¹²⁸: „Az Európában élő körülbelül 10–12 millió roma közül sokan naponta szembesülnek az előítéletekkel, a tolerancia hiányával, a hátrányos megkülönböztetéssel és a társadalmi kirekesztettséggel. Peremre szorulva, nagyon rossz

¹²⁶ Szegedy-Maszák Mihály: Nemzet, nyelv, irodalom az egységesülő világban. In Szegedy-Maszák 2008, 11–28. o. Idézet: 12–13. o.

¹²⁷ Szegedy-Maszák Mihály: A Nemzeti hagyományok időszerűsége. In Szegedy-Maszák 2008, 29–51. o. Idézet: 43. o. A Nemzeti hagyományok Kölcsey Ferenc műve.

társadalmi-gazdasági körülmények között élnek. A 21. század elején az Európai Unióban mindez elfogadhatatlan.” Kérdés, a mindennapokat átalakító gyakorlattá válik-e az *Európa 2020* stratégia, vagy a szép szavak papíron maradnak, ahogy eddig mindig.

2. 3. 2. AZ IRODALOMTÖRTÉNET ÍRHATÓSÁGA ■ Az irodalomhoz visszatérve: szerencsére ma is íródnak kritikák, irodalomtörténeti tanulmányok is, sőt – mint láttuk – összefoglaló irodalomtörténetek is, ha ezek szerzői olykor mentegetőzésre éreznek is késztetést, mint Györffy Miklós a német irodalom tárgyalása¹²⁹ előtt: *„Hogy egyáltalán lehet-e irodalomtörténetet írni, és ha igen, miképpen, hányféleképpen és milyen kompromisszumok árán, ezt a sokat vitatott tudományos kérdést ezúttal megkerülöm. Úgy teszek, mintha az irodalomtörténet-írásnak volna valamiféle közmegegyezéssel módja, és pedig éppen az, amelyet minden ismert buktatója ellenére a közközben forgó tankönyvek, kézikönyvek – jobb híján – mind a mai napig alkalmaznak.*” Úgy véli, szerintem teljes joggal, hogy e mód *„mértékadó példaképeül”* – *„ha tetszik, ha nem”* – Szerb Antal világirodalom-története szolgál. (Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetének egyik mottója is Szerb Antaltól származik!)

Nagy, reprezentatív és sikeres összefoglalás a már többször említett, Gintli Tibor szerkesztette kiváló munka is.

Azt gondolom, bemutatható a magyarországi cigányság irodalma is, s erre szerkesztőként épp Gintli bátorít az *Előszóban* (17. o.), aminek rögtön az elején így fogalmaz: *„A magyar irodalom történetének elbeszélésére sokféle lehetőség kínálkozik. Hogy csupán néhányat említsünk: egyaránt érvényes megközelítés lehet az irodalom és társadalmi kontextusának összefüggéseire összpontosító elbeszélés vagy a különböző Magyarországon élő nyelvi közösségek kultúrájának bemutatása, a magyarországi irodalmak párhuzamos történetének tárgyalása.*” Gintli és a kötet többi szerzője végül *„a poétikai alakulástörténetet választotta az általa elbeszélte történet alapjául.*” Ez teljesen jogos és elfogadható szempont. Magam egy etnikai közösség irodalmának bemutatására vállalkozom, de a kötet szerzőihez kapcsolódva tekintettel vagyok a poétikai alakulástörténetre is. Pályaképeket igyekszem felvázolni, középpontba állítva a művek elemzését: az alkotói portréknak az analízisekből kell kibontakozniuk.

¹²⁸ eur-lex.europa.eu; eu2011.hu/hu/hir/roma-platform-2

¹²⁹ Györffy 1995.

Az értelmezés és az értékelés történeti jellegű. Egyetértek Veres Andrással: „...*a művekhez kapcsolódó jelentést a mindenkori értelmező történeti helyzete is meghatározza.*”¹³⁰

De felkészültsége és érzékenysége is. E munkában legjobb tudásom szerint igyekszem bemutatni, értelmezni a magyarországi cigányság irodalmát. Azonban nagyon is tudatában vagyok, hogy a bemutatás az én (mostani) bemutatásom, az értelmezés az én (mostani) értelmezésem.

A nagy narratívákkal szembeni bizalmatlanság s fentebb idézett olvasmányaim hatása nálam abban nyilvánul meg, hogy nem akarok mindenáron egységes, valahonnan valahová tartó folyamatot konstruálni, s nem szándéksom irányzatokat sem meghatározni, elkülöníteni – a magyarországi cigány irodalom ehhez még nem is elég bőséges. Ha nem is szólok (nem is szólhatok) mindenkiről egyforma súllyal, nem akarok kánont alkotni. Mindössze egy hosszmetsetet és egy keresztmetsetet akarok adni. Az előbbit a kulturális emancipációnak és a cigány irodalom kibontakozásának, alakulásának felvázolásával, az utóbbit néhány nagy- és kisportré megrajzolásával, a szerzők ábécérendjében. A bemutatás ily módon pontszerű lesz, életművek és művek egymás mellé, egymás után állított sora, bár az is lehet, a pontok kiadnak valamilyen (aligha fejlődés)vonalat, a részek egészé állnak össze, mely egész természetesen több lesz a részek összegénél – de e vonal megrajzolását semmiképp sem akarnám erőltetni. A magyarországi cigány irodalom megragadásának első nagyobb lépéseként, úgy vélem, ez éppen elég.

2. 4. ELMÉLETI HÁTTÉR

Valamirevaló irodalomtörténeti munka aligha íródhat (irodalom)elméleti háttér nélkül. De, azt hiszem, ennek az elméleti háttérnek, különösen egy szélesebb közönségnek szóló munkában, valóban háttérnek kell maradnia, ugyanakkor – a lehetőségekhez képest, többé-kevésbé – biztosnak és szilárdnak kell lennie. Ezért szükségesnek tartom röviden utalni e könyv teoretikus alapjaira.

2. 4. 1. SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY TÉZISEI ■ Mint említettem, iránymutatónak tekintem, némi fenntartással bár, Szegedy-Maszák Mihály egy tanulmányát¹³¹. A *Nemzeti*

és világirodalom a huszonegyedik században hat rövid fejezetből áll, mindössze huszonhárom oldal, de igen sűrű, rendkívül kiértelt, átgondolt s ugyanakkor toleráns szöveg (szívesen mondanám bölcsnek); teljes mértékben alkalmas arra, hogy orientációs bázisnak tekintsük.

1. Készségesen elfogadom belőle, hogy *„napjaink irodalomtörténésze”* nem hiheti magát az *„»ahogyan valójában megtörtént«* elbeszélőjének, *„sokkal inkább arra kell vállalkoznia, hogy ugyanazt az eseményt többféle, egymást nem annyira kiegészítő, mint inkább cáfoló távlatból mutassa meg”* (99–100. o.). Azzal már vitatkoznék, hogy *„valamely költemény, regény vagy színmű üzenete mindig a hatástörténet függvénye”* (100. o.). Egy ma megjelent műnek nincs hatástörténete, mégis üzen valamit. S mi történik, ha egy régebbi alkotásnak nem ismerem (akár azért, mert nem akarom ismerni) a hatástörténetét? A New Criticism azzal kezdődött, hogy egy cambridge-i professzor a szerző és a kor feltüntetése nélkül adott műveket a diákjainak, hogy elemezzék őket¹³². A legfontosabb pedig: nem lenne szerencsés megfedkezünk arról, hogy egy műnek van saját üzenete is, ami ugyan nem feltétlen azonos az alkotója által kódolni vélt üzenettel, s amit csak tördékesen közelíthetünk meg, de van, létezik. A szavak, mondatok, a szövegek – optimális esetben – jelentenek valamit. Az *Antigoné* vagy a *Hamlet* – mint ezt George Steiner és Hankiss Elemér könyveiből¹³³ tudjuk – sok mindennek olvashatók, de semmiképp sem olvashatók például a zarnokságot dicsőítő drámáknak. Azzal azonban nagyon is egyetértek, hogy *„[a]z irodalmi mű nem tárgy, amelynek állandó, egyszer s mindenkorra rögzített jelentése van”* (100. o.). Úgy mondanám: a jelentés(ek) oszcillál(nak), de bizonyos határok között.

2. Az is igaz, hogy korunkban, ami a globalizáció korának tűnik, a határok virtualizálódása, az új népvándorlás miatt a jövőben *„egyre többen érezhetik magukat ... nyelvközi állapotban, a nyelvet igen tágan, művelődési hagyományként, közösségi emlékezetként értelmezve”* (106. o.). Ez fokozott mértékben vonatkozik a cigányokra. *„Az irodalomtörténet-írás nem kerülheti meg a nyelvi viszonylagosságot”* – s e viszonylagosságot akkor is figyelembe kell venni, ha csupán a magyarországi, de többfelé kötődő, több kultúra között élő, vándorló cigányság irodalmáról esik szó, s még inkább kellene, ha a cigányság irodalmáról beszélénk.

¹³⁰ Veres (szerk.) 2004, 8. o.

¹³¹ Szegedy-Maszák Mihály: Nemzeti és világirodalom a huszonegyedik században. In Szegedy-Maszák 2008, 99–121. o.

¹³² Bókay 2006, 115. o.

3. Bele kell nyugodnunk, hogy az irodalomban (s a művészetben általában) a fejlődéselv nem jogosult. Ennek kapcsán Szegedy-Maszák vitatja (110. o.) Kulcsár-Szabó korszakolását: klasszikus modernség, avantgárd, későmodernség, posztmodernség. Én el tudom fogadni. Ez a sor nem „nagy narratíva”, nem tételez fejlődést, célt, csak leír valamit. Töredékesen, pontatlanul, de használhatóan. Az ilyesféle korszakelnevezéseket – s a magyar irodalom, német irodalom, cigány irodalom típusú elnevezéseket is! – segédfogalmaknak tekintem, de nélkülözhetetlen segédfogalmaknak. (Az iskolai oktatás nehezen lenne meg nélkülük.) Fontos továbbá, hogy „[m]aradiság és korszerűség, megszüntetés és megőrzés, »még« és »már« ellentéte erősen megkérdőjelezhető” (108. o.). Szegedy-Maszák a *Trisztán és Izoldára* s *A niürnbergi mesterdalnokokra* utalva így fogalmaz: „*Eredetiség és hagyomány viszonya olyannyira bonyolult, hogy nincs értelme kétoldalú szembeállításoknak*” (109. o.). Ettől, azt hiszem, még beszélhetünk elavulásról, időszerűtlenné válásról, feltámadásról, netán divatba jövésről, amiknek okait feltárni izgalmas feladat.

4. Tanulmányában Szegedy-Maszák hangsúlyozottan szól a befogadás-központúságról. „*Az a tény, hogy az utóbbi évtizedben nem egyszerűen a hatásra (Wirkung), de egyenesen a befogadásra helyeződött át a hangsúly, természetszerűleg következett az önmagára (tán nyomdahiba, „önmagába” helyett? DMI) zárt műalkotás eszményének elavulásából*” (112. o.). Magam e munkában a recepció szempontjait csak korlátozottan tudom érvényesíteni (az írott irodalom esetében mindössze négy, négy és fél évtizedre tekintek vissza!) – erőltetni nem akarnám őket. Érdekes lenne az idegen nyelvekre lefordított művek kritikáit, a külföldi fogadtatást megvizsgálni – ez technikailag igen nehezen lenne kivitelezhető. A tárgyalt műveket nem tekintem önmagukba zártaknak, azt is elfogadom, hogy „...*a művet sosem lehet adottnak tekinteni, hisz állandóan újraírja, föl- és leépíti, s ezáltal kérdésessé teszi magát...*” (113. o.), ha ez az „önújraírás” talán nem azonos mértékű is minden alkotásnál.

5. Mindenképp megfogadandó ez az intés (115. o.): „...*állandóan meg kell kérdeznünk magunktól, minek alapján lehet vagy kell kiválasztani azokat a szövegeket, amelyek nyomot hagytak, lényeges szerepet játszottak a művelődésben.*” Két változatban, a 115. és a 116. oldalon is előfordul egy fontos állítás: a gondolat lényeges (a későbbi változatot idézem): „*Az írói alkotások nem egy, de sokféle történetnek elmondásához szolgálhatnak alapul, mert önazonosságuk erősen megkérdőjelezhető.*”

¹³³ Steiner 1990, Hankiss 1995.

Szegedy-Maszák olyan gondolatokat is idéz tanulmányában, amikkel nehéz azonosulnom s mintha ő is inkább csak megemlítené, közvetítené őket. Ilyen Maurice Blanchot tétele a hatvanas évekből: „*a remekmű eszméje érvényét veszítette*”. Már miért veszítette volna érvényét? Később (118. o.) Szegedy-Maszák is beszél „*jelentős műalkotás*”-ról, s a kötet következő tanulmányának címe: *A kánon mibenléte: remekmű és fejlődéstörténet.*

Értekezésemben művekről, életművekről beszélek mint egy majdani történet elemeiről. Tudva, hogy (118. o.) „*[a]z irodalmi szövegek nem annyira időn kívül álló befejezett, mint inkább olvasók által mindig újraalkotott képződmények.*” Itt különösen fontosnak tartom a megszorítást: nem annyira..., mint inkább... Azaz a műveknek van lezártáguk, befejezettségük, ha ez viszonylagos is, az olvasó által újraalkotott képződmény pedig nem független a műtől.

Szegedy-Maszák Mihály tanulmánya (tanulmányai) mellett tudatosan kapcsolódom továbbá, Dupcsik Csaba könyvén túl, a Gintli Tibor szerkesztette irodalomtörténethez, ami mögött teoretikus háttérként leginkább a strukturalizmus és az irodalmi hermeneutika, a recepcióesztétika irányzatai sejlenek fel, s kapcsolódom más irányzatokhoz is.

2. 4. 2. FORMALIZMUS, STRUKTURALIZMUS, IRODALMI HERMENEUTIKA, INTERARTS STUDIES, CULTURAL STUDIES ■

A teória mindig kísérlet valaminek, netán a végső soron átláthatatlan, megérthetetlen és megértethetetlen létnek, az egésznek vagy legalábbis egy részének az átlátására, a megértésére és a megértetésére. Az esztétika a művészetet próbálja hálójába fogni. Végeérthetetlen, reménytelen és szép, reménytelenül szép küzdelmek ezek: „...*a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol*” (József Attila: *Eszmélet*). Részeredményeket érhetünk el csupán, de ezek nagyon is fontosak a világban való otthonosságunk, az oly ritka autonóm emberi élet szempontjából.

Van abban valami csodaszerű, hogy egy üres papíron megjelenik a *Szeptemberi áhítat*, a *Tudod, hogy nincs bocsánat*, az *Ősz és tavasz között*, Beethoven hetedik szimfóniája, Bartók *Concertója*, egy vásznon Klimttől *A csók*, Magritte-től *A lehetetlen megkísértése*.

Aki ezt a csodaszerűséget nem érzi, annak kár művészettel foglalkoznia.

Említsük meg azt is, hogy a teória természete szerint könnyen válhat spekulációvá. De a tévutak és zsákutcák a gondolkodásnak (és a művészi alkotásfolyamatnak is) szükséges velejárói.

Az esztétikánál, az irodalomelméletnél maradva: egykor leginkább a formalizmus, a strukturalizmus korántsem egységes irányzataihoz sorolható művek hatottak rám, később pedig, élemedettebb koromnál fogva korántsem olyan erővel, mint az előbbiek, az irodalmi hermeneutika jegyében született alkotások – ezért is áll közel hozzám a Gintli-féle kötet. Csupán hármat említek közülük. Az első az Angliából induló s Amerikában kiteljesedett New Criticism, Új Kritika (ami John Crowe Ransom egy 1941-es művének címe után kapta nevét) tán legfontosabb alkotása, René Wellektől és Austin Warrentől *Az irodalom elmélete* (1949)¹³⁴. Meghatározó volt Hankiss Elemér sok írása, köztük a nagy összefoglalás, *Az irodalom mint komplex modell*¹³⁵, benne a számomra legemlékezetesebb, az irodalmi mű hatását, az olvasói élményt vizsgáló, *A funkcionális modell* című fejezettel. S zárja a sort talán Hans Robert Jauß tanulmányainak magyar nyelvű válogatása, a *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*¹³⁶.

Külön szeretném megemlíteni Barta János tanulmányait, tanulmányköteteit, sőt azt a jegyzetet¹³⁷, amiből debreceni egyetemista éveimből tanultam, s aminek Barta az *Általános irodalomtudomány* című fejezetét és a *Poétika* egy részét írta: igen nagy élvezettel lapozgattam és lapozgatom olykor ma is. (Nem könnyen tudnám Bartát irodalomtudományi irányzathoz kötni. Imre László tanítványi tisztelettel, de elfogultság nélkül írt munkájában¹³⁸, nem tagadva a pozitivista indítatást – Barta mestere Horváth János –, a szellemtörténeti irányzat képviselői közé sorolja, sőt szellemtörténeti előzményekhez [is] köti a Bartára oly jellemző értékelméleti és karakterológiai érdeklődést, de egy fejezetben az egzisztencializmushoz fűződő kapcsolatát is vizsgálja. Magam is őrizhetek személyes emlékeket Barta Jánosról: hatalmas tudásán és szellemi frissességén túl tág érdeklődése, végtelen kíváncsisága, nyitottsága, önkorrekcióna való képessége ragadott meg¹³⁹.)

Egy idő óta, a jelen munkával összefüggésben is, rendkívül érdekel, amit a nemzetközi szakirodalomban *interarts studies*-nek, illetve *cultural studies*-nek neveznek – az előbbi különböző művészeti ágakat kapcsol össze, az utóbbi pedig különböző tudományokat, például az irodalomtudományt és a kulturális antropológiát. Magyarországon az első egyikeként még 1995-ben Szegedy-Maszák Mihály hívta fel a figyelmet mindkettőre,

¹³⁴ Wellek–Warren 2006.

¹³⁵ Hankiss 1985.

¹³⁶ Jauß 1999.

¹³⁷ Barta–Kardos–Nagy 1973.

¹³⁸ Imre 2011.

¹³⁹ D. Magyari Imre: Barta János iskolája. In D. Magyari 1997, 100–105.

először szóban a Debreceni Irodalmi Napokon, melyek témája a *Merre tart az irodalom(tudomány)?* kérdése volt, majd írásban is¹⁴⁰. A *cultural studies* művelődéstudományként is szerepel nála¹⁴¹. Különösen a posztkolonializmus mozgatta meg a fantáziámat, bár ezt a jelen értekezés kevésbé mutatja.

Az említett irányzatok alapos ismertetése is megtalálható Bókay Antal nagyszerű (bár kissé nehézkes stílusú) könyvében¹⁴², amikhez szöveggyűjtemények is kapcsolódnak¹⁴³. (A *cultural studies* Bókaynál a *posztkulturális kritika* nevet kapja, az új historicizmust, illetve a kulturális materializmust, továbbá a posztkolonialitást és a feminista irodalomtudományt sorolja ide, hangsúlyozva, hogy az irányzatok gyakran gyakran össze is olvadnak.)

Kiváló összefoglalás Doris Bachmann-Medick *Cultural Turns* című munkája¹⁴⁴ is, ami angol címe ellenére német nyelven íródott – a multikulturalizmus ilyen apróságokban is megjelenik. Az angol nyelv térhódítását reprezentálandó angol nyelvűek a fejezetcímek is, melyek közül a negyedik a *Postcolonial Turn*. A könyv alcíme német: *Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften, Új utak a művelődéstudományokban*.

E *turn*-ök involválták azt is, hogy a magyarországi bölcsészkarok magyar tanszékeinek, magyar intézeteinek nevei bölcsészettudományi kutatóközponttá, magyar irodalom- és kultúratudományi intézetté lettek.

Az elméleti háttér felvázolása kapcsán fontosnak érzek két megjegyzést.

2. 4. 3. KÉT MEGJEGYZÉS ■ Ellentmondásmentes, lezárt, mindent megmagyarázó, végleges filozófiai, esztétikai, szociológiai, vagyis társadalomtudományi elmélet nincs. Bármennyire is szeretnénk, nincs, noha sok pompás teoretikus konstrukció joggal vívja ki elismerésünket, csodálatunkat. Így aztán egyedül üdvöztető elméletek sincsenek, csak állandó korrekcióra szoruló, egymást kiegészítő, egymásba beleíró nézetrendszerek, amiket gyakran épp megalkotójuk módosít. Nincs ez másképp az irodalomelméletben sem. A teóriák összekapcsolása persze nem történhet találomra, nem nélkülözheti a logikát.

A koherens eklektika híve vagyok.

¹⁴⁰ Szegedy-Maszák 1996.

¹⁴¹ Szegedy-Maszák Mihály: Irodalomtörténeti elképzelések a *New Literary History* című folyóiratban. In Szegedy-Maszák 2011, 132–150. o.

¹⁴² Bókay 2006, 273–293. o.

¹⁴³ Bókay–Vilcssek (szerk.) 1998; Bókay–Sári–Szamosi–Vilcssek (szerk.), 2002.

¹⁴⁴ Bachmann-Medick 2010.

Imre László a magyar szellemtörténetről, illetve Barta János és az irányzat kapcsolatáról írt, az előbb már említett könyve előszavának egy passzusában¹⁴⁵ személyes hangot üt meg: „*Amióta e sorok írója műfaj történeti monográfiájának (Imre László: A magyar verses regény. Budapest, 1990, Akadémiai. /Irodalomtörténeti Könyvtár 39./ DMI) úgymond »eklektikus« voltát egy ifjú kritikus szigorúan hányta szemére, nem tud szabadulni attól a dilemmától, hogy csakugyan kötelező-e egyetlen ... elmélet fogalomrendszerében és gondolati perspektívájában maradni meg ..., vagy lehet, netán elengedhetetlenül szükséges bizonyos feladatok megoldásához több felől választani és alkalmazni eljárásokat és tapasztalatokat.*”

Tegyük gyorsan hozzá: egyetlen irányzathoz is lehet természetesen kötődni, bár ez a kötődés személyenként más-más, mondjuk épp a szellemtörténethez egyéni módon kapcsolódik Lukács György, Szerb Antal vagy Thienemann Tivadar. Károkat csak az abszolutizálás, az ortodoxia okoz, de az nem akármilyeneket.

Rendkívül fontos, hogy a társadalomtudományokban egy új teória korántsem feltétlenül írja felül a régit, nem oltja ki, mint ahogy a heliocentrikus világkép a geocentrikust. Egy új teória nem feltétlenül felülír, sokkal inkább melléír, beleír, esetleg átír.

Attól még, hogy Roland Barthes 1968-ban kissé tán provokatívan bejelenti „[a] szerző halálát”¹⁴⁶, nem is annyira az ő felfogásával szemben, mint sokkal inkább mellette, még tartható fontosnak az alkotó, a maga személyiségével, életrajzával együtt, a pozitivizmus nem íródik felül. Fontosnak tartom az alkotó személyét magam is, nem is mindig feltétlenül egy mű szerzőjeként, hanem egy másik emberként, akinek megismerésével gazdagabb leszek. Bari Károly, Jónás Tamás, Lakatos Menyhért személyes sorsa, élettörténete nem akármilyen tanulságokat kínál. S fontosnak tartom egy-egy alkotás fogadásának, megszületésének körülményeit is. A műhöz is közelebb vihet a háttér – beleértve a történelmi háttért is – ismerete. Leendő könyvemet ezért egészíti ki majd egy interjúkat, személyes beszélgetéseket tartalmazó függelék.

A különböző teóriák közül tehát nem feltétlenül szükséges választanunk, ha módosul is a hozzájuk fűződő viszonyunk, idejétmúlnak is érezzük egyes állításaikat, amik egykor akár forradalmiaknak is tűnhettek. Az elméletek a világban is, bennünk is megférhetnek békésen egymás mellett – ellentmondásaikkal együtt. Mint majd kiderül, magam mást értek a cigány irodalom fogalmán, mint Beck Zoltán és Kelemen Zoltán – de eszem ágában

¹⁴⁵ Imre 2011, 9. o.

sincs azt gondolni, hogy nekem igazam van, nekik pedig nincs, hogy az én nézetem helyes, az övék helytelen. Az én nézetem mindössze más. Az olvasó, ha akar, választhat éppen, esetleg kialakíthat egy új felfogást. Mindezzel együtt nem a relativizmus híve lennék, hanem a toleranciáé.

Azt is mondhatnám, pontosítva előző állításom, hogy a koherens és plurális eklektika híve vagyok.

A másik megjegyzésem az olvasás természetére vonatkozik.

Az olvasás (és bármilyen műalkotás befogadása), a „naiv” és a „hivatásos” olvasó (befogadó) esetében is, állandóan módosítja felfogásunkat: a nagy művészet igen erős tudatmódosító szer (s nem is mindig veszélytelen). Ha elolvasunk (újraolvasunk) egy jelentős (vagy akár kevésbé jelentős) irodalmi művet, megnézünk egy képet, meghallgatunk egy zenei alkotást, változik a világról, az emberről, önmagunkról s a többi műről való tudásunk, s változik, ha van, a teoretikus tudásunk is. Ha pedig egy jelentős elméleti művet olvasunk, ugyanígy módosul a tudásunk a művészetről, az irodalomról, az ismert művekről, magunkról. Ez az ide-oda mozgás állandó, folyamatos és s persze sok más is befolyásolja, például az életkorunk s az életkorunk hozta tapasztalataink.

2. 4. 4. POSZTKOLONIALIZMUS ■ A fentebb említett irányzatok közül külön szeretnék szólni, mert témám szempontjából különösen fontosnak vélem, a rendkívül sokszínű posztkulturális kritika részének tekinthető posztkolonializmusról. Ez hozza létre, határozza meg a posztkoloniális irodalmat (vagy ennek jegyében konstruálja meg magát a posztkoloniális irodalom), ami talán a cigány irodalom (az országokon átívelő, egyetemes cigány irodalom) egyik, netán elsődleges virtuális terének is tekinthető.

A posztmodernhez ezer szállal kötődő posztkulturális kritikát Bókay Antal így jellemzi¹⁴⁷: „...a jelenkori irodalomtudományi kutatás legátfogóbb, legdinamikusabb és ugyanakkor a leginkább sokrétű iránya. A háttérben az a meggyőződés áll, hogy az irodalmi mű nyelvi struktúráját a jelentésképzés során rejtett kontextuális, kulturális behatások módosítják. Ezek a hatások vágy- és hatalomtermészetűek, ezért grammatikai eszközökkel nem írhatók le.” Máshogy olvas, máshogy ír valaki, ha fehér ember, ha nem fehér ember, ha nő, ha férfi, különösen, ha a szöveg mozgósítja benne e tulajdonságait. Lényeges, hogy a hatások

¹⁴⁶ Barthes 1996.

¹⁴⁷ Bókay 2006, 273. o.

e természete következtében a posztkulturális kritika „*erőteljesen interdiszciplináris és rendszerszerűen rendelkezik gyakorlati, politikai tendenciával is*”.

A posztkulturális kritika egyik ihletője Michael Foucault hatalom- és történelemfelfogása, ami szerint (Bókay, 174. o.) „...*a történelem és a társadalom nem egy racionálisan átlátható evolúció által szervezett tárgyas folyamat, hanem dolgok összevisszaságának rendszert adó diszkurzusok egymás után következő sora*”. A világot a diszkurzusok, a világról való beszédek interpretálják, általuk juthatunk közelebb a világhoz. Ennek jegyében vizsgálta meg Foucault például az örületről, a betegségről, a szexualitásról létrejött diszkurzusokat.

A posztkulturális kritika sokszínű irányzatán belül a posztkoloniális elmélet „*egy ... vágymechanizmus, a másik fajú emberrel, közösséggel kapcsolatos elfojtások, indulatok kapcsán mutatja meg a művészi és személyes identitások dekonstrukciójának mechanizmusát*” (273. o.). (Bókay a *faj* szót használja *fajta*, *rassz* jelentésben, ahogy mások is folyvást keverik a két kifejezést, a köz-, az irodalmi és a tudományos nyelvben egyaránt [Ady Endre: *A fajok cirkuszában*, de *A fajtam sorsa*], azonban ha az emberiséget egyetlen fajnak tekintjük, akkor ez nyilván helytelen. Magam, noha szemantikailag terheltek, az *etnikai csoport*, *etnikum* kifejezéseket választottam, de használható a *fajta* és a *rassz* is – amik szintén kellően terheltek szemantikailag.)

A művek értelmezéséhez e felfogás szerint elégtelen a strukturális interpretáció, sőt az interpretáció csak hiányos lehet, mert a művek egy tudatos és tudattalan tényezők által meghatározott kulturális kontextus mentén értelmeződnek: az etnikai identitás dekonstruál, azaz befolyásolja az olvasatot, mi több, befolyásolja már az alkotást, sőt az alkotás folyamatát magát is. A kulturális kontextusnak azok a jelenségek is részei, amiket esetleg értelmezni szeretnénk. Viszont ha értelmezni szeretnénk őket – vélem –, akkor már a tudatukban vagyunk, amiktől még torzulhat az interpretáció, de ugyanezért többé-kevésbé nő is esélyünk az értelmezésükre s így a mű értelmezésére. (Miért ne lehetne tudatosítani, végiggondolni a mások és a magunk identitását, identitásait?) Az elmélet nyilván összekapcsolható a feminizmussal, ami a művek értelmezésében és értelmezési kisiklásaiban a férfi-nő megkülönböztetés, a férfiközpontú társadalom torzulásait, elfojtásait tartja meghatározónak s összekapcsolódik a nők egyenjogúsításáért folytatott küzdelemmel. Például Shakespeare Othelloja vizsgálható mindkét szempontból, hisz megjelenik benne a fekete ember és a többiek, a fehérek, de a férfiak és nők ellentéte is. (Ha már a kimeríthetetlenül gazdag Shakespeare-t említettem: a posztkoloniális

elemzésben is előkerül Caliban, például a *subaltern* (alárendelt) Antonio Gramsci megalkotta fogalmát újrahasznosító Gayatri Spivaknál, aki egy helyütt Roberto Fernández Retamar Calibanjára hivatkozik¹⁴⁸, amiben a szerző Calibant is, Arielt is posztkoloniális értelmiségiként mutatja be, Spivak ezt gondolja tovább. Sokfelé vezetnek utak egy Shakespeare-drámából.)

A posztkoloniális elmélet egyik közvetlen előzményének vagy akár részének is tekinthető az Amerikai Egyesült Államokban „*a fekete bőrű amerikaiak sajátos helyzetéből beszélő*” (Bókay, 275. o.) irodalomkritika (*black studies*). (Tegyük hozzá: az „*új néger reneszánsz*”-nak [*New Negro Renaissance*] nevezett időszak korábbra esik: ideje a huszadik század első fele, amikor „...*az afro-amerikai írók – lényegében első alkalommal az afro-amerikai irodalomban – széles körben, összehangoltan, látványosan lépnek fel a vágyott »kulturális forradalom« és az ún. második emancipáció ... megvalósítása érdekében*”¹⁴⁹. Ezzel minden bizonnyal párhuzamba állítható a magyarországi cigány értelmiség jelentkezése és emancipációs küzdelme.)

2. 4. 5. A FEHÉR EMBER PILLANTÁSA ■ A posztkoloniális elmélet egy másik előzménye (Bókay, 280. o.) a Martinique szigetéről származó, fekete bőrű francia pszichiáter társadalomkutató és aktív politikus, Frantz Fanon (1925–1961) könyve, *A föld rabjai* 1961-ből, ami magyarul is megjelent. A szöveggyűjtemény Fanon *Feketének lenni* című írását közli¹⁵⁰. Arról beszél benne, miként találkozott „*a fehér ember pillantásával*”. „*Mindaddig, amíg a fekete a saját fajtájábéliek között van, nincsen lehetősége – az apró belső konfliktusokat leszámítva –, hogy létezését másokon keresztül megtapasztalja. (...) Egy gyarmatosított nép Weltanschauung-jában (világnézetében; Fanon Hegelre utal, DMI) van valami tisztátalanság, repedés, amely száműz minden ontológiai magyarázatot. (...) Egy feketének ugyanis nem elég feketének lennie; a fehér emberrel összefüggésben kell feketének lennie.*” S aztán eljött a találkozás pillanata. „*Ismeretlen súly nehezedett rám. ... A fehér emberek világában a színes bőrűnek nehézségekkel kell számolnia fizikai mibenlétének kialakításában.*” Lenégerезik, amin mindaddig megpróbál nevetni, amíg egy kisfiú nem mondja: „*Mama, nézd a néget! Félek!*” Fél tőle a kisfiú képében megjelenő fehér ember, aki őt „*ezernyi részletből, anekdotából és történetből*” összeszötte, aki nem a

¹⁴⁸ Gayatri Spivak: Három nőíró szövege és az imperializmus kritikája. In Bókay–Sári–Szamosi–Vilcek (szerk.), 2002, 663–677. o. Fordította Gyuris Norbert.

¹⁴⁹ Bollobás 2005, 459. o.

maga valóságában látja. „*Felelős voltam a testemért, a fajomért és az őseimért egyaránt. Objektív vizsgálatnak vetettem alá magam, felfedeztem feketeségemet, etnikai tulajdonságaimat; és földbe döngölt a tamtam, a kannibalizmus, az intellektuális tökéletlenség, a fétiskultusz, a faji elégtelenség, a rabszolgahajók, valamint mindenek, de mindenek fölött az, hogy: »Egyél kulturáltan!«*”. Nem kér a tematizálásból, csupán ember szeretne lenni a többi ember között, de tematizálják, megbélyegzik. „*A néger állat, a néger rossz, a néger aljas, a néger ronda...*” Végül ő is fekete embernek nyilvánítja magát. Szégyent érez és önutálatot. „*Ha szeretnek az emberek, azt mondják, a színem ellenére van. Ha utálnak, hangsúlyozzák, hogy nem a színem miatt van.*” Pedig vannak már néger fizikusok, professzorok, államférfiak. „*Igen ám, de ezekhez az esetekhez mindig tapadt valami, a szokásostól eltérő. »Van nálunk egy szenegáli történelemtanár. Egész okos...«*” Elkezdi kultúráját, történelmét, múltját kutatni, Sartre-t olvas (kit olvasson a hatvanas évek elején), de nem talál kiutat. A záró gesztus a tehetetlensége: „*...sírni kezdtem.*” (Fanon csatlakozott a *négritude* mozgalomhoz, majd elszakadva tőle kidolgozta az „*erőszak dialektikájá*”-t s így írt¹⁵¹: „*Fel, elvtársak: Európa végleg eljátszotta játékait, ideje más után néznünk.*” A pontos diagnózis hibás és veszélyes következtetésekhez is vezethet; kiváló cigány politikusok sem fogalmaznak mindig árnyaltan – hozzátenném: a kevésbé kiválóak pedig elképesztő és roppant káros butaságokat képesek mondani.)

Rendkívül tanulságos a fenti szöveget úgy olvasni, hogy a „*fekete*”, a „*néger*” szavakat (behelyettesítjük a „*cigány*”-nyal. Közelebb kerülünk annak megsejtéséhez, mit élnek át a kiközösített romák – s a mindenkori kiközösítettek.

Maga a posztkoloniális elmélet, mint neve is mutatja, az ázsiai és afrikai belga, brit, holland, francia, portugál gyarmatok felszabadulása után, a hetvenes évek elején alakult ki – 1938-ban a világ területének még 31,2 százaléka, 1965-ben már csupán 4,6 százaléka, 1972-ben pedig mindössze 3 százaléka volt gyarmat: létrejött a nyugati és a keleti blokkon egyaránt kívül álló „*harmadik világ*”¹⁵². (A harmadik világ elnevezés egy francia demográfus leleménye. Pontos terminusnak épp nem nevezhető, ahogy a fejlődő országok sem az. A „három világ” ezer szállal kapcsolódik egymáshoz. A világ népességének nagyjából kétharmada mindenesetre a harmadik világ országaiban él.)

¹⁵⁰ Franz Fanon: Feketének lenni. In Bókay–Sári–Szamosi–Vilcsák (szerk.), 2002, 614–629. o. Fordította Rohonyi Borbála.

¹⁵¹ Gergely 1983, 33. o.

¹⁵² Salamon (főszerk.) 2006, 1151. o.

A posztkoloniális diskurzus közvetett előzménye, aminek ellenében tulajdonképp létrejött, a több évszázadon át tartó koloniális diskurzus. Az újkori gyarmatosítás a nagy földrajzi felfedezések után indult meg: Portugália és Spanyolország kezdte a 16. században, a következőben Hollandia folytatta, aztán pedig Franciaország és Nagy-Britannia. Még a 19. században is keletkeztek új gyarmatbirodalmak – a 20. század elején, 1914-ben a Föld felszínének kétharmadán voltak gyarmatok! A gyarmatosításhoz, mint minden hódításhoz, leigázáshoz, rabságban tartáshoz a leigázottakat és a leigázókat egyaránt megnyugtató ideológia kellett, aminek fő eleme a felsőbbrendű kultúra nyelvének, vallásának, hétköznapi kultúrájának, a „civilizációnak”, a „fehér ember” civilizációjának elterjesztése az alsőbbrendű bennszülöttek, civilizálatlan vadak között. A *Mi* és az *Ők* megkülönböztetése értékbeli megkülönböztetést, fel- és leértékelést is jelentett, s az ideológiaalkotó fehér ember nem volt tekintettel a gyarmatosítottak *Mi* és *Ők* képzetére.

A posztkoloniális teória első jelentős megfogalmazása vagy inkább kitágítása a palesztin származású, két egykori brit gyarmaton felnőtt, Amerikában tanító professzor, Edward W. Said (1935–2003) *Orientalizmus* című 1978-as kötete¹⁵³, ami magyarul némi késéssel, 2000-ben jelent meg. Jeles „korai” képviselői Homi Bhabha és Gayatri Spivak. Eddigi legfontosabb magyarországi teljesítménye Bényei Tamás 2011-ben megjelent, igen gazdag munkája, a *Traumatikus találkozások*¹⁵⁴, amiről vajmi keveset mondunk, ha azt mondjuk, hogy benne a szerző Rudyard Kipling néhány novelláját és E. M. Forster *Út Indiába* című regényét elemzi. S teljes joggal sorolhatjuk ide Gergely Ágnes nagyszerű és eléggé nem méltatott könyvét¹⁵⁵, amit az Európához és Afrikához egyaránt kötődő nigériai költőről, Christopher Okigbóról írt, aki a biafrai háborúban esett el. Gergely Ágnes nagy költő és kiváló irodalmár, a címet ketten adták: *Költészet és veszélytudat*. Aligha véletlen, hogy érdeklődését felkeltette a kettős identitású Okibo, hisz maga is két kultúrához, a magyar és a zsidó kultúrához kötődik. Ez a kettős kötődés jelenik meg egyik gyönyörű versében, a

Az indiai származású Homi Bhabha két fontos fogalma a *hibriditás* és a *mimikri*. Az első az identitások integráció nélküli keveredését jelenti – kevesen gondolják úgy végig a saját etnikai identitásukat/identitásaikat, mint például Fanon. A legtöbben, mondjuk így, spontán identitással/identitásokkal élnek, amit esetleg abszolutizálnak is („*Magyar vagyok*).

¹⁵³ Said 1978.

¹⁵⁴ Bényei 2011.

Legszebb ország hazám / Az öt világrész nagy területén” – olvassuk Petőfinél). A mimikri az a magatartás, amiben a gyarmatosított átveszi a gyarmatosító nyelvét, kultúráját, szokásait, de csak látszólag. Viselkedik. Úgy, ahogy várják tőle. Talán nem tévedek, ha azt állítom, sok romára jellemző ez a kettős önvédelmi magatartás, különösen elterjedt a muzsikus cigányok között, akiknek a megélhetésük függ az alakoskodás sikerétől.

2. 4. 6. EDWARD SAID ORIENTALIZMUS-FOGALMA ■ Edward W. Said könyve *Bevezetőjében* alaposan körüljárja az orientalizmus általa megalkotott fogalmát. Meghatározása szerint az orientalizmus egész röviden „*a Nyugat gondolkodásmódja a Keletről*” (35–36. o.), valamivel bővebben „*a Kelet meghódítását, átformálást és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta*” (12. o.). Ezen „intézményesült” gondolkodásmód, viselkedésminta „*a határozott kijelentésekben, a »megcáfolhatatlan« nézetekben, a jelenségek leírásában, a Kelettel kapcsolatos stúdiumok oktatásában, a keleti világ pacifikálásban és leigázásában*” ölt testet (uo.). A nyugat-európai kultúra a felvilágosodást követő korokban, elsősorban Angliában és Franciaországban, létrehozta a Keletről (elsősorban a Közel-Keletről, az arabokról és az iszlámról) szóló diskurzust, sőt mintegy megteremtette a Kelet világát, amit a maga tényleges valójában szabadon megismerni még ma sem lehet (13–14. o.). (A második világháború után az Egyesült Államok lett az orientalizmus vezető nagyhatalma.) Said még azt az állítást is megkockáztatja (19. o.), hogy „*az európai kultúra leglényegibb összetevője éppen az a nemeurópai népekkel és civilizációkkal szemben megjelenő európaiságtudat, mely az öreg földrész kultúráját Európán belül és kívül egyaránt más kultúrák fölé helyezte.*” Ez az európai fölény a cigányokkal szemben is tapasztalható, így Kelet-Európában is, ahol talán a Nyugat-Európával szembeni kisebbségi érzést, frusztráltságot is kompenzálja: végre mi nézhetünk le, végre mi is lenézhetünk valakit.

A cigány mint idegen képzőművészeti, irodalmi való ábrázolásában nagyon gyakran megjelenik ez az orientalizmus, sőt – hogy én is egy bátor kijelentést kockáztassak meg – mintha a cigányok önmagukról alkotott képét is formálná. Az ember olykor elhiszi, hogy olyan, amilyennek mások látják. Vagy csak elfárad bizonygatni, hogy nem olyan, (látszólag) elfogadja, hogy olyan, amilyennek látják.

¹⁵⁵ Gergely 1983.

Said merész, kissé tán túl merész elméletét sokan bírálták¹⁵⁶, e bírálatokra itt feleslegesnek tartom részletesen kitérni. A nyugati és a keleti világ aligha ilyen egységes, a keletkutatásban a gyarmatok nélküli Németország is részt vett, a gyarmati hatalom kiépítésében a gyarmatokon élők egy része is segédkezett – s végül nemigen képzelhető el, hogy az orientalizmus a legkiválóbb kutatók – közéjük tartozik a magyar zsidó Goldziher Ignác is (1850–1921)! – elméjét szintén megfertőzte.

Érdekes, hogy a leigázottaknak általában mindig akad egy részük, amelyik érdekből vagy, bármily furcsa, meggyőződésből, azonosul a leigázókkal, akár besúgást is vállalva, miközben esetleg – netán önigazolásként – saját népének is próbál segíteni vagy legalábbis úgy tenni, mintha segítene, bár ez a segítség csupán addig terjed, ameddig nem veszélyezteti a saját érdekeket. (Nem véletlen született meg Magyarországon a díszcigány fogalma.) Öspéldaként gondoljunk talán a rómaiakhoz átállt, József ben Matitjháunak (más írásmód szerint Mattitjáhu) született zsidó Josephus Flaviusra – az első róla szóló magyar nyelvű monográfia kérdőjeles címe is a kettősségre utal: *Áruló vagy megmentő?*¹⁵⁷ Az azonosulás (nemkülönben a mássá válás lehetetlensége) és az értékrend átvétele öngyűlölethez is vezethet; a televízióban döbbenet hallgattam egyszer egy cigány vezetőt, aki meggyőződéssel bizonygatta, cigánybűnözés márpedig van. A cigányok írta epikában ilyen figurával eddig nem találkoztam.

2. 4. 7. A POSZTKOLONIÁLIS OLVASAT ■ „Az 1980-as években – írja Bókay Antal (283. o.) – *Said, Fanon és mások nyomán jelentős szövegértelmezési trend alakult ki (...), amely a műalkotásokat a posztkolonális szempont szerint értelmezte újra és kísérletet tett egy átfogó posztkolonális apparátus kialakítására.*” Bókay előzékenyen mindjárt szolgál is egy posztkolonális olvasattal: a magyar irodalmi és irodalomtanítási hagyomány máig kultikus művét, Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényét – ami szerinte (284. o.) a „*magyar orientalizmus mintapéldája*” – olvassa el így, s jut olyan következtetésekre, amik bizonyára sokakat felháborítanak. Ezek lényege: „*Gárdonyi teljes mértékben vállalja az orientalizmus alapvető attitűdjét, a »mi« európaiak, és szemben velünk »azok«, az összevissza, szorongáskeltő, vagy elhárítandó/elpusztítandó Másik kettősét.*” (Kérdés – álnaiv kérdés –: a posztkolonialista elmélet nélkül nem vehető-e észre, hogy Gárdonyi végletesen egyszerűsít, mi több, jogosan vádolható rasszizmussal. Tanulságos lenne

¹⁵⁶ Bangha 2011, 19–23.

megvizsgálni, hogy a mű elemzői közül jutott-e valaki erre a következtetésre, s ha nem, miért nem. Még érdekesebb lenne megnézni, hogy az általános iskolai tankönyvek mit mondtak régebben és mit mondanak ma Gárdonyi regényéről. Az előítéletes gondolkodást a közvetlen környezet, elsősorban a család, az óvoda, az iskola alakítja ki. Rasszista csecsemő nincs. Szóba kerül-e vajon a tankönyvekben és az órákon, hogy valójában olyanok-e a törökök, amilyenek a mű láttatja őket, egyáltalán, lehet-e egy népet minősíteni? S szóba kerül-e ugyanez a kuruc dalok, a „*Darulábú, szarkaorrú, / Nyomorult némettség*” kapcsán? – a *Csinóm Palkó, Csinóm Jankó* jellemzi őket így.)

Mindehhez feltétlenül hozzátenném: a posztkolonialista elmélet gondolatai szerintem elsősorban olyan művek analízisében hasznosíthatók, amikben etnikai különbségeket mutató csoportok vagy személyek jelennek meg s a fő konfliktusok részben vagy egészben e különbségekből fakadnak. Elfogadható, hogy a posztkolonialista elmélet s bizonyos művek újraolvasása nyomán megképződött a posztkolonialista irodalom kissé cseppfolyós fogalma, de épp e cseppfolyósság miatt csínján kell bánnunk vele. S a posztkolonialista olvasási mód, ahogy egyik olvasási mód sem, nem tehető általánossá. A posztkolonializmus fogalmának – és minden fogalomnak – túlzott kitágítása könnyen a fogalom értelmetlenné válásához vezethet. Igen óvatosnak kell lenni a posztkolonialitás fogalmának olyasféle kiterjesztésével szemben, amit Bókay így fogalmaz meg (281. o.): „...*jelenti a koloniális diskurzus ... szétszóródását a globalizálódó világban, azt, hogy a multikulturalitás, a sokfajúság elkerülhetetlenül (pozitív és negatív értelemben egyaránt) áthatja jelenkorunkat, önmagunkat és mások olvasatát.*” Ez tény. De az fenntartással kezelendő, hogy (280. o.) „*a posztkolonialitás fogalma és értelmezési szempontja kiterjedt minden olyan társadalmi szintű (azaz nem etnikai! DMI) kapcsolatra, amely mögött egy bizonyos kultúra elfojtása, háttérbe szorítása történik meg egy másik politikai, katonai vagy éppen szellemi hatalma segítségével.*” Talán még a vallási elnyomás értelmezhető a segítségével. Mindenesetre ez a kiterjesztés is oka, hogy a posztkoloniális fogalma (281. o.) „*igencsak vitatott*”.

A posztkoloniális olvasási mód eredményesen hasznosítható mind a cigányság – s nem csupán a magyarországi cigányság – irodalmának, mind a nem cigányok által a cigányokról írt, cigányokat is szerepeltető művek értelmezésében. Sőt, azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy az országokon, földrészeken átívelő cigány irodalom (legalábbis több alkotása) sok rokon vonást mutat a posztkolonialistának nevezhető,

¹⁵⁷ Grüll 2010.

kétségtelenül bizonytalan határú irodalommal. Akár a részének is tekinthetnénk, de a cigányságot még a legtöbb helyen gyarmati függésben tartják. Kelet-Európában mindenképp.

2. 4. 8. A POSZTKOLONIÁLIS IRODALOM (A CIGÁNY IRODALOM VIRTUÁLIS TERE?) ■ A Pál József szerkesztette *Világirodalom* (2005) és a Gintli Tibor–Schein Gábor által írt *Az irodalom rövid története* második kötete (2007) egyaránt kitér a posztkoloniális irodalomra.

A Pál-féle kötetben azt írja Bényei Tamás (893. o.), hogy a nyolcvanas években jelentkező posztkoloniális irodalom fontos szerepet játszott az angol regény megújulásában. Legfontosabb angol nyelvű képviselője Bényei szerint Salman Rushdie, akit ugyanakkor mágikus realistának is nevez. *Az éjjél gyermekeiről* (1981) egyenesen azt állítja, hogy „feltehetően a legfontosabb regény, amelyet 1945 és 2000 között Angliában írtak, az angol regény globalizálódásának jelképe”, s röviden elemzi is. Rushdie műve persze aligha csak angol regény. Bényei megemlíti még V. S. Naipaul, Timothy Mo, Caryl Phillips, Kazuo Ishiguro, Hanif Kureishi nevét.

A Gintli–Schein szerzőpáros *A századközép irodalma* című részben az észak-amerikai irodalmat tárgyalva szól az etnikai regényről (498–501. o.), ezen belül „az Európából Amerikába vezető utak sajátosan zsidó sorsváltozatait” megfogalmazó művekről (nevezhetnénk őket bevándorló-regényeknek, a legfontosabb író Isaak Bashevis Singer) és az 1950-es években a más etnikai csoportok tapasztalataival együtt „az amerikai irodalmi tudat centrumába kerülő” fekete regényről: olyan alkotások tartoznak ide, mint Richard Wrighttól a *Meghajszolt vad* (1940), Ralph Ellistől *A láthatatlan* (1952), James Baldwintól a *Menj a hegyre, ott mondd el* (1953), az *Idegen ország* (1961), Alex Haley-től a tévésorozattá is feldolgozott, Magyarországon is vetített *Gyökerek*. Baldwin tette fel először a kérdést, ami a cigány alkotóké is lehet, hogy „a tematika nem válik-e maga is gettóvá”. Szécsi Magda, Jónás Tamás újabb prózája mutatja, hogy el lehet szakadni a kezdeti, szükségszerűen adódó témáktól.

Gintliék a kettős kötetet záró, *Az 1970 utáni évtized* címet viselő nagyfejezetben – *A dél-amerikai próza* tárgyalása után, ami szintén figyelmeztet „a történeti-kulturális határok bizonytalanságára” (Márquez!), – kitérnek (611–620 o.) *Az afrikai és az indiai regényre* is. Szó esik a dél-afrikai fehér író, John M. Coetzee két regényéről, az egyik a *A semmi szívében* (1977), a másik *A barbárokra várva* (1980) – ez utóbbi címét az író egy Kavafisz-

verstől kölcsönözte. Az angol nyelvű indiai regény (Anita Desai, Ruth Prawer Jhabvala) fő témája, mondják Gintliék, „*a kulturális keveredés és az identitások viszonylagossága*”. Rushdie-től ők szintén *Az éjjeli gyermekeit* (1981) és a *Sátáni verseket* (1988) emelik ki. Írni olykor életveszély: az utóbbiért Rusdie-t fatvával, halálos átokkal sújtotta az ajatollah. Gintliék szerint ekkor vált először érzékelhetővé az irodalom kultúrák közti cserefolyamataiban, hogy „*a világ különböző kultúrái alapértékekben nem egyeznek meg*”, s hogy a nyugati multikulturalizmus „*nem képes komolyan venni más kultúrák egyébként tolerált legbelső értékeit, amennyiben azok a kizárólagosság követelésével lépnek föl.*”

A Bollobás Enikő-féle amerikai¹⁵⁸ és a Maár Judit szerkesztette francia¹⁵⁹ irodalomtörténet szintén rendkívül sok ismeretet kínál, csakúgy, mint Virágos Zsolt¹⁶⁰ könyvei és Bényei Tamás már említett munkája¹⁶¹.

2. 4. 9. KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA ■ Már nevéből következően is nem irodalomelméleti s nem is esztétikai tudomány a kulturális antropológia. De alapelvei, módszerei és eredményei véleményem szerint szintén remekül hasznosíthatók a (magyarországi) cigányság (és bármilyen kisebbség, szubkultúra) irodalmát, sőt általában az irodalmat vizsgálva, mint ez Takáts József egy kiváló tanulmányából¹⁶² is kiderül. S hasznosíthatók a szociográfiák elemzésénél is. Érdemes tehát vetnünk egy rövid pillantást erre a diszciplínára is. Főleg, mert egy tárgykörünkbe vágó kiváló könyv, Prónai Csaba *Cigánykutatás és kulturális antropológia* című 1995-ös munkája¹⁶³ is rendelkezésünkre áll, aminek a végén ráadásul igen bőséges szakirodalmi jegyzék található.

Prónai egy teljes fejezetben (15–53.), rendkívül alaposan és körültekintően keresi a választ arra a kérdésre, hogy „*Mi a kulturális antropológia?*”, de végül nem ad pontos definíciót. Így ezt egy másik könyvből, Boglár Lajos–Papp Richárd *A tükrök két oldala* című könyvéből¹⁶⁴ veszem. Boglár Lajos ezt írja: „...*a kulturális antropológia a tanult emberi viselkedésformákkal foglalkozik.*” Mások szerint (Henry Selby–Lucy Garretson) „*élő embercsoportok összehasonlító vizsgálata*” (Prónai 21. o.).

¹⁵⁸ Bollobás 2005.

¹⁵⁹ Maár (szerk.) 2011.

¹⁶⁰ Virágos 1975; Virágos–Varró 2002.

¹⁶¹ Bényei 2011.

¹⁶² Takáts József: Antropológiai látásmód és irodalomtörténet-írás. In Takáts 2007, 29–54. o.

¹⁶³ Prónai 1995.

¹⁶⁴ Boglár–Papp 2007, 15. o.

Prónai meghatározza és részletesen tárgyalja a kulturális antropológia öt jellemzőjét. Ezek a következők: 1. a kutatás központi eleme a kultúra, 2. az összehasonlító módszer, 3. a holista (egészelvű) szemlélet, 4. a résztvevő megfigyelés, a terepmunka, 5. a relativizmus.

A kultúra az antropológiában nem csak műveltséget jelent, s nem is csupán viselkedéskultúrát. Egyik definícióját Prónai egy előfutárnak számító angol szerzőtől, Edward Burnett Tylortól veszi, aki szerint (18–19. o.) a kultúra *„összetett egész, amely magában foglalja a tudást, a vélekedést, a művészetet, a morálokat, a jogokat, a szokást és minden olyan emberi képességet és habitust, amelyet az ember a társadalom tagjaként elsajátít”*. Ezt az 1871-es (!) meghatározást sok másik követte, de ettől még érvényesnek tekinthetjük. Igaz, e definíciót Clifford Geertz (1926–2006), a második világháború utáni időszak egyik legkiemelkedőbb és legnagyobb hatású kulturális antropológusa mindközönségesen „*vegyes zöldséglevés*”-nek nevezi, ráadásul épp egyik legnevezetesebbé vált tanulmányában¹⁶⁵ – ő maga Max Weberrel egyetértve ezt mondja (196. o.): *„...az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig ... a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom.”*

A kultúra jellemzői többek közt, hogy közös, azaz egy adott közösség minden tagja osztozik benne, tanult, azaz tanulható, szimbólumokon alapszik, variálható, továbbá intézmények, gondolkodásmódok és anyagi tényezők formájában nyilvánul meg.

Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regénye azért is lett siker, azért is fordították le több nyelvre, mert egy ismeretlen közösség ismeretlen kultúráját mutatta be érzékletesen, ahogy több más epikai alkotás is.

Az ismeretlen kultúrák vizsgálatának egyik célja annak kiderítése, hogy miben más és miben hasonló, mint például a kutatók kultúrája. Az ismeretlen kultúrák csak személyesen, a vizsgált közösségben töltött minél hosszabb idő alatt, komoly terepmunkával ismerhetők meg, írhatók le. Geertz az antropológusok, a néprajzosok vállalkozását *sűrű leírásnak* (*thick description*) nevezi (a kifejezést Gilbert Ryle-től kölcsönzi): *„...a néprajz: sűrű leírás. Az etnográfus ... valójában összetett fogalmi struktúrák sokaságával kerül szembe, számos struktúra egymásra rétegződik vagy összegabalyodik. Ezek a struktúrák egyszerre idegenek, szabálytalanok és rejtettek, s neki kell kitalálnia, hogy először miként tagadja meg, majd hogyan mutassa be őket”* (201. o.). Nincs tehát könnyű dolga annak, aki egy

¹⁶⁵ Clifford Geertz: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In Geertz 2001, 195–226. o.

ismeretlen közösséget kíván tanulmányozni. A terepmunka az 1920-as évektől vált általánossá, ezzel kezdődött a modern antropológia – ebből a periódusból a legismertebb név talán Franz Boasé, aki az indiánok és eszkimók kultúráját tanulmányozta. S szerencsére ismertté vált Claude Lévi-Strauss is, aki a *Szomorú trópusokban* (1955, magyarul 1973) azokról a terepkutatásairól számol be, amiket az 1930-as években végzett az Amazonas vidékén. A terepmunka során a kutatók a felkeresett közösség életvitelének nem csupán egyetlen aspektusát vizsgálják, hanem az egészét (ami több, mint a részek összege) – ezt jelenti a holisztikus szemlélet. A relativizmus pedig azt, hogy a kutató feladja a saját kultúrája értékrendjét, s elfogadja, hogy más értékrend ugyanolyan érvényes lehet.

E relativizmus igen szép példája, amit egy nemrég megjelent, cigányokkal foglalkozó kulturális antropológiai munkában¹⁶⁶ olvashatunk. Isabel Fonseca egy időben, az 1990-es évek elején, albániai cigányok közt élt, akik Zabadénak hívták – egy becenevet is el kell fogadni, ha a beszélő nem is azonosul teljesen a becenév jelölte „új” énjével: Fonseca is, aki alapvetően mégiscsak Isabel, egyes szám harmadik személyben beszél magáról, kellő iróniával! „*A legkülönösebbnek ... Zabade napi kétszeri fogmosását találták. Valami furcsa mániának vélhették, mielőtt az asszonyok elzavarták volna őket, a fiúk óvatosan megtapogatták a fogkefémét...(...) Házigazdáim csak akkor mostak fogat, ha szükségét érezték (vagyis úgy hetente egyszer); fogkefének az ujjukat használták, és sokszor sórt ... fogkrém gyanánt.*” Nincs semmi kommentár, s főleg semmi minősítés: én így mosok fogat, ők úgy s ez így teljesen rendben van. Prónai teljes joggal mondja, hogy a kulturális antropológusok képviselte relativizmus „*párhuzamba állítható a hermeneutikai világlátással*” (44. o.).

Kérdés – igen nehéz kérdés –, mindig ragaszkodnunk kell-e a relativizmushoz, mindig ez-e az egyetlen helyes megoldás. Az antropológussal ellentétben egy pedagógus vagy egy orvos szakmája lényege szerint változtatni – javítani, jobbítani – akar, viselkedési, életmódbeli szokásokat átalakítani, kialakítani. Ez, vélem, aligha kárhoztatandó. Csak épp roppant nehéz megvonni a határt, ameddig elmehet, ameddig nem sérti a másik integritását s persze nagyon nem mindegy a változtatni akarás módja, stílusa. Mindenesetre a másság elfogadása és megértése megkönnyítené a hétköznapiakat is. Az előzőnél még nehezebb kérdés, mennyire van erre esély. Nyugat-Európa vezető politikusai már többször is mondták, hogy „*[a] multikulturális társadalom építéséről szóló kísérlet megbukott*”.

¹⁶⁶ Fonseca 2010, 106–107. o.

Angela Merkel 2010-es kijelentését Friss Róbert újságíró idézte a Népszabadságban¹⁶⁷, felfedve a háttérét is, jelesül azt, hogy a társadalmi gondok növekedése idején a politikusok a nacionalizmushoz menekülnek. A korántsem csupán antropológiai kérdés az, miként lehetne elérni, s egyáltalán, el lehet-e érni, hogy a világ különböző kultúrái ne zavarják egymást, képviselőik a leghétköznapibb hétköznapiakban is tolerálják a többiekét, alkalmazkodjanak egymáshoz.

A kulturális antropológusok csak meglehetősen későn, az 1950-es években kezdték a cigányokat tanulmányozni, s ma is csak kevesen foglalkoznak velük. Prónai Csaba 1975-öt nevezi az áttörés esztendejének, amikor öt fontos kötet is megjelent a témában, így Anna Sutherlandtól a *Gypsies: The hidden Americans* (Cigányok: a rejtett/rejtőzködő amerikaiak; a cím a posztkolonializmus kapcsán emlegetett mimikrire utal!) és a Farnham Rehfish szerkesztette *Gypsies, Tinkers and other Travellers* (Cigányok, tinkerek és utazók; a *tinker* jelentése 'üstfoltos [cigány]') című tanulmánygyűjtemény, az egyik New Yorkban, a másik Londonban. A hetvenes évtizedben alakult ki a cigányokkal foglalkozó, az antropológia hatását mutató szociológia is (Werner Cohn, Thomas Acton, Jean-Pierre Liégeois – az utóbbi a párizsi Centre de Recherches Tsiganes, Cigánykutató Központ alapítója és igazgatója is volt, aki a cigányok politikai emancipációját tekintette céljának).

A nyolcvanas években napvilágot látott munkák szerzői közül Prónai Bernard Formosót, Judith Okelyt, Leonardo Piaserét és Patrick Williamst emeli ki, mint akik munkáinak ismerete Michael Stewart *Daltestvérek* című, a magyarországi oláh-cigányokról szóló 1994-es könyvének megértését is megkönnyítik. Piasere nyomán Prónai úgy véli (12. o.), hogy „talán van egy életstílus vagy inkább kulturális stílus, ami töretlenül fennmaradt a cigányság története során”, aminek az alapja „az a sajátos kapcsolat, amelyet a nem-cigány kultúrától való egyértelmű elhatárolódás jelent”. Úgy látja, a kulturális antropológia azért hozott fordulatot a cigánykutatásokban, mert „érdeklődésének centrumába ... a kapcsolat »cigányok felőli oldala« került.” Éppen úgy, ahogy a cigány alkotók ezzel kapcsolatos műveiben (amik, nem győzöm hangsúlyozni, szólhatnak és szóljanak is bármiről! – nem a tematika révén válnak a cigány irodalom részévé.) Az emlyettt kulturális stílus lényege tehát az, hogy a cigányok máshogy viselkednek egymással, mint a nemcigány környezet tagjaival. A *Füstös képek* egyik kulcsjelenetében, amiben Rácz igazgató úr meglövi az elbeszélőt, a cigány fiúk táncsal szórakoztatják a mulató urakat. Nem örömben táncolnak: szolgáltatást nyújtanak, fizetség reményében,

¹⁶⁷ Friss 2011.

alkalmazkodva a helyzethez (42–43. o.). Látszólag érintkezik, valójában élesen elkülönül a két csoport:

Véget-hosszat nem érő dicsekedéssel láttak ebédhez az urak, aznapi vadászszerencséjüket nem tudták hova tenni. Azoknak a puskáknak is kijutott a dicséretből, amelyek lépten-nyomon csütörtököt mondtak. Mi türelmesen, félrevonulva vártunk, amíg a vadász és kutyája jól lakik, számolva a maradékra. Ami azt illeti, nem rontottuk el a gyomrunkat. Ebéd után magasra ívelt a jókedv, Ginár szorgalmasan bontogatta az üvegeket, ő volt az urak bennfentese. Rácز igazgató vörösödött a sok bortól, nagyokat röhögött, mint a szomjas ló, ivott.

– Gyertek, dádék – kiáltott felénk –, danoljatok Hojlesznek, hadd táncoljon.

Ginárt hívta így. Ugrottunk minden ismétlés nélkül, abban a reményben, hátha leesik valami. Sajnos, nem esett le semmi, de azért fújtuk a talp alá való cigánytólát: „Kinek piros a ruhája, hojle.” Erről nevezték el Ginárt Hojlesznek.

Ginár kidől, összeesik, új fiú perdül a körbe, ő sem bírja sokáig, elterül a földön.

A vadászok nagy kacagásban törtek ki, ahogy Bóber görcsbe merevedett, és szája szögletén habos nyál buborékolt ki. Fölforrt agyukban a bor, fékeveszett röhögéssel kényszerítették a következőt, aki a kezük ügyébe akadt.

– Holje, hojle!

A cigánygyerekek gyorsan feltalálták magukat, látva, hogy a szórakozó uraknak nem táncolni kell, azon már rég túltették egymást, hanem összeesni, vonaglani, mint a ledurrantott vadak.

Prónai Csaba a magyarországi, részben vagy egészében, sőt az egyáltalán nem kulturális antropológiai cigánykutatásokat is áttekinti. Megállapítja (96. o.), hogy a több mint száz éve kezdődött kutatások vizsgálták a hazai cigányság történelmét, nyelveit, zenéjét, folklórját, vallásosságát, szociális helyzetét, de „[a] cigányról mint emberről ... ismereteink továbbra is felszínesek”, alig van olyan elemzés, ami „magára a cigány kultúrára mint egészre, működésének »hogyan«-jára vonatkozna”.

Prónai bemutatja a két ciganológus triászt: az első (Herrmann Antal, József főherceg és Wlislócki Henrik) a 19. század végén működött, a második (Erdős Kamill, Hajdú András,

Vekerdi József) az 1945 utáni évtizedekben – Vekerdinek még 1990-ben is jelent meg cigányokkal kapcsolatos írása. Rendkívül érdekes, ahogy Prónai mindkét triász tagjainál kimutatja, hogy minden érdemük ellenére nem tartották be, amit később a tudósok a relativizmus követelményének neveztek, magyarán optimális esetben is csupán jóindulatú lenézéssel tekintettek a cigányokra. Herrmann Antal sok érdeme ellenére romantikus elfogultsággal nézte őket („*A dalt nagyon szereti a cigány. Céltalan kóborlásai, henye sátorozása alatt ráér dalolni.*”). József főherceg letelepíteni, azaz asszimilálni akarta őket, figyelmen kívül hagyva kultúrájuk „*sajátosan öntörvényű*” szerveződését, azt, hogy a cigányság „*lényege*” nem a „*vándorlásban*” rejlik, hanem – itt Prónai is idéz, egy Virginia R. S. Bueno nevű szerző 1990-es, *Lacio Drom*-beli cikkéből – „*a környezethez való viszonyulás módjában, amely tele van gyanakvással a ráhatásokkal és átalakításokkal szemben*” (100. o.). Tanulságos gondolat. Wlislöck, aki együtt is élt cigány csoportokkal s jelentős mennyiségű néprajzi, népköltészeti anyagot gyűjtött tőlük elsősorban Erdélyben s a Délvidéken, azt állapította meg, hogy „*a cigány jellem nem éppen tisztességes*”. Erdős Kamill, aki a cigányok kutatásának egyik legkiemelkedőbb egyénisége, úgy gondolta, hogy a cigányok életmódját adminisztratív akciókkal kellene, lehetne megváltoztatni¹⁶⁸. Sőt kijelenti: „*Bár a cigányok véleményét meg kell kérdezni, határozathozatali joggal nem szabad felruházni őket. Sohasem tudnak mentesek maradni a saját csoportjuk, saját törzsük vagy saját rokonságuk javára történő részrehajlástól.*” Hajdú András, aki 1956-ban elhagyta Magyarországot, a cigányok zenéjét kutatta. 1955-ben még az önálló cigány népzene léte mellett érvelt, de később már „*igazi*” és „*nem igazi*” cigány népzenezt különböztetett meg, az utóbbihoz sorolva a romungro és balajari muzsikát.

Prónai Csaba beszél még a kulturális antropológiától nem teljesen független, igen jelentős zenetudományi és nyelvészeti eredményekről, Kovalcsik Katalin, Réger Zita és Wilkinson-Kertész Irén munkáiról, valamint Kemény István és tanítványai – Havas Gábor, Kardos László, Solt Otília – tevékenységéről, majd az előbb említett Michael Sinclair Stewart munkásságáról, aki (115. o.) „*elsőként ábrázolja közelről egy magyarországi cigány csoport mindennapi életét*”.

Prónai könyvének 1995-ös megjelenése óta számos, a cigánysággal kapcsolatos munka látott napvilágot, közülük több a kulturális antropológia körébe sorolható, vagy annak a

¹⁶⁸ Erdős Kamill: A magyarországi cigánykérdés. In Vekerdi (szerk.) 1989, 129–137. Az idézett mondat a 136. oldalon található. A tanulmány eredetileg az *Études tsiganes*-ben jelent meg, 1960-ban.

szemlélete hatja át¹⁶⁹. Ilyen Szuhay Péter nagyszerű tanulmánykötete, a *Sosemlesz Cigányország*¹⁷⁰. A fentebb ismertetett könyv megjelenése után maga Prónai Csaba is eléggé nem értékelhető áldozatos munkával több olyan kiadványt szerkesztett¹⁷¹ – bennük az áttekintésében is tárgyalt alkotások némelyikének magyar változatával –, amikből az olvasó részletes és alapos képet kaphat elsősorban Nyugat-Európa cigányságának életéről (már esett róluk szó).

Talán a kulturális antropológiáról szólva, a nemzetközi és roma migrációra utalva kellene néhány szót szólni a multikulturalizmusról is, megkockáztatva a *multikulturális antropológia* fogalmát – a multikulturalizmus fogalma, mint egyik kutatója, Berkes Lilla írja¹⁷², az 1970-es években terjedt el, hirdetve, hogy a különböző kultúrák békésen megférhetnek egymással – napjainkban ezt egyre többen, köztük vezető politikusok is, kétségbe vonják. Ez csak látszólag esik messze közelebbi témámtól, hisz egyáltalán nem lehetetlen, hogy a Magyarországról máshová (Kanadába) vagy máshonnan ide vándorló romák irodalmi alkotásokban is megjelennek (*Roma migráció* címmel már 2002-ben külön tanulmánykötet¹⁷³ született!), ahogy megjelentek a külföldre kényszerülő magyarok is, például Melinda Nadj Abonji *Galambok röppennek föl* című torokszorító regényében (németül 2010-ben, magyarul 2012-ben jelent meg Blaschik Éva fordításában). De most inkább azt foglalnám röviden össze, amiről Takáts József írt: hogyan érvényesülhet az antropológiai látásmód az irodalomtörténetben..

2. 4. 10. KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA ÉS IRODALOM ■ Takáts József szerint (31. o.) „az antropológiai látásmód az irodalomtörténet-írásban először is az elidegenítés módszertani eljárását jelenti.” Azaz annak feltételezését, hogy az általunk éppen most olvasott szöveg egy másik, számunkra idegen kultúrából származik. Másodszor azt, hogy az irodalmi szövegek nem kizárólag egyéni, hanem közösségi teljesítmények. Harmadszor, hogy az idegen kultúra megnyilvánulásait, cselekedeteket vagy szövegeket, a „bennszülettek szemszögéből” kell értelmezni, megállapítva, mit jelentenek azoknak, akik cselekszik vagy mondják őket. (Takáts szerint ez az antropológia alapkérdése.)

¹⁶⁹ Michael Stewart: A roma/cigány „eticitás” az antropológiai vizsgálódás homlokterében. In Feinschmidt (szerk.) 2010, 33–47. o.

¹⁷⁰ Szuhay 2012.

¹⁷¹ Prónai 2000, 2002, 2005, 2006.

¹⁷² Berkes 2010, 1–7. o.

¹⁷³ Kováts (szerk.) 2002.

Negyedszer, hogy miként az anropológus, úgy az irodalmár is fordít, az „ő” kultúrájuk nyelvéről a „mi” kultúránk nyelvére. James Clifford etnográfiai írásokat vizsgált ebből a szempontból. Az antropológus sem, az irodalmár sem a valóságról számol be, hanem fikciót alkot: fordít. E fordítás akár gyarmatosításként is felfogható, amennyiben az antropológus az „ő” kultúrájuk elhallgattatásával, a „mi” kultúránk *„rendszerének terjeszkedéseként konstruálja meg”* (43. o.) az „ő” kultúrájukat. Takáts szerint mindebből az irodalomban következik egy ötödik elem is: a *„nem-esztétikai perspektíva igénye”*.

Takáts József arról is beszél, mi lehet ennek az új látásmódnak a haszna például a kultusztörténet-írásban vagy a kritikai normák vizsgálatában. Számunkra most az hasznosítható igazán, amit még hozzátesz (52. o.): *„...azok a kérdések, hogyan építi fel a világot egy irodalmi szöveg, hogyan rendezi el a társadalmi, etnikai és nemi szerepeket, milyen kommunikációs módokat részesít előnyben, s melyeket igyekszik kizárni, konkrét szövegértelmezésekben is termékenyek lehetnek.”* Érdemes például megvizsgálni, hogyan építik fel, népesítik be Holdosi József, Lakatos Menyhért, Osztójkán Béla, Szécsi Magda prózái a cigánytelep – ami sosem egy valóságos, hanem az adott műben megíródo, virtuális cigánytelep – világát, ügyelve közben arra, hogy ne a gyarmatosítók fölényével lépünk be ebbe a világba.

2. 4. 11. AZ IDEGEN ■ Egy irodalmi áttekintés szempontjából különösen fontos Biczó Gábor egyik mondata, ami az idegenről szóló tanulmánya¹⁷⁴ élén áll: *„Az antropológia tudománytörténeti fejlődésének talán egyik leglényegesebb reflexív szemléletű felismerése – és beismerése – volt tudásterületének általánosítása, amely ... a szociokulturális »idegen« egyetemes paradigmájának módszeres tanulmányozására tett kísérletek történeteként gondolta el a modern antropológia kibontakozását.”* Egyszerűbben fogalmazva (58. o.): *„Minden antropológia művelése az 'idegen' leírásával veszi kezdetét.”*

Az „idegen” már rég nem a „primitív”, távoli kultúrák vadembere, mint volt az európai műveltség és a „primitív” kultúrák első találkozásának idején, mikor ez a probléma először fontossá vált, bár régebben is ismert volt: a messiás várása egy idegen várása. Az idegen lehet a kutató saját társadalmának bármely tagja.

Az antropológiai megismerésben az idegen ismerőssé lesz. Az antropológus viszont, írja Biczó (65. o.) James Clifford egy tanulmánya alapján, *„kénytelen eljutni a saját*

¹⁷⁴ Biczó Gábor: Az 'idegen' társadalomfilozófiai jelentőségének vázlata az antropológiában. In Feischmidt (szerk.) 2010, 57–66. o.

szerepétől történő elidegenedésig, önmagának mint 'idegennek' a felismeréséig." Ami nem feltétlenül baj. Ha felismerem, antropológusként vagy bármiként, hogy más számára én vagyok idegen, akkor én könnyebben értem, érthetem meg őt és ő könnyebben ért, érthet meg engem.

Az „idegen” sok tanulmány tárgya. Biczó Gábor hivatkozik például Georg Simmel 1908-as¹⁷⁵ és Alfred Schütz 1944-es¹⁷⁶ írására. Simmel írása magyarul épp egy Biczó által szerkesztett kötetben jelent meg, amiben tizenhárom szerző – közülük a legismertebb talán Jacques Derrida – műveit találjuk. Biczó Gábor egy saját könyvében¹⁷⁷ is szó esik róla. Számomra nagy élmény volt Julia Kristeva könyve, az *Önmaga tükrében idegenként*¹⁷⁸, amit a szerző az „idegenség történelmi alakjain át vezető utazás”-nak nevez (100. o.). Izgalmas és kalandos utazás. Kristeva szerint az idegen az, „...aki nem részese egy adott csoportnak, az, aki nem »belőle való«. A másik.” (100. o.) Az idegen általában ellenség, hisz nem közénk tartozik. Pár sorral lejjebb (101. o.) Kristeva érzékenyen árnyalja a fogalmat: „Ha az idegen magában is hordozza mindazt a vonzerőt és aljasságot, amelyet mássága idéz elő, nem minden különbség nyitja meg az idegenség dimenzióit. A nemi, felekezeti, foglalkozásbeli és korkülönbségek mind erősíthetik az idegenség állapotát, hozzájárulhatnak, egybeeshetnek vele: ugyanakkor ezek nem keverednek egymással. Az a közösség, amelynek az idegen nem részese, egy szervezett társadalmi csoport, amelynek középpontjában egy bizonyos jellegű politikai hatalom foglal helyet. Az idegenről már felbukkanása pillanatában megállapítják, hogy jelenléte jótékony vagy ártó hatással van rájuk és az őket irányító hatalomra, és ezen a címen azt is eldöntik, hogy befogadják-e vagy kitaszítják maguk közül.” Az érzékeny árnyalás ellenére támadhatnak kérdéseink, például az, hogy a nemi és egyéb különbségek – már ha az ezek névmás rájuk vonatkozik – miért is ne keveredhetnének egymással? Továbbá az idegent kizáró közösség mindig egy szervezett társadalmi csoport, centrumában valamilyen politikai hatalommal? Lengyel József *Igézőjének* idegenje (a novella első szava az *idegen!*) Jevszejnek ellenséggé válik, Misának és másoknak nem, ők elfogadják, befogadják. S szó nincs politikai hatalomról; különböző emberekről, egy emberi alaphelyzetről van szó. Mintha az idegent gyakran mások képeznék meg, mint ezt a cigány írók alkotásaiban annyiszor láthatjuk. S mi van akkor, ha valaki önmagának idegen? Kristeva is utal (27–32. o.) Camus regényhőisére,

¹⁷⁵ Georg Simmel: Exkurzus az idegenről. In Biczó (szerk.) 2004, 56–60.

¹⁷⁶ Alfred Schütz: Az idegen. In Hernádi (szerk.) 1984, 405–403.

¹⁷⁷ Biczó 2009.

¹⁷⁸ Kristeva 2010.

Mersault-ra – az 1940-ben írt regény eredeti címe *L'Étranger*, *Az idegen*, magyarul *A közöny* – Gergyai Albert súlyos hibát követett el az önkényes változtatással.

Néhány oldallal korábban azt írtam, hogy a posztkolonialista elmélet gondolatai leginkább olyan művek elemzésében hasznosíthatóak, amikben etnikai különbségeket – tegyük hozzá: azokat is! – mutató csoportok vagy személyek jelennek meg, s a konfliktusok okai főleg e különbségek. Az idegen problematikája mintegy metszi a posztkolonialista elméletet. Az (elsősorban) etnikai különbségek alapján konfliktusba kerülők idegenként, egymást idegennek tartva kerülnek konfliktusba, de az idegen, az idegenség nem csupán etnikai dimenziókban jelenhet meg.

Az *Antropológia és irodalom* című gazdag gyűjtemény közli Dobos István tanulmányát¹⁷⁹, amiben a szerző a *Puszták népe* című Illyés-remeket olvassa újra. „Számomra a könyv alapkérdése” – írja Dobos (339. o.) –, „az idegenség közvetíthetőségében összegezhető; közelebbről abban, képes-e feloldani az önéletrajzi elbeszélő az elsajátítás és az idegenség megőrzése közti feszültséget.” Dobos, noha itt éppen nem etnikai különbség van az elbeszélő és a bemutatott világ lakói között, teljes joggal használja az idegenség fogalmát, megállapítván, hogy (341. o.) „[a]z elbeszélő olyan világot mutat meg, amely az idegenség és az ismerősség közötti hely tapasztalatában részesíti az olvasót.”

Itt is óvnék azonban a fogalom túlzott kitágításától, „parttalanításától”. Azt mondanám, hogy az idegen fogalma leginkább a különböző csoportok által – leginkább etnikai és vallási okok miatt – megbélyegzett, kiközösített más csoportok és egyének konfliktusának elemzésekor használható igazán. Akkor, amikor sérül a közösségi „sajátosság méltósága” – hogy újfent Sütő András pontos és szép kifejezését idézzem. Görömbei András írta Sütőről: „Az emberi érzés és tapasztalat, valamint a történelem tanulságai és a kultúra, filozófia igazságai szerint véd elemi emberi jogot: anyanyelvi szabadságot, a közösség sajátosságának méltóságát, az árnyalatok jogát – az egyetemes, az általános, az eszmény épsége végett.”¹⁸⁰ Nem hasonló-e a cigány írók legjobbainak szándéka?

¹⁷⁹ Dobos István: Az idegenség retorikája. (A *Puszták népe* újraolvasása. In Biczó–Kiss (szerk.), 2003, 337–347. o.

¹⁸⁰ Görömbei 1986, 294. o.

3. A CIGÁNY IRODALOM FOGALMA

Ebben a fejezetben a cigány irodalom fogalmát igyekszem meghatározni.

Ehhez azonban szükségesnek vélek néhány előzetes gondolatot is, esősorban a művészet és a művészet létrehozójának, az emberiségnek az egységességéről. Nem tartok feleslegesnek egy szociálpsziochológiai, az identitásról és az indetítás problémáiról szóló kitérőt sem, hisz a roma alkotók műveiben ezek is megjelennek – s megjelennek a személyes életükben is. A fejezet címe az is lehetne: *Közelítések a cigány irodalom fogalmához*.

3. 1. A JELEN IDEJŰ SZÓTTES

Az emberi művészet jelen idejű és egységes. Olyan, mint egy szóttés, amiben minden mindennel összefügg s ami folyamatosan, állandóan szövődik.

Jelen idejű, mert most van, most nyilvánul meg, Homéroszt, Dantét, Shakespeare-t most olvasom, amikor olvasom, Beethovent most hallgatom, Michelangelót most nézem, s ha azt vizsgálom, hogyan olvasták, hallgatták, nézték őket régebben, azt is most vizsgálom. Sem önmagunkból, sem a nekünk jutott időből nem léphetünk ki, a nekünk jutott térből is csak korlátozottan.

Egységes, mert a tér- és időbeli távolságok dacára minden mindennel összefügg benne. Azaz olyan, mint egy szóttés, amiben szintén összefügg minden mindennel: ha a bal alsó sarokban megrántunk egy szálát, akkor egy váratlan helyen, tán a jobb felső sarokban vagy középen megmozdul egy másik, ami netán nem is másik, hanem ugyanaz a szál.

3. 1. 1. INTERTEXTUALITÁS ■ Egy-egy művészeti ág alkotásai közelebbről vagy távolabbról, rejtett vagy kevésbé rejtett módon összefüggnek egymással, sőt ugyanígy függnek össze a különböző művészeti ágak alkotásai is. Elég Esterházy Péter műveire gondolnunk, amikben szó szerinti vagy torzított idézetek, utalások, rájátszások formájában jól érzékelhetően ott lüktet az egész európai, sőt emberi kultúra. A Szegedy-Maszák Mihály által is említett Európa-központúságról a beidegződéseink miatt nehéz lemondanunk, de túl kell lépnünk rajta, ahogy az intertextualitás is túllép, tértől és időtől függetlenül minden összekapcsolódhat mindennel. Holdosi József prózája a spanyol nyelvű dél- és közép-amerikai irodalmat idézi meg, elsősorban a guetelamalai Miguel Ángel Asturiast.

Ma már közismert fogalom az *intertextualitás*, a szövegköziség, szövegközöttség – s miként írtam az előbb, kapcsolatba léphetnek egymással szövegek és képek, képek és zenék, zenék és szövegek is: bármely műalkotás összefüggésbe kerülhet bármely műalkotással. E munkában hangsúlyosan említendő, hogy a leginkább cigányzenészek által játszott, terjesztett verbunkos, azaz a 18. század végén kibontakozó s hamar roppant népszerűvé váló magyar tánczene elemei, stílusjegyei néhány évtizeden belül jelentős zeneszerzők (Erkel, Sarasate, ifjabb Johann Strauss), köztük a legnagyobbak (Berlioz, Brahms, Haydn, Liszt, Schubert) kompozícióiba is átkerültek, amik aztán a hangversenytermekből, szalonokból visszajutottak a cigányokhoz. Ma már nemigen akadnak Magyarországon cigányzenekarok, de a létezők repertoárjának ma is része Erkel *Palotása*, Brahms *V. magyar tánca*, Sarasate *Zigeunerweisenje*.

A szöttes szálainak, a műalkotásoknak az esztétikai értéke természetesen különbözhet, különbözik, sőt – említettük az előbb – ami egykor értékesnek tűnt, értékét vesztheti, ami értéktelennek látszott, értékessé válhat; de ez szempontunkból lényegtelen.

Ahogy a művészet, az emberiség is egységes, s mint ilyen, egyetlen faj, aminek kezdettől fogva elidegeníthetetlen és lényegi jellemzője, attribútuma, hogy – a legkülönbözőbb, szakrális és profán okokból és célokkal – műalkotásokat hoz létre.

3. 1. 2. AZ EMBERI FAJ EGYSEGESSÉGE ■ Az emberfaj egységességét azért tartom szükségesnek hangsúlyozni, mert ma újra divatosak a 19. század második felében megjelent s később a zsidó és cigány holokauszt elméleti megalapozásává fejlesztett fajelmélet zavaros nézetei, s ez roppant veszélyes. Nem véletlenül viseli Jakov Katznak az

antiszemizmusról szóló könyve ezt a címet: *Az előítélettől a tömeggyilkossáig*¹⁸¹. Az újabb nemzedékek egyes tagjai mintha nem tudnák, mintha nem fognák fel, mik történtek a huszadik században. A legszörnyűbb, amikor valaki tudja – és helyesli. Magyarországon is felerősödött a cigány- és zsidóellenesség, ami szélsőséges esetben közönséges és irracionális, zsigeri zsidó- és cigánygyűlölet.

Raskó István genetikus így fogalmaz egy tanulmányában¹⁸²: *„A genetikai variánsok mintázata nem ad módot a rasszista, etnikai alapú hierarchikusan rendszerezett kategorizálásra. Genetikai eredmények szerint a földrajzilag, kulturálisan, nyelvileg elkülöníthető csoportok közötti genetikai különbségek kisebbek a csoporton belüli különbségeknél. A modern genetika egyértelműen bizonyította, hogy nincs egyetlen populációra jellemző gén sem, nincs tehát magyar, francia, román, zsidó, indián, cigány gén. A rasszizmusnak nincs genetikai alapja.”*

A négerség és az amerikai irodalom című könyve előszavában Virágos Zsolt is szükségesnek érezte leszögezni, hogy *„Az emberiség biológiai (és egyúttal minden más) szempontból egyetlen fajt képez, tehát az emberek között nincsenek faji különbségek”*¹⁸³, pedig az ő munkája békésebb időszakban, a múlt század hetvenes éveiben elején készült.

Az egységes emberi faj egységes művészete az említett, rendkívül tarka, jelen idejű szöttes.

3. 1. 3. NÉPEK, NÉPCSOPORTOK ■ Az egységes emberiség különböző kisebb és nagyobb, egymással kapcsolatban lévő, keveredő, de egymástól elkülönülő, elkülöníthető népekre, népcsoportokra oszlik, melyek leszármazottai az i. e. 6. évezred utáni évezredekben kialakulni kezdő népcsoportoknak¹⁸⁴. (Nép és nemzet, kultúrnemzet és államnemzet bonyolult kérdéskörét nem akarom érinteni.)

Ennek megfelelően az egységes művészeten belül beszélhetünk e csoportok művészetéről, így irodalmáról is. E beszéd során, ennek megkönnyítésére képezzük meg az olyan fogalmakat, mint pl. *magyar irodalom, angol irodalom, német irodalom* stb. s az ezeken belüli további, időben és/vagy térben elkülöníthető alcsoportokat. A magyar irodalom fogalmán belül időbeli a régi magyar irodalom, a felvilágosodás kori magyar

¹⁸¹ Katz 2001.

¹⁸² Raskó István: A honfoglaláskori csontok genetikai üzenete. In Rosonczy (szerk.) 2011, 186. o.

¹⁸³ Virágos 1975, 11. o.

¹⁸⁴ Csorba Csaba: Az őskor. In Salamon (szerk.) 2006, 67. o.

irodalom, a reformkori magyar irodalom, a német irodalom fogalmán belül térbeli az ausztriai, liechtensteini, németországi, svájci német irodalom fogalma.

Némely csoportokban és egyéneknél oly erős a csoporttudat, a csoporthoz tartozás tudata, hogy egyenesen tagadják az egységességet, s bizonyos csoportokat, elsősorban a magukét, más csoportok fölé helyeznek, s annak érdekében, hogy a magukénak előnyöket – leginkább a fölény boldogító tudatát – szerezzenek, gátlástalanul a többi korlátozására, leigázására, nemritkán fizikai megsemmisítésére törekszenek.

Csányi Vilmos etológus az egyik könyvében¹⁸⁵ felsorolja a „*fajspecifikus emberi viselkedési jegyeket*”: ezeken belül a „*csoporthagokkal szembeni viselkedés*” egyik kettős jegye a „*csoporthűség és idegengyűlölet*”. Egy másik jegy a „*csökkentett, szabályozott agresszió*”; talán ez az agresszió tör elő az idegennel mint ellenséggel szemben, hisz a szabályok sokak számára csak a saját csoportban betartandók.

Az agressziót gyakorta egy másik agresszió, a megalázás szüli. Egy cigány festőnőket bemutató kötetben meséli Ráczné Kalányos Gyöngyi a hátborzongató gyerekkori, iskolai történetet¹⁸⁶: *„Nem éreztem jól magam se a gyerekek, se a tanárok között. Főképp az egyik, a matematika-tanárnő utált. Akkor halt meg a nagyapám. A cigányoknál szokás a virrasztás, készültem én is. Megmutattam a táviratot az osztályfőnökömnek, s ő elengedett a papám temetésére, egy pénteki napra. Amikor hétfőn mentem az iskolába, a matektanárnőm elhordott mindennek, rohadt, mocskos, büdös cigánynak, s hogy takarodjak ki a teremből, mert nem is halt meg a papám, biztos a srácom írta a táviratot – teljesen megszégyenített az osztály előtt. Szünetben gyorsan elmentem haza a hivatalos papírért, amit édesanyám kapott az apja haláláról, és vittem a tanárnőnek: »Tessék mondani, ezt is a srácom írta?» »Te rohadt, büdös cigány, vidd el innen a papírodat!« – ezt válaszolta, ott mindenki előtt. Leültem a padra és meg se mertem mozdulni, úgy szégyelltem magam a gyerekek előtt. A tanárnő meg mondta, hogy takarodjak ki, de nem bírtam egy lépést se tenni, úgy elnehezült a lábam, mintha kővé vált volna. És mikor látta, hogy nem mozdulok, odajött és meg akart ütni. Én meg, bizony Isten, megfogtam és belevertem a fejét a padba.”*

Hosszan taglalhatnánk, hogyan ábrázolják a cigány szerzők a mindenkori hatalom képviselőit, a csendőröket, rendőröket. De az agresszivitáshoz nem kell a hatalmat képviselni. Lakatos Menyhért *Akik élni akartak* című regényének egyik kocsmái

¹⁸⁵ Csányi 2011, 10. o.

¹⁸⁶ Medgyesi–Garancsi 2011, 83. o.

jelenetében is a „*kis pillekalapos*” magyar Paszulyhegyi kötekedése az oka, hogy a cigányok egyike, Durraj kirakja őt az utcára.

A cigány alkotók műveiben az egyik leggyakoribb motívum a másság miatti kirekesztés s a kirekesztettség okozta fájdalom vagy düh. A hazátlanság fájdalma szól Kovács József Hontalan *Sírás* című korai verséből, ami még 1981-ben jelent meg a *Fekete korall* antológiában:

*lakni valahol istállóban
mint Jézus
meglelni a jászolnyi hazát
mert nélküle hiába dolgozom
hiába írok verset a szocializmusról
nélküle árva lehetek csak
és nomád*

*higgyétek el
a sírás
minden emberi nyelven érthető*

3. 2. SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI KITÉRŐ

3. 2. 1. SZEMÉLYES ÉS TÁRSADALMI IDENTITÁS ■ Az *identitás*, *azonosság* szó nem mindennapi karrierje 1950-ben indult, egy amerikai szociálpszichológus, E. H. Erikson vezette be *Childhood and Society*, *Gyerekkor és társadalom* című könyvében. Mindközönségesen annyit jelent, hogy az egyén azonos önmagával. Csepeli György így fogalmaz: „Az azonosság hipotézise szüli az azonosság élményét: »én voltam az, aki...«, »én vagyok az, aki...«, »én leszek az, aki...«.”¹⁸⁷

Az identitás két fajtája az egymástól elválaszthatatlan személyes és társadalmi identitás.

Fogalmazhatunk úgy is, hogy az egyén akkor azonos önmagával, akkor van személyes identitása, ha határozottan, magabiztosan válaszolni tud a kérdésre: ki vagyok én?

¹⁸⁷ Csepeli 2002, 517. o.

Eszünkbe juthat Villon verse, az *Apró képek balladája* (Szabó Lőrinc fordításában idézem):

*Tudom, mi tejben a légy,
tudom, ruha teszi az embert,
tudom, az új tavasz mi szép,
tudom, mely gyümölcs merre termett,
tudom, mely fán mily gyanta serked,
tudom, hogy minden egy dolog,
tudom a munkát, lusta kedvet,
csak azt nem tudom, ki vagyok.*¹⁸⁸

A ballada szakaszainak első hét, azonos felépítésű sorának és a zárósornak ellentétező szerkezete (tudom – nem tudom), a „*csak azt nem tudom, ki vagyok*” négyyszeri megismétlése, az önironikus „*csak*” Szabó Lőrinc fordításában azt sugallja, hogy épp a nem tudott tudása lenne a legfontosabb, nélküle az összes többi ismeret haszontalan. (Az eredetiben a nyolcadik sor ugyanúgy kezdődik, mint a megelőző hét, azaz mind a huszonnyolc sor egyformán indul: *Je connois...*, csak a zárósorokban ott a *fors*, a „*kivéve*”: *Je connois tout, fors que moi-mêmes.*)

A Hobo Blues Band első lemezén Póka Egon és Földes László (Hobo) egyik szerzeményének a címe is ez: *Ki vagyok én?* Nem véletlenül lett az együttes az 1970-es években az önmagukat nem találó fiatalok egyik kedvenc zenekara.

Szepesi József *Elszórtan, mind a gyom* című 1983-as kötetében a címadó, tehát különösen fontosnak tartott versben olvassuk:

*Ki fia-borja vagy,
Miféle szél hozott?
Felelj, ha tudsz, Cigány,
Nevezd meg önmagad.*¹⁸⁹

¹⁸⁸ Szabó 2002, II. 583. o.

¹⁸⁹ Szepesi 1983.

„*Felelj, ha tudsz*”, azaz nem biztos, hogy tudsz, nem biztos, hogy képes vagy felelni a *Ki vagy te?* kérdésére. A vers önmegszólítónak is tekinthető, a *Cigány* szó nagybetűs írása kiemeli a megszólított hovatarozását, aki lehet a megszólító is.

De mi van akkor, ha az ember nem azonos, nem tud azonos lenni vagy nem akar azonos lenni önmagával?

A pszichiátria szerint az identitás hiánya súlyos személyiségzavar. Itt Csepeli György is idéz, Döme László pszichiáter szavait citálja¹⁹⁰: a beteg, „*mivel amúgy sem vágyik az élet örömeire és zsongására, egyre »élettelenebb« és »zsibbadtabb« lesz, valamiféle ködben tapogatózik, és értelmetlen, céltalan, bizarr dolgokat gondol és művel. Úgy érzi, semmi nem fogja »feldobni«, ezért bábuként, automataként éli az életét, nem lehet hozzá közel férközni, és saját törekvéseiről, spontaneitásáról, azaz önmagáról is lemond.*”

Holdosi József *Cigánymózes* című regényének hőse tanár hőse pszichiátriára kerül, látomásokkal küzd, mert meg akarta tagadni az identitását: „*El akartam felejteni, hogy ki vagyok, honnét jöttem, de ez a betegség figyelmeztetett...*” – mondja az orvosnak (37. o.). A megtagadott identitás helyett pedig nem talált újat: „*Mondják meg, hogy hova tartozom én, cigány már nem vagyok, az egyetemen mindig is álarcos idegen voltam...*” (74. o.) És pszichiátriára jut az édesanyja is, mert ő akarta a fiát másnak nevelni: „*Egyetlen cigányt se ismerjen meg, felejtse el ezt az utcát, hogy volt apja, anyja.*” (29. o.)

A „beteg”, aki nem feltétlenül van tudatában betegségének, nyilván azért sem vágyik az élet örömeire és zsongására, mert minden addigi tapasztalata azt mutatja, hogy hiába is vágyna, hogy neki mintegy nem szabad, tilos vágynia.

Ha valaki úgy érzi, hogy az élete csupán megtörténik vele, ő maga nem ura semminek, nem tőle függ, mi történik vele, nem olyan, amilyennek tartják, de bármit csinál, olyannak fogják tartani, megbélyegzik, könnyen eljuthat ide, az ontológiai bizonyosságérzet helyett a teljes ontológiai bizonytalanságérzethez. Néhány döbbenetes sor József Attila *Ki-be ugrál...* című verséből:

*Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,
amíg elkészül ez a költemény...*

¹⁹⁰ Csepeli 2002, 517. o.; Döme 1996.

Ez akkor is döbbenetes, ha nem a költő „halála felől” olvassuk, ha olyan költő verseként olvasnánk, akinek semmit nem tudunk az életéről.

A magány is és a vers is megjelenik Jónás Tamás *Albérletében*:

*...tegnapelőtt és tegnap nagy veszekedést
hallottam a nyolc szomszéd lakás valamelyikéből,
és azóta majdnem biztosan tudom, hogy
már soha nem találok helyet magamnak
albérletben, szívben, világban és szavakban.
Ezért írok verset.*

Az emberlét mint főreqlét legsokkolóbb rajzát tán Franz Kafka adta *Az átváltozás* című elbeszélésében (kisregényében?): „Amikor egy reggel Gregor Samsa nyugtalan álmából felébredt, szörnyű féreggé változva találta magát ágyában.”¹⁹¹ De ennek a létnek a változatait rajzolja Szécsi Magda is a már különleges címével erre utaló *Töredéklét* című megrázó, Budapest legmélyebb bugyraiban játszódó kisregényében (elbeszélésben?). És idéznék egy 2008-as riportból: „Ebben a kerületben (a VIII. kerületről van szó, DMI), a 2004-ben Magdolna negyedé kinevezett területen összesűrűsödött a nyomor. Tizenhárom málladozó háztömb, az a kivételes hely Budapesten, ahol délben több helyen osztanak ingyenebédet a rászorulóknak, mint ahány helyen pénzért ebédelni lehet. A legszegényebbek jellegzetes rejtőzködési reflexből lesötétítik az ablakaikat. Pokrócot szegeznek fel, ócska ruhákkal az ablakok közét betömik. A család az egyetlen elsötétített szobában éli az életét, mintha örökös légiriadóban volna. A szülőknek rendszerint nincs munkájuk, nem mennek sehová, egyedül a gyerekek kell mennie iskolába. Akárhány ilyen lakásba látogattam el, mindig ugyanaz a kép fogadott. Megy a tévé, esetleg valami tompított világítás, és a kezdetleges fekhelyeken reggel, délben, este félálomban szendereg a család. Az idő összefolyik.”¹⁹²

A személyes identitással – mint mondtuk – szorosan, gyakorlatilag elválaszthatatlanul összefügg a társadalmi identitás, azaz a szocializáció során elsajátított nemzeti, etnikai, vallási, nemi, generációs, világnézeti identitás, s ahogy a személyes identitásnak, úgy a

¹⁹¹ Kafka 2009, 109. o.

¹⁹² Tábori 2008. Az iskola az Erdélyi utcai Általános Iskola, ami azóta Lakatos Menyhért nevét vette fel, s ahová szinte száz százalékban cigány gyerekek járnak.

társadalminak is könnyen támadhatnak zavarai, különösen, ha valakit valamely azonossága miatt bántanak, gúnyolnak, kiközösítenek: „*A valamely kategóriához való tartozás okán bekövetkező üldözés, diszkrimináció eredményeképpen az identitás a túlingereltség állapotába kerül*” – olvassuk Csepelinél (526. o.). Kovács József *Cigány vagyok* című versének néhány versszaka szolgálhat példaként az *Ismeretlen cigányének* című kötetből (16–17. o.):

*rom som
azaz azonnal felismerhető
rasszjegyeket viselek*

*akit zaklathat
és felelősségre vonás nélkül
verhet a rendőr*

*akit a mesterségek
művelése helyett
szociális segélyekre szoktattak*

*aki csak gombokhoz
jut a milliárdos
szociális tételekből*

Az ember nagyon sokféleképp viszonyulhat a saját identitásához, vagy inkább identitásaihoz. Nem is olyan ritka, hogy valaki identitást vált. Az identitásváltás jelképes példája – a Bibliában, az *Apostolok cselekedeteiben* olvashatunk róla – Saulus átalakulása Paulussá: a kereszténygyűlölő megtérése kereszténnyé.

Az identitászavarok az identitás(ok) abszolutizálásától az alkalmi vagy teljes elutasításig, az öngyűlöletig, de akár az identitás(ok) megtagadásaig terjedhetnek. Torokszorító olvasni a magyar zsidó Kertész Imre szavait a *Mentés másként* című kötetben¹⁹³: „*Magyarországhoz a nyelven kívül semmi nem fűz, sem szolidaritás, sem*

¹⁹³ Kertész 2011, 39. o.

szerepet: ez az az ország, amelyet el kell hagynom, mielőtt lelki beteggé tesz a hamis értékrendszerük, a számomra elfogadhatatlan moralitásuk.”

Mindenféle megtagadás jelképes figurája a Jézust háromszor megtagadó Péter, akinek megtagadásai után – olvassuk *Máté evangéliumában*¹⁹⁴ Károli Gáspár tizenhatodik századi nyelvén – megszólalt a kakas. *„És megemlékezék Péter a Jézus beszédéről, ki ezt mondotta vala néki: Mielőtt a kakas szólana, háromszor megtagadsz engem; és kimenvén onnan, keservesen síra.”* Nehéz a bajban a valakihez, valamihez tartozást vállalni s nehéz a megtagadás következményeit elkerülni.

Cigányságom vállalom – adta kötete címéül 1992-ben rokonszenves daccal Rostás-Farkas György. Nem mindenki vállalja szívesen: saját élményem, hogy egyik szimfonikus zenekarunk kiváló hegedűse, koncertmestere, mikor egy kitüntetése alkalmából interjút készítettem vele, arra kért, ne írjam le, hogy cigány. Sok baja volt már ebből – mondta. Világhírű nagybögőművészünk nem adott interjút a cigány lapoknak. Egy prímás bizalmasan és egyetértést feltételezve közölte velem, hogy a cigányok valóban nem szeretnek dolgozni. Nem ő, nem a zenészek – a többiek. Csalog Zsolt *Kilenc cigány* című 1976-os szociográfiájának egyik szereplője így beszél¹⁹⁵: *„Ez a nővérem ... – ez tiszta szőke. Befestette a haját szőkére, úgyhogy az tényleg nem néz ki cigánynak, eggyátalán! ... Lehet, hogy egyszer én is befestetem szőkére a hajamat. Akkor egész olyan leszek én is, mintha magyar lennék.”* Ez a *passing*, az átcsúszás abba a vágyott közegbe, ahová valaki tartozni akar, például a nemcigányok, a fehérek közé. A jelenség gyakori témája az afroamerikai irodalomnak is, ezzel foglalkozik már Charles W. Chesnutt 1900-as regénye, a *The House Behind the Cedars*, a *Ház a cédrusok mögött*¹⁹⁶, s ez a fő témája Nella Larsennek, aki 1929-ben regénycímmé is emeli a szót. S vannak ténylegesen négergyűlölő négerrek, zsidógyűlölő zsidók, cigánygyűlölő cigányok is. Amivel persze nem segítenek magukon: az árnyékunktól nem szabadulhatunk, mint Peter Schlemil, Adalbert von Chamisso hőse – Chamissóé, aki félig németként, félig franciaként kereste a maga identitását, amit a világpolgárságban talált meg, ha megtalált.

Nem lenne felesleges a cigány és zsidó identitás vállalásának és nem vállalásának néhány példáját megvizsgálni, már csupán azért is, mert ennek rendkívül nagy irodalma

¹⁹⁴ *Szent Biblia* 2003, 39. o.

¹⁹⁵ Csalog 1976, 156. o.

¹⁹⁶ Virágos 1975, 208–210. o.

van, csak az utóbbi pár évben írt vagy beszélt róla például Konrád György¹⁹⁷, Spiró György¹⁹⁸, Vajda Mihály¹⁹⁹, megjelent egy érdekes könyv *Képzelt asszimiláció?*²⁰⁰ címmel, de terjedelmi okok miatt csak egy kettős példát hozok.

3. 2. 2. BARI KÁROLY ÉS RADNÓTI MIKLÓS IDENTITÁSA ■ Barinak régi, változatlan álláspontja, hogy ő nem cigány költő. Bakó Endrének, a kiváló debreceni újságírónak így beszélt 1986-ban²⁰¹: „...*saját elhatározásomból soha nem szerepeltem egyetlen cigány antológiában sem, és nem is áll szándékomban. Ennek több oka van, amikből most csak kettőt említenék. Az egyik, hogy komoly esztétikai kifogásaim vannak az antológiákban szereplők legtöbbjének írásaival szemben. A másik ok pedig, hogy én a költészet szempontjából egyáltalán nem tartom fontosnak megjelölni a származásomat, sőt, az a tapasztalatom, hogy a származás kihangsúlyozása erősen leszűkíti a versek értelmezési lehetőségeit.*” Ugyanebben az évben egy hosszú, mélyre hatoló, őszinte rádiós beszélgetésben Márványi Péternek válaszolta²⁰²: „...*a legtöbb ember számára a feltűnésemkor sokkal inkább a származásom volt a lényeges, nem a verseim. Nem úgy olvasták a verseimet, ahogyan kellett volna. Amit egyébként a mai napig tapasztalok: más gondolatokat magyaráznak bele a verseimbe. A harmadik kötetemben cigányokkal kapcsolatos vers egyetlen egy van, mégis az egész kötetre kiterjesztik ennek az érvényességét. Úgy értelmezik a verseimet, mintha az összes versem ebben a témakörben mozogna, amivel tulajdonképpen meghamisítják az írásaim gondolatiságát...*” (125–126. o.) A rendkívüli érzékenységgel kérdező és író Valachi Anna 1998-ban készített vele interjút²⁰³, amiben megismétli álláspontját: „...*nem tartom magam cigány költőnek. Magyarul írom a verseimet, magyarul gondolkodok, az irodalom iránti érdeklődésemet, vonzalmamat magyar nyelven írott könyvek keltették föl és csiszolták.*” Ő maga hozza fel Radnóti Miklós példáját: „*Kérdezem: Radnóti Miklós milyen költő? Zsidó költő-e vagy magyar? ... Radnóti is magyar költőnek tartotta magát.*” Egy jóval későbbi, 2010-es, Murányi Gábor készítette interjút²⁰⁴ pedig mintegy összefoglalja nézeteit, amikor

¹⁹⁷ Konrád 2011.

¹⁹⁸ Birnbaum 2010.

¹⁹⁹ Vajda 2007.

²⁰⁰ Fenyves 2010.

²⁰¹ Bakó Endre: „Szeretném, ha sokan olvasnák a verseimet.” Beszélgetés Bari Károly József Attila-díjas költővel. In Kecskés (szerk.) 1999, 96–99. o.

Márványi Péter: „Én hiszek abban, hogy fölfelé megyek.” Beszélgetés Bari Károllyal. In Kecskés (szerk.) 1999, 116–131. o.

²⁰³ Valachi 1998, 71–74. o.

²⁰⁴ Murányi 2010.

Murányi azt kérdezi, miért nem adott soha verset cigány antológiáknak – nem véletlenül utalva ismét Radnótira: *„A származás nem esztétikai kategória – ezt feleltem mindig, amikor egy-egy ilyen megkeresést elhárítottam. ... Én cigány származású magyar költőnek tartom magam. A zsidó származását soha nem tagadó Radnóti Miklós sem adott soha verset zsidó antológiába, hiába kárhoztatták őt ezért. Az efféle csoportosulások ugyanis nem esztétikai ismérvek alapján szerveződnek, nekem pedig a származásukkal kérkedő cigány szerzők munkáival szemben súlyos esztétikai kifogásaim vannak.”* (Nem tudhatjuk, kikre gondol Bari Károly, amikor „származásukkal kérkedő” cigány alkotókat emleget. Magam – esetleges esztétikai kifogásaimtól függetlenül – egyikőjükre sem mondanám, hogy kérkedne a származásával: az identitás tematizálása még nem kérkedés.)

Valóban, Radnóti Miklós sem adott írást zsidó antológiákba. Komlós Aladár 1940-ben és 1944-ben is kért tőle az általa szerkesztett *Ararát* című évkönyvbe, Radnóti mindkétszer elhárította. E barátságtalannak tűnő elhatárolódást így indokolta meg Komlósnak: *„Zsidóságomat soha nem tagadtam meg ..., de nem érzem zsidónak magam...”* Radnóti Miklósnak már nem is volt zsidóságtudata, nem érezte magát zsidónak, de a zsidóság mégis „életproblémájává” lett, *„mert azzá tették a körülmények, a törvények, a világ”* – miként a levélben írta²⁰⁵. (Van, amikor a külvilág megképez, kikényszerít egy nem kívánt identitást.) Végző soron *„...katolikus magyarnak tekintette magát, akinek ősei zsidó vallásúak voltak”* – ahogy Ferencz Győző összefoglalja (545. o.). (Ez lényeges különbség Radnóti és Bari identitástudata között, hisz Bari számára sosem vált kétséges, hogy cigány: ő „csupán” költőként nem az.) Ezt, ha nem is könnyen, el lehet, el lehetett volna fogadni. Mégsem fogadták el, *„a magyarok és a zsidók is zsidónak tekintették”* (546.), kivéve egykori szegedi egyetemi tanárát, atyai barátját, Sík Sándor piarista szerzetest – talán az iránta táplált fiúi érzések ösztönözték leginkább a megkeresztelkedést, mint ezt Gergely Ágnes egy személyes beszélgetésünkben mondta. Sík 1943 májusában meg is keresztelte őt és feleségét, Gyarmati Fannit. *„...katolicizmusa mély lelki igényből fakadt”* – mondja Ferencz Győző 577. o.), s később hozzáteszi: *„Életprogramja a krisztusi jószág és tisztaság volt”* (581. o.). Katolikus volt, de zsidóként ölte meg egy olyan rendszer, aminek mindegy volt, ki minek gondolja magát, s amelyik úgy vélte, hogy bizonyos emberek alacsonyabb rendűek s ezért őket fizikailag meg kell semmisíteni. Igazából ez az, amit nem lehet nemhogy elfogadni: megérteni, felfogni sem.

²⁰⁵ Ferencz 2005, 533–546. és 572–582. o. A Komlós Aladárnak szóló levél az 540–543. oldalon olvasható.

Vári György a Ferencz Győző-monográfia kapcsán írt *Jelenkor*-beli tanulmányában²⁰⁶ Radnóti zsidó identitásáról és az identitásról általában más véleményt fogalmaz meg („...emberek csoportjai között nem, nemzetiség, bőrszín alapján nem állítható fel hierarchia. Az azonban, hogy ezek a különbségek nem hierarchizálhatóak, nem jelenti azt, hogy nem is léteznek vagy nem is fontosak.”), amit nincs terem ismertetni, de fontossága miatt szükségesnek tartom felhívni rá a figyelmet. Ugyancsak nincs terem a teljes identitásváltásról írni, például Petőfiéről, aki szlovák szülők gyermekeként²⁰⁷ ízig-vérig, a segesvári csatáéig magyarnak tartotta magát. (Margócsy István egy kiváló s tabudöntő tanulmányának²⁰⁸ – *Illyés Gyula Petőfi-könyvéről* – lábjegyzetében (390. o.) fel is tesz egy „játszi kérdés”-t: „vajon nem képzelhető el, hogy a Füstbe ment terv híres tétova kérdései esetleg arra vonatkoznak, hogy az ifjú Petőfi kijött a szlovák nyelv gyakorlatából?”)

Ahogy Radnótit zsidónak tekintették magyarok és zsidók, ugyanúgy tekintik Barit cigánynak. Helytelenül? Bari ezt is mondta Valachi Annának: „...a költő önazonosítása és a környezet ezzel kapcsolatos véleménye néha összeütközésbe kerülhet. Mégis az a legdöntőbb, amit maga a költő mond a hovatarozásáról.” Azaz – Bari szerint – helytelenül. Bari Károly természetesen annak tekinti magát, aminek akarja, ez szíve joga. De a két szerep – „cigány vagyok” és „nem vagyok cigány költő” között szerintem logikai ellentmondás van, amit lélektanilag magyarázhatunk meg.

3. 2. 3. FÉLELEM A GETTÓSÍTÁSTÓL ■ Bari Károly és Radnóti Miklós fentebbi szavaiban, úgy vélem, a gettósítástól való félelem is ott van. Könnyen érezhető úgy, hogy ha cigány vagy zsidó költőnek neveznek valakit, bezárják egy gettóba. A cigány és a zsidó szó szemantikailag olyan terhelt, annyi negatív tartalom kódolódott beléjük, hogy mindez belesugározódhat a látszólag egyszerű jelzős szerkezetekbe is. Gondoljunk arra, hogy a cigány még József Attilánál is szitokszóként szerepel a *Kései sirató*ban. Sőt talán egy fokozás is megfigyelhető a halott anyát gyalázó hisztérikus rohamban: „*haszontalan vagy!*”, „*te árnyék!*”, „*Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő, / ki csal és hiteget!*”, s végül: „*Cigány vagy! Amit adtál hizelegve, / mind visszaoptad az utolsó órán!*” – a vers azt is mutatja, amiről már esett szó, hogy milyen vékony is rajtunk a civilizációs réteg: még egy olyan intellektus is, mint József Attila, képes szélsőséges helyzetben (ha a kultúra „lehull róla”) cigányozni, elfogadva az előítéletet, ami szerint a cigányok lopnak. (Ady is

²⁰⁶ Vári 2007, 206–221. o.

²⁰⁷ Kerényi 2008, 11–20. o.

használja negatív konnotációval a *cigány* szót a *Nekiünk Mohács kell* első szakaszában: „*Ha van Isten, ne könyörüljön rajta: / Veréshez szokott fajta. / Cigány-népek langy szívé sihederje, / Verje csak, verje, verje.*”

Éppenséggel érezhető leértékelőnek a *cigány költő*, *zsidó költő* kifejezés: „csak” cigány, „csak” zsidó költő, érezhető kirekesztőnek is: cigány, zsidó, azaz „nem magyar” költő.

A „cigány író” minősítést Lakatos Menyhért sem hallotta szívesen, azzal a bon mot-val utasította vissza, hogy ő nem cigány író, hanem író cigány. Ami szellemes, de nehezen értelmezhető, pláne tudományosan. Lakatos ezt többször is kifejtette, például egy Varga Ilonának adott 1993-as interjúban²⁰⁹: „*Én nem cigány írónak tartom magam, hanem író cigánynak. A műveim az egységes magyar irodalmon belül vannak. Annak, hogy ezt most cigány írta vagy nem cigány írta, nincs jelentősége. Az, hogy írásaim cigány vonatkozásúak, azért van, mert én magam vagyok cigány.*” Némiképp ellentmondásos a „cigány vagyok, de nem vagyok cigány (író)” tétel. Természetesen az identitásukat kevesen gondolják végig, a legtöbben csupán érzelmileg élik meg. Szerencsére Bari Károly ezt is mondta Valachi Annának (73. o.): „*A cigány származás számomra kettős kötődést jelent. A saját népem iránti köteletségemet az etnográfiai munkában látom.*” S ezzel a munkával épp annak a közösségnek az előítéleteit akarja oldani, amelyhez szintén kötődik. Bari Károly úgy nem cigány költő, hogy cigányságát egyáltalán nem tagadja meg. Lakatos Menyhért sem állította soha, hogy ne lenne cigány, csak azt, hogy nem cigány író. Meg kell értenünk az ilyesfajta kijelentések mélyén rejlő fájdalmas skizofréniát. S természetes, hogy Bari és Lakatos (s mindenki más) magyar költő, magyar író is, sőt elsősorban költő és író, jelző nélkül.

Egyébként nem tudok olyan cigány íróról, aki, ha esetleg tiltakozik is a szerinte gettósító „cigány író” besorolás ellen, letagadná, megtagadná cigányságát. Álljon itt Jónás Tamás egy, az *Ő* című 2002-es kötet borítóján olvasható verse – aligha véletlen, hogy a két koppanó, ponttal zárt mondat után a „*Cigány vagyok...*” kijelentés három ponttal zárul:

Tamás vagyok.

Jónás vagyok.

Cigány vagyok...

Provokatív vagyok,

²⁰⁸ Margócsy István: Illyés Gyula *Petőfi*-könyvéről. In uő 2011, 376–414. o.

*kerek arcú, szenvedélyes
 vagyok, fekete hajú vagyok,
 idegösszeomlásra, önzésre,
 elkeseredésre hajlamos
 vagyok. Őszinte vagyok,
 bántóan, mint a vakítóan
 ragyogó nap...*

Többszörös identitást fogalmaz meg ez a néhány erős sor, a beszélő legfontosabb tulajdonságaival jellemzi önmagát. Ezek közt különleges fontosságú az etnikai hovatartozás, említése rögtön a Biblia felé kétszeresen nyitó, szétválasztott kereszt- és vezetéknév után következik.

A több közösséghez tartozás dilemmáját fel lehet oldani úgy, hogy az egyik kötöttséget mintegy kizárják. „Magyar vagyok” – jelentette ki a szlovák származású Petőfi. „*Ich bin ein deutscher Dichter...*” – írta büszkén a zsidó és német (német és zsidó) Heine. És fel lehet oldani a kettős kötődés elfogadásával.

3. 2. 4. A KETTŐS IDENTITÁS ■ Kovács József költő egy interjújában²¹⁰ barátjának, Péli Tamás festőművésznek mondta, saját maga szép metaforájára hivatkozva: „*Magunk közt már közhelyszámba megy az a mondás, hogy rajtunk, cigány értelmiségieken két aranypánt van: az egyik a magyar kultúra, a másik a cigányságunk.*” (A képet Kovács József egyik kötete, az *Ismeretlen cigány ének* első, 1991-es kiadásának fűlszövegében használta először: „*Számomra az írás közös tiltakozás a kiszolgáltatottság, a nyomor és a szellemi kizsákmányolás ellen. Vallom és vállalom, hogy rajtam két aranypánt van: az egyik a magyar kultúra, a másik a cigányságom. Egyikről sem óhajtok lemondani.*” Manapság sokan Pélinek tulajdonítják – nyilván sokat használta ezt a valóban szép és kifejező metaforát.) „*Ahogy mondtad* – válaszolta Péli –, *ez a két csodálatos ékszer az, amely összetart, amitől ember vagyok.*”

Gergely Ágnesnek röbb versének is témája az identitás. Gyönyörű költeményében, *A 137. zsoltárban* is vall róla – érdemes teljes terjedelmében idézni:

²⁰⁹ Varga Ilona: Nem engedtem se magamnak, se másnak. In Varga 2004, 129–134.

²¹⁰ Kovács József: Egzotikus vadállatok voltunk. In Kovács, év nélkül, 77–89. oldal. Az interjú 1988-ban készült.

*Ültünk Babylon folyópartjain.
Sírtunk. Babylon tenger nélkül él.
Hárfánk a fűzfán. Másképp szól a kín.
Tőlünk verejték kell, nem szenvedély.
S nem érv, eriünkől mért dőlt itt a vér.
Hát kihűlt jobbom legyen rá az ámen,
Ha elfeledlek egyszer, Jeruzsálem.*

*Jelünk itt falba karmolja a nép.
Kik biztatják, sem tudják, mért teszik.
Királyi jel, sok más jelet tulélt.
Ne ródd fel, Uram, vétekül nekik!
Ne vágasd falhoz szép kisdedeik...!
És fájó orcám rángjon majd a számhoz,
ha elfeledlek egyszer, Arany János.*

A kettős identitás megtalálása, elfogadása és megélése ritkán egyszerű. Péli Tamás így folytatta: „Ezek az aranypántok, ugyanígy, mint a krisztusi korona, felsebzik az ember homlokát, megtépik az ember húsát.”

Talán e sebek miatt vette fel Kovács József a *Hontalan* utónevét.

Horváth M. Judit fotóművész szintén egy beszélgetésben²¹¹ az életéről és az identitásáról szólva úgy fogalmazott a kérdező Szále Lászlónak, hogy „a cigányok közt nem cigány, a nem romák közt roma vagyok”. Hasonlót fogalmazott meg Danis Lília színésznő Korniss Péter és Závada Pál *Egy sor cigány* című könyvében²¹²: „...néha el is feledkezem róla, hogy miért néznek meg – hát persze, azért is, a kreol bőröm miatt. Máskor meg belém is kötnek. De hát mi itt a megoldás? – egyrészt tizenhat éves suttyók megkergetnek a villamoson, másrészt viszont a teknővájó szegény ember engem úri cigánynak tart, és lenéz.”) Horváth M. Judit azt is elmondta, hogy mikor kamaszként Sárvárról – ahol bántották a cigánysága miatt – feljött Pestre, itt senkinek sem beszélt hovatartozásáról, már a cigány szótól is rosszul volt. „Most már tudom, hogy vállalni kell,

²¹¹ Szále 2009, 47–56. o.

²¹² Korniss–Závada 2011, 143. o.

de nem akarok afféle diszcigány sem lenni. Bántanak az ilyenkor szokásos reflexiók: ha ő ilyen, a többi miért nem ilyen stb. Mintha nem tudnák, mennyi mindenre van szükség ahhoz, hogy egy ember ki tudjon szabadulni a körülmények fogságából. Minden sztereotípiá csapda, akár negatív, akár pozitív előjelű.”

Ne hagyjuk említetlenül Ferencz Győző kommentárját, amit már idézett Radnóti-monográfiájában²¹³ fűzött a Komlós Aladárnak írt levélhez. Úgy véli, Radnóti gondolatmenete egy ponton vitatható: „...helytelenítette, hogy a zsidó identitású irodalom elkülöníti magát a magyar irodalmon belül. Ebből arra lehet következtetni, hogy saját identitástudatából kiindulva nem fogadta el a kettős identitástudat lehetőségét. Nem fogadta el a magyar zsidó író, a magyar zsidó irodalom fogalmát. [...] Az irodalmi művekben kifejezett kettős identitás a Radnóti utáni korban, többek közt Radnóti sorsa miatt is, az emberiség egyik legfontosabb metaforája lett. Pusztá lehetősége arra hívja fel a figyelmet, hogy az osztatlan emberi lényeket nem lehet nyelvek, népek, nemzetek, országok, kultúrák, vallások, politikai nézetek mentén tagolni. Az ember magában foglalja ezek összességét.”

3. 2. 5. NEMZETKÖZIVÉ LESZ? ■ Csepeli György tankönyve, a *Szociálpszichológia* befejezésekképpen borulátón-realistán arról is ír, hogy mára (a könyv 2002-ben jelent meg) véget ért a modern identitásprojekt, nem hihető, hogy „*ha ma nem is, de holnaptól legalább nemzetközivé lesz a világ*” (527. o.). (Csepeli az *Internacionáléra* utal, aminek szövege Eugène Pottier 1887-ben megjelent verseskötetéből való, egy évvel később zenésítette meg Pierre Degeyter. Ez lett, 1917-ben, a világ kommunistáinak himnusza.) „*Nehezen hihető többé, hogy ... megteremthető a magát normális nemzetállamok közösségeként tételező egységes emberiség, melynek békéjét és harmóniáját az egyes nemzetek által közmegegyezéssel vallott és elfogadott normák, szabályok, törvények biztosítják majd*” (527. o.). Új népvándorlás kezdődött, a kisemmizett népek megindultak a fejlett régiók felé – s ebben a cigányok is részt vesznek, olyan intenzitással, hogy – mint említettem – könyv is született már e részvételről²¹⁴, de gondolhatunk a Magyarországon letelepedő kínaiakra is. (Ez a téma, mint szintén esett már szó róla, az elmenetel, az otthontalálás nehézségei, lehetségesége vagy lehetetlensége, eddig még nem jelent meg a magyarországi cigány irodalomban.) A monokulturalizmust a multikulturalizmusnak kell

²¹³ Ferencz 2005, 543–544. o.

²¹⁴ Kovács (szerk.) 2002.

(kellene, netán kellett volna) felváltania, amiben a befogadás, a segítségnyújtás attitűdje uralkodik. Erről szólva Csepeli tudományos, olykor némileg nehézkes stílusa váratlanul líraiává válik: „*A multikulturalizmus nem egyszerűen a kulturális pluralizmust jelenti, hanem a vágyat, hogy halljuk meg az emberi hangot, függetlenül attól, hogy milyen kulturális formák fátylazzák*” (531. o.). Azt hiszem, túl nagy ehhez a zaj, a lárma, aminek egyik, nem szűnő szólama a fegyverropogás. S azt is tudnunk kell, hogy a multikulturalizmus nem oldja fel a „*kultúrák találkozásából ... adódó konfliktusokat*” (531. o.) „*A feladat több annál*” – figyelmeztet Csepeli –, „*hogy az idegenben meglássuk az ismerőst...*” (531. o.) De az első lépés ez. Sok mű, regény és film – s korántsem csupán a magaskultúra regiszterében – szól annak a szükségességéről, hogy ha nem idegennek tekintjük egymást, könnyebbek lesznek a hétköznapiak. Osztóján Béla regényében Mojna, a cigány kisfiú ezt kérdezi a magyar Átyin Jóskától: „*Azt mondtad, hogy derék ember leszek. Azt mondtad, az volt az apám is. Azt is mondtad, hogy a barátod volt. Mi miért nem lehetünk barátok?*” Átyin Jóska pedig így válaszol: „*A szentségedet, igazad van! Miért is en lehetnénk barátok?*” (438. o.) S persze szólnak művek arról is, milyen nehéz nem idegennek tekinteni egymást: Richard Wright *Black Boy* című 1945-ös önéletrajzi regénye magyarul – Kőszegi Imre fordításában – *Feketék és fehérek* címmel jelent meg.

A szociológus még ezt teszi hozzá: „*Meg kell békülnünk az idegen megismerhetetlenségével, hisz mi magunk is megismerhetetlenek vagyunk.*” (532. o.) Ami azonban nyilván nem jelenti önmagunk és a másik teljes megismerhetetlenségét. Ebben a megismerésben pedig a kultúra, az irodalom is segíthet. A kultúra (nyilván egyik) szerepe, mondja Csepeli Geertzre hivatkozva, hogy „*az individuális élet vezetéséhez nélkülözhetetlen azonosságtudat kereteit tágítsa és mélyítse.*” (529. o.) A *Ki vagyok én?* mellett megkérdésezhető a *Kik vagyunk mi?*, sőt a *Ki ő?*, *Kik ők?* is – azaz a kulturális antropológia alapkérdései –, bár aligha a tökéletes válasz reményével.

3. 2. 6. IDENTITÁS ÉS MEGKAPASZKODÁSI ÖSZTÖN ■ Hermann Imre (1899–1984), a freudi pszichoanalízis egyik továbbgondolója alkotta meg a szerinte az emberszabású majmoknál is megtalálható *megkapaszkodási ösztön* fogalmát²¹⁵, ami „*az emberi gyermek első teljesítetlen vágya*”²¹⁶, hisz a gyermeket időről időre elszakítják az anyától. Később az ösztön beépül a libidinózus ösztönökbe, de regressziós helyzetekben,

²¹⁵ Hermann 1984.

²¹⁶ Hermann 1988.

így alvás közben újra megjelenhet. Anya és gyermeke biológiai egységet alkot, aminek felbomlásával megjelenik a „megkapaszkodás a távolból”, vagyis a szeretet.

Ha a gyerek valóságosan és képletesen meg tud kapaszkodni az anyjában, a szüleiben, a családjában, harmonikus személyiséggé válik, ha nem, diszharmonikussá, deviánssá. Laikusként úgy gondolom, hogy a megkapaszkodási ösztön fogalma – legalább metaforikusan – kiterjeszthető, hisz a gyerek, a kamasz, a felnőtt hasonlóan kapaszkodna meg egyénekben és különböző társadalmi kis- és nagycsoportokban, mint a csecsemő az anyjában. „...hiába fűröszted önmagadban, / csak másban moshatod meg arcodat...” – írta József Attila a *Nem én kiáltok*ban. Ha ezek a megkapaszkodások legalább többségükben sikerülnek, kiegyensúlyozott, harmonikus emberként élheti valaki az életét – és csak akkor. Ha egy cigány kisfiú vagy kislány gyerekkorától kezdve a megbélyegzést, kiközösítést, szegregálást éli meg, aligha válik harmonikus személyiséggé. Akit kiközösítenek, az kiközösítődik. És feltehetően rossz helyeken próbál megkapaszkodni. Ha valaki már sehol, semmiben nem tud – még a jambusokban sem – megkapaszkodni, az könnyen vezethet önfeladáshoz, öngyilkossághoz is. Ezért is ugrik a kútba Holdosi József *Kányákjában* az öreg Kánya: úgy érzi, elveszett a múlt. S ezért bolondul és hal meg, a számára legkedvesebbeket elvesztve, a felesége. A *Füstös képek* elbeszélője pedig azért kerül iskolába, azért emelkedik ki s válik képessé története elbeszélésére, mert ott vannak mögötte a szülei, elsősorban az édesanyja, aki erős kézzel irányítja a lépéseit. Mikor az iskolában bántják a cigánysága miatt s úgy dönt, nem megy tovább, az anyja ezt mondja neki (98–99. o.):

– Jól van, fiam, én megértelek, tudom, hogy nem könnyű cigánynak lenni, de holnaptól kezdve már nem leszel az.

– Hát? – néztem rá érdeklődve.

– Semmi hát, csak az iskolában voltál az, ahol megvetettek, gúnyoltak, kinevettek, itthon más leszel, gyáva, bolond, akinek nem fog a feje, hiába szeretnék taníttatni. Csaló, aki becsapta a testvéreit, szüleit, fajtáját, mert ő nem akar cigány lenni. Ha csak ez volt a vágyad, akkor elérted. Azt hiszed, ezután is úgy tisztelnék majd, mint eddig? Nem érted, hogy mindenki szeret, rajongva vesznek körül, mert azt hitték, hogy majd te, aki annyi voltál, mint ők, megmaradsz nekik, értük, velük. Ne akarjon az ember más lenni, mert úgysem lehet más, de az legyen, ami.

3. 2. 7. CIGÁNYOK/ROMÁK ■ A „legnagyobb nagycsoportnak” tekinthető, a 21. század második évtizedére több, mint hétmilliárdos emberiség tehát – mint erről már esett szó – történelmileg kialakult népekre, népcsoportokra, etnikumokra, néprajzi csoportokra oszlik (osztható), melyeknek megvan a maguk mi-tudatuk.

Az emberiségen belül elkülöníthető csoportok egyike a cigányok/romák többmilliós, több alcsoportra osztható népcsoportja. A cigányságot nevezhetjük diaszpórának, a világban szétszórtnak, ráadásul anyaország nélkül élő etnikumnak is.

A cigányság létszámával kapcsolatos adatok igen különbözőek. Egy lexikon három-öt millióra, egy másik két-három millióra teszi a világon élő cigányok számát²¹⁷; Fraser az öt-hat millió közti adatot fogadja el az európai romákat illetően²¹⁸. Pierre Liégeois nyolctizenkét millió európai cigányt említ²¹⁹, Prónai Csaba hivatkozik²²⁰ Thomas Actonra, aki szerint – ezt az adatot említettem korábban – a világ cigányainak lélekszáma Indián kívül 10-12 millió. Kemény Istvánék vizsgálatai szerint²²¹ a magyarországi cigányság létszáma 1971-ben az ország átlagosan 10 millió 409 ezres lakosságának 3 százaléka, 1993-ban 5 százaléka, 2003-ban 6 százaléka, azaz – miközben az ország lakossága a valóságban az 1980 utáni évtizedekben folyamatosan csökkent – a kétszeresére növekedett, 312.270-ről 624.540-re. A 2008/2009-es tanévben a tanköteles korú gyerekek 15 százaléka volt cigány s ez az arány emelkedik. *„A gyereklétszám sokkal nagyobb a cigányoknál, de sokkal nagyobb a halálozások száma és aránya is.”*

A cigányok Magyarországon 2011. december 31-éig etnikai kisebbséget, 2012. január 1-jétől nemzetiséget alkotnak.

Az 1993. évi LXXVII., a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló, 2011 végén érvényét veszített törvény szerint kisebbség *„minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozástudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.”* Etnikai kisebbség az, amelyiknek nincs anyaországa. Az új, 2012. január 1-től érvényes 2011. évi CLXXIX.

²¹⁷ Az első számot a *Magyar Nagylexikon* közli (5. kötet, 1997, *cigányok* címszó, 386–389. oldal), a másodikat a *Britannica Hungarica* (4. kötet, 1995, *cigány* címszó, 145–146. oldal).

²¹⁸ Fraser 1996, 277. o.

²¹⁹ Liégeois 209, 29–34. o.

²²⁰ Prónai 1995, 8. o.

törvény nemzeti és etnikai kisebbségek helyett egységesen nemzetiségekről beszél. A törvény értelmében nemzetiség *„minden olyan – Magyarország területén legalább egy évszázada honos – népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, a lakosság többi részétől saját nyelve, kultúrája és hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul”*. Nemzetiségeink e szerint a bolgár, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a roma, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán. (Az előző törvény szerint a cigányság – és csak a cigányság! – etnikai kisebbségnek minősült.)

Természetesen más meghatározások is elképzelhetők²²².

Mindezek alapján szerintem joggal használjuk a cigány/roma művész, cigány művészet, cigány író, cigány irodalom fogalmát, meghatározva persze, milyen szempont vagy szempontok szerint sorolunk ide embereket s műveket – még véletlenül sem kizárva, sőt kötelezően s folyton szem előtt tartva, hogy az alkotók és alkotásaik ugyanakkor más csoportokba is tartozhatnak, tartoznak.

Tegyük hozzá nyomatékosan: a cigány jelző semmiképp sem jelent értékítéletet, csupán pontosítást.

Kérdés, van-e jogunk valakit egy olyan (etnikai) csoportba sorolni, ahová ő nem akar tartozni. Egyértelmű a válasz: nincs. Az identitását mindenki maga választja meg, mint ezt Radnóti Miklós és Bari Károly kapcsán mondtuk.

Akkor tekinthető valaki egy csoport tagjának, ha mások annak tekintik, ő maga is annak tekinti magát s a csoport tagjai is elfogadják csoporttagnak.

Kérdés ugyanakkor az is, bizonyos esetekben nem etikai hiba-e egy közösség megtagadása vagy akár csak elhagyása is? További kérdés, hogy ki lehet-e lépni büntetlenül, sérülés nélkül valamely lényegi – s a nemzeti, etnikai identitás ilyen – identitásból, el lehet-e feledkezni a gyökerekről, el lehet-e őket tépni? Igaz, korunkban, a posztmodern korban átalakulnak a kötődések, de a megkapaszkodási ösztön nem szűnik meg, s a megkapaszkodás egyik leginkább magától értetődő tárgya az a közösség, amelyhez nyelvünk és kultúránk elsődlegesen köt.

²²¹ Kemény–Janky–Lengyel 2004, 17–19. o.

²²² Cserti Csapó Tibor: A nemzetközi kisebbségvédelem alapkérdései. In Forray (szerk.) 2000, 25–41. o.

3. 3. KI A CIGÁNY (ALKOTÓ)?

A cigányokról szóló tudományos munkák többsége rendre fölteszi a kérdést: ki a cigány? Sőt: „Kik az »igazi cigányok«?»²²³

Magam elsőre frivolul azt válaszolnám: cigány az, aki cigány.

Ez a frivolitás – aminek oka épp a meghatározás nehézsége – persze megengedhetetlen. De azt tudnunk kell, hogy a pontos választ megtalálni nem könnyű. Mi több, talán nem is lehet.

3. 3. 1. „AKIKET A NEMCIGÁNY KÖRNYEZET CIGÁNYNAK TEKINT” –

KEMÉNY ISTVÁN ■ Kemény István a hazai cigánykutatások egyik nagy alakja – Dupcsik Csaba az ő emlékének ajánlja könyvét. Kemény munkatársaival 1971-ban, 1993-ban és 2003-ban is reprezentatív vizsgálatot végzett a cigányság körében, a három vizsgálat eredményeit két munkatársával 2004-ben külön könyvben összegezte²²⁴. Ennek *Kik a cigányok?* című részében (12–13. o.) olvassuk: „Az 1971-es felmérésben azokat soroltuk a cigányok közé, akiket a nem cigány környezet cigánynak tekint. (S akik, ha részt vettek a felmérésben, hisz a részvétel nem volt kötelező, nyilván maguk is elfogadták ezt a minősítést, cigánynak tekintették magukat. DMI.) Ugyanezt az elvet követtük az 1993-as és 2003-as adatfelvételekben is. Csakis ezáltal garantálhattuk a megkérdezendő személyek kiválasztásának egyértelműségét. A cigányok lakhelyéről és címéről ugyanis nincs nyilvántartás, tehát bármilyen minta összeállítása csak az említett alapon lehetséges. Mintát természetesen azon az alapon sem lehet készíteni, hogy azt tekintjük cigánynak, aki magát cigány nemzetiségűnek vallja. Ezekről az emberekről éppúgy nem készül és nem is készíthető nyilvántartás, mint a többi cigányról.” Azzal kapcsolatban, hogy a környezet kit tekint cigánynak, egy régebbi cikküket idézik. Az idézetből az derül ki, hogy a környezet ítélete Keményék szerint gyakorlatilag (vagy majdnem) száz százalékosan elfogadható: „A környezet a barna bőrűeket és ezen túlmenően a cigány származásúakat tartja cigánynak. Azokat tartja cigánynak, akiknek a szülei cigányok. Általában a félcigányokat is cigánynak tartja, a lényeg azonban az, hogy származás szerint határozza meg a cigányokat. Ebben az értelemben cigány marad az az értelmiségi, akiről környezete tudja, hogy cigány szülők gyermeke, akkor is, ha nem vallja magát cigánynak, sőt, tagadja, hogy cigány.

²²³ Törzsök Judit: Kik az „igazi cigányok”? In Kovalcsik 2001, 29–53. o.

²²⁴ Kemény–Jankó–Lengyel 2004.

Természetesen vannak olyan emberek, akikről a környezet nem tudja, hogy cigány, és akik el tudják titkolni cigány származásukat. Ezek kivételek. Vannak továbbá fehér bőrű cigányok, akik kivételes körülmények között szintén el tudják titkolni cigány származásukat. Ezek is kivételek. Általában azonban a származás az irányadó.”

Ladányi János és Szelényi Iván vitatja, hogy a környezet minősítése ennyire megbízható lenne, hisz a környezetet csupán „a helyi közigazgatás, a szociális és oktatási intézmények szakemberei” jelentik, akik Ladányiék szerint elsősorban a különböző intézmények számára problematikus cigány családokat fogják cigánynak tekinteni – ezért mondták a szerzők, amit már idéztem, hogy Keményék ugyan „a szociálpolitikai szempontból problematikus cigány népesség igen jó közelítését adják”, de módszerük „nem a magyarországi cigány népesség egyetlen lehetséges vagy helyes meghatározása”. Még kevésbé fogadják el Kemény István azon állítását, ami szerint cigányok és nem cigányok 97,7 százalékosan egyetértenek abban, hogy valaki cigány-e vagy sem. A Szelényi Iván és Donald Treiman vezette 1993-as kutatásában nem elégedtek meg a kérdezőbiztosok minősítésével, hanem arra is kíváncsiak voltak, hogy maguk a 20–75 év közötti megkérdezettek cigánynak vallják-e magukat, s hogy szüleik családjában voltak-e cigányok. A megkérdezettek 2,1 százaléka mondta magát romának, és 2,6 százaléka mondta annak apját, anyját vagy saját magát. A kérdezőbiztosok minősítése szerint ez az arány 3,9, illetve 5,1 volt, tehát magasabb. Azaz 1,8, illetve 2,5 százalék eltitkolja cigányságát, netán saját magát is meggyőzve.

A magyarországi cigányságról (is) szóló nagyszerű – és felkavaró – könyv Virág Tünde 2010-ben megjelent szociológiai munkája²²⁵. Kemény Istvánt követve ő is azokat tekinti cigánynak, *”akiket a külső társadalmi környezet, az adatfelvételek esetében a helyi általános iskolában tanító tanárok cigánynak tartottak”*.

3. 3. 2. KEMÉNY MELLETT, FENNTARTÁSOKKAL – HAVAS GÁBOR, DUPCSIK CSABA ■ A Ki a cigány? kérdés megválaszolásának gondjain nagyon komolyan töpreng egy írásában Havas Gábor²²⁶. Ő sem oldja meg a „definíciós problémákat”, illetve Kemény István álláspontja mellett voksol: *„...bármilyen sok bírálat is érte ezt a tudománytalannak minősített, gyakorlatias kiindulópontot, ha sem az anyanyelv, sem az önkéntes bevallás, sem a humán antropológiai értelemben vett kultúra*

²²⁵ Virág 2010.

²²⁶ Havas Gábor: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In Glatz (szerk.) 1999, 21–44. o.

nem elégséges kritérium sem önmagában, sem együttvéve a társadalom cigánynak minősülő tagjainak »lefedésére«, akkor az egész cigányság helyzetének feltérképezésére vállalkozó kutatásoknak nincs más választásuk, kénytelenek abból kiindulni, hogy a többségi környezet kiket minősít cigánynak.» Igen érdekes, ahogy elutasítja – teljes joggal – Vekerdi József nézetét, aki „az őstörténeti kódokban gyökerező sajátos cigány életformában véli megtalálni azt a közös jegyet, amely nemcsak a hazai, hanem az egész világ cigányságát egységbe kapcsolja...” Havas indokoltan írja, hogy „A sajátos cigány életforma mindenre kiterjedő egységes rendszerként ... valószínűleg egyáltalán nem létezik, és soha nem is létezett.”

Havas Gábor Csengey Dénes egy tanulmányával²²⁷ is vitatkozik. Csengey így fogalmazott: „...a cigány társadalom a törzsi-nemzetiségi szervezettség szintjén állott az európai első érintkezések idején. ... Belső fejlődésre, differenciálódásra, illetve feudális állammá szerveződésre ezért alkalmatlan, történelmi perspektívája már ekkor az integráció vagy a felmorzsolódás” (261. o.). A jelen a cigányság „európai vesszőfutásának utolsó menete”: „Beolvadásról ekkor sem beszélhetünk, legfeljebb két társadalomnak egyfelől kíméletlen, másfelől terméketlen szimbiózisáról” (267. o.). Havas részben egyetért vele, részben nem: „Teljesen igaza van, amikor a két gyökeresen különböző civilizáció összetalálkozásának, a cigányok ideérkezésének időszakáról beszél. Igaza van abban is, hogy a rendi társadalomszerkezetbe nem tudtak, és nem is akartak beépülni, s hogy ennél fogva helyzetüket egy ideig a társadalmon és jogon kívüliség állapota jellemezte. Viszont a 20. század második felében »az egész cigány nép objektíve más minőségéről« beszélni anakronizmus.” Ugyanis „...a cigányok bevándorlása századokra elnyúló, hosszú folyamat. [...] ...miközben a régebben bevándorolt csoportok – bár sok kitérővel és zökkenővel tarkított folyamat keretében, de – fokozatosan integrálódnak, újabb és újabb csoportok érkeznek az országba, és felbukkanásuk ugyanolyan problémákat vet föl, mint a régebben itt élő csoportoké 50, 100 vagy 150 évvel korábban.” (A cigányok múltjáról, jelenéről, mai, éles vitáktól sem mentes megítéléséről még lesz szó.)

Dupcsik Csaba könyvében szintén Kemény Istvánhoz csatlakozik. De – igen rokonszenvesen, bevallva tehetetlenségét – hozzáteszi: „Egy pillanatig sem állítom, hogy nyugodt lélekkel alkalmazom ezt a meghatározást”²²⁸ – azért teszi mégis, mert az általa vizsgált korszak legnagyobb részében az általa említett kutatók „elsöprő többsége” is ezt

²²⁷ Csengey Dénes: „Felnőni a talajig” (Változatok a cigánysorsra). In Csengey 1988, 253–279. o. A tanulmány eredetileg 1982-ben jelent meg a *Valóság* című folyóirat februári számában.

alkalmazta. Tudósi tisztességét dicséri, hogy a 277. oldalon utal azokra is, „*akik elfogadhatatlannak tartják a környezeti minősítést, ... mondván, hogy ezáltal a tudomány eszközeivel legitimáljuk a többségi diszkriminációt*”. Ezzel együtt Dupcsik úgy véli, hogy ez a megközelítés sem tudja megkerülni a többségi minősítés figyelembevételét, s felhívja a figyelmet arra, hogy például Szuhay Péter ilyen kifejezéseket használ ugyan a könyvében²²⁹: „*a cigánynak nevezett emberek*”, illetve „*azok az emberek..., akik magukat cigánynak nevezik, tehát a cigányok*” – azonban a kétféle fogalmazás egyaránt egy cigányokról szóló munkában fordul elő. Ami igaz – ezzel együtt nagyon helyeslem Szuhay megkülönböztető fogalmazását.

3. 3. 3. VITA KEMÉNNYEL – SZUHAY PÉTER ■ Nézzük akkor Szuhay Péter nagyszerű könyvét! Szuhay is vitatkozik Kemény Istvánnal, aki a cigányság kultúráját csupán a szegénység kultúrájaként értelmezte. Közvetlenül ezután ő is felteszi a kérdést: „*Ki a cigány?*” Mint a megközelítések két szélső pontjáról kijelölő, illetve választó, önmeghatározó álláspontokról beszél, amik szemben állnak egymással. Az elsőnek, a kijelölő álláspontnak van egy szociológiai és egy etnográfiai változata. A szociológiai variáns kijelölte, kik a cigányok és „*a hatalmi intézményrendszerek hibájaként, illetve azok következményeként írta le a cigányság helyzetét...*”, a marginalitást társadalmi következményként fogta fel. Az „*etnográfiai elképzelés szerint a cigányok helyzete alapvetően etnikus hagyományaikból következik, és mindenkori állapotuk, a társadalom egészéhez való viszonyuk önálló és szabad döntésük eredménye. Ebből a koncepcióból könnyen levezethető az önhiba elmélete*”: a társadalom felkínálja a felemelkedés lehetőségét, „*ám ezzel a cigányok képtelenek élni*”. E változat végletekig leegyszerűsített, viszont rendkívül agresszív formáját találjuk meg a cigánysággal kapcsolatos előítéletekben is. Szuhay szerint az etnikus önmeghatározásnak is kettős rendszere van, amiben a cigányság (illetve annak egy része) „*kifelé (a társadalom felé) és befelé (a saját csoport, illetve etnikum felé) magáról különböző képet fest*”.

Később köznapi, közigazgatási-hatalmi, tudományos és belső felosztást különböztet meg, mondván, a két szélső póluson az egységesítő köznapi és a differenciáló belső helyezkedik el, a közigazgatási leválaszt és minősít, a tudományos pedig a kulturális

²²⁸ Dupcsik 2009, 19. o.

²²⁹ Szuhay 1999.

szempontokat helyezi előtérbe. A tudományosak közül idézi a neves kutató, Erdős Kamill 1958-ban készített, bonyolult felosztási rendszerét²³⁰, ami napjainkra leegyszerűsödött.

Ezt a felosztást olvashattuk az első fejezet elején.

Kár, hogy Szuhay adós marad a Ki a cigány? kérdésre adott explicit válasszal. Azt a véleményét viszont egy másik, *A cigányok etnográfiaja* című fejezet elején (76. o.) ismételten megfogalmazza, hogy „...a magyarországi cigányságról nem beszélhetünk úgy, mint egységes etnikai alakzatról. ... A három etnikai csoport különválaszthatóságát az anyanyelvi különbözőség adja.” Ez igaz, de összekapcsolhatóságát meg az, hogy mindhárom csoportba cigányok tartoznak, akik önmagukat is (valamilyen) cigányként határozzák meg. Az idézet első mondatában maga Szuhay is használja a „magyarországi cigányság” kifejezést...

3. 3. 4. SZKEPTICIZMUS – LADÁNYI–SZELÉNYI ■ A pontos válasz lehetetlenségére figyelmeztet bennünket két komoly kutató, Ladányi János és Szelényi Iván²³¹: „*Ki a cigány? Mi a cigány népesség száma, illetve arányszáma az összlakosságon belül? ... E tanulmány legprovokatívabb előfeltevése, hogy ezek tudományos igénymel megválaszolhatatlan kérdések.*” Vigasztalozóként hozzáteszik: „*Azt meg tudjuk állapítani, hogy egy adott időpontban, ilyen vagy olyan szempontok szerint ki tartja magát cigánynak. Mért tudjuk azt is, hogy a népesség egy általunk többé-kevésbé önkényesen vagy véletlenszerűen kiválasztott csoportja kit tekint cigánynak.*” Ez azonban sovány vigasz, mert ha azt kell fontolgatni, „*hogy a különböző definíciók közül melyik az »igazi«, akkor csak politikai-ideológiai ítéleteket alkothatunk. Ezek a politikai vagy ideológiai ítéletek egyáltalán nem feleslegesek. Abból a szempontból azonban, hogy mi az »igazságtartalmuk«, véleményünk szerint nem értékelhetők.*”

Megfontolandó és komoly tudósok közt is ritka önmérsékletre valló megállapítás – figyelmeztetésnek is tekinthetjük.

A szerzőpáros egy újabb tanulmányban²³² is megismétli állítását, aminek bizonyítása a tanulmány célja: „...arra a kérdésre, hogy tekinthetjük-e az emberek egyik vagy másik csoportját tőlünk különböző etnikai, faji, nemzeti, nemzetiségi, vallási stb. kisebbségnek, és hogy melyek az így kijelölt csoport határvonalai – tehát, hogy mekkora az ebbe a kategóriába besorolható vagy besorolandó egyéneknek a száma – nem lehet a

²³⁰ Erdős Kamill: A magyarországi cigányság. In Erdős 1989, 42–56. o.

²³¹ Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? In Forray (szerk.) 2000, 13–24. o.

társadalomtudományok eszközeivel objektív választ adni. Ezekre a kérdésekre ugyanis a választ nem a besoroltak objektív tulajdonságai, hanem a besorolást végzők s a besorolásra kijelöltek közötti társadalmi küzdelmek kimenetele dönti el.”

Ladányiék azt is vallják, hogy *„ha már mindenképp azt kell fontolgatnunk, melyik az objektívebb vagy kevésbé objektív klasszifikáció, akkor az önminősítés nem is annyira »megbízhatatlan«, mint azt a kutatásokban kezelni szokták.*” Kijelentik továbbá, hogy *„a magyarországi cigányok számára tehető becslések igen erős eltérése ... mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a cigánynak és nem cigánynak tekintett népesség nem alkot egyértelműen definiálható és egymást kölcsönösen kizáró csoportokat.*” Hangsúlyozzák, hogy a cigányság nem homogén, de a vele *„mint homogén etnikummal kapcsolatos teóriák ... nem egyszerűen a nagyfokú tudatlanság termékei, hanem fontos részét képezik a többségi és kisebbségi oldalról egyaránt folyó klasszifikációs küzdelmeknek.*” S hozzátesszik, *„a cigány kultúra, életmód és identitás sem fogható fel valami történelmen kívüli állandósággal, egyértelműen lehatárolható, egzotikus etnikai csoporthoz kapcsolható fogalomként.*”

Mindezzel együtt elismerik, hogy *„a Kemény-féle kutatás a ... a szociálpszichológiai szempontból problematikus cigány népesség igen jó közelítését adja*” és egyetértenek abban, hogy *„e népesség helyzete jelenti napjaink talán legégetőbb szociális feszültségét.*”

3. 3. 5. KI HÁT A CIGÁNY? ■ A szociológusoknak, úgy látom, mintha nehéz lenne elszakadni Kemény István téziséstől. Főleg, hogy a környezeti minősítés (elméletileg legalábbis) nem feltétlenül diszkriminatív, hanem leíró, azaz nem legitimálja a többségi elutasítást, nem bélyegez meg. Irodalmárként, magánemberként sem könnyű a környezeti minősítéstől eltávolodni. (Párhuzamként érdekes Ungvári Tamás egy megjegyzése: *„Sartre szellemessége, hogy az a zsidó, akit annak néznek, attól olyan bősztő, hogy jobb meghatározását tömörebben nehéz megadni.*”²³³) De egyszerűen nem hagyható figyelmen kívül a minősítettek önminősítése s a csoport adta minősítés. Akit cigánynak néznek, nem feltétlenül cigány, akit nem néznek annak, ettől még lehet az. Ladányiéknek mindkét variánsra akad történetük: tanúi voltak, amint egy ankarai szegénytelepen épp romák néztek cigánynak törököket, egy másik esetben, máshol viszont olaszok olasznak

²³² Ladányi–Szelényi 2010.

²³³ Ungvári 2010, 496. o.

gondoltak cigányokat.²³⁴ A kérdés tudományos igénnyel, igazuk lehet Ladányiéknak, talán tényleg nem válaszolható meg. Azonban lehet törekedni egy, a környezet minősítését, az önminősítést és a csoport minősítését is figyelembe vevő optimális válaszra.

Cigány tehát az, aki cigánynak tartja, cigányként határozza meg magát s akit a tágabb és szűkebb környezete, a más csoporthoz tartozó és saját csoportja is cigánynak tart.

Talán nem is olyan frivol a „cigány az, aki cigány” kitétel.

Értekezésem esetében a „Ki a cigány?” kérdés így módosul: „Ki a cigány író/költő?”

3. 4. NÉHÁNY IRODALOMTÖRTÉNETI ALAPFOGALOM

Az irodalomtörténet alapfogalmai közé tartozik a *világirodalom* s ide sorolhatjuk a nemzeti irodalmak és alkotóik elnevezéseit (*angol, francia, német, magyar irodalom, angol, francia, német, magyar író* stb.) – amik nem is olyan egyértelműek.

3. 4. 1. NEMZETI (?) IRODALMAK ■ Első pillantásra azonban annyira egyértelműnek tűnnek, hogy e nemzeti irodalmak magyarul írt (viszonylag) újabb történeteinek szerzői közül nem is mindenki bíbelődik a meghatározásukkal. Az angol irodalom története első fejezetének szerzője, Szenczi Miklós csupán kijelenti²³⁵: „Az angol irodalom, mint az angol nyelv is, rendkívüli gazdagságát, életerejét elsősorban annak köszönheti, hogy a legkülönbözőbb forrásokból merít”, de nem határozza meg, mit ért angol irodalom s nem magyarázza meg, hogy miért sorolja az angol irodalomhoz az elsőnek bemutatott Baeda Venerabilist, aki pedig latinul írt. Nem merül fel, hogy tartozhat-e latin szöveg az angol irodalomba s ha igen, miért. 1963-ban a francia irodalom történetébe fogva Dobossy László is szinte csak odaveti: „Nehéz, szinte lehetetlen pontosan megállapítani a pillanatot, amikor ... a népben új nyelvi tudat kezdett formálódni”²³⁶ – s máris rátér a nyelvemlékekre. A francia literatúrának, ha jókora késéssel is, de elkészült, Maár Judit szerkesztésében, egy minden tekintetben friss leírása²³⁷. A „szerzők” előszava csak annyit mond, hogy „[a] francia irodalom az egyetemes irodalomtörténet meghatározó része...”, viszont – s ez

²³⁴ Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? In Forray (szerk.) 2000, 20–21. o.

²³⁵ Szenczi–Szobotka–Katona 1972, 5. o.

²³⁶ Dobossy 1963, 7. o.

nagyon fontos! – az ötödik fejezetben helyet kap a frankofón irodalom, illetve annak egy új szelete. „...nem tárgyaljuk a francia irodalomtól részben függetlenül fejlődő, nagy múltú és önálló nemzeti irodalmak alkotórészévé vált frankofón irodalmakat, így a francia nyelvű belga, svájci és kanadai irodalmat. Ezek mindegyike külön monográfiát érdemel. Feladatunknak éreztük azonban a valamikori francia gyarmatok 20. században születő, most önállósodó, és a francia irodalomhoz sokkal közvetlenebbül kötődő irodalmainak bemutatását ..., mivel ezek határesetek: valamikor talán majd szintén független frankofón irodalmakká válhatnak, most még azonban nagyon erősen kapcsolódnak a jelenkor francia irodalmához.”

Halász Előd *A német irodalom történetében* utal arra²³⁸, hogy a németországi német nemzeti irodalom nem azonos a német nyelvű irodalom egészével, s rövid, de alapos indoklást adja a maga kompromisszumos megoldásának: „...a tárgyalás középpontjában mindenütt a német nemzeti irodalom áll, az osztrák és a svájci német irodalom pedig a kölcsönös összefüggéseknek azokon a csomópontjain kapcsolódik bele az irodalmi folyamat bemutatásába, amikor ezeknek az irodalmaknak a hozzájárulása az egész német irodalom fejlődéséhez vitális jelentőségű volt.” Györffy Miklós *A német irodalom rövid történetének* előszavában²³⁹ egy szót sem ejt a német irodalom-német nyelvű irodalom problémájáról, de végig figyel Ausztriára és Svájcra is. (Természetesen elképzelhető olyan irodalomtörténet, amelyik az osztrák irodalom történetét vagy Ausztria irodalmát akarja bemutatni – a kettő nem ugyanaz, s még kevésbé ugyanaz a svájci német irodalom története és Svájc irodalmának története.)

Máshogy jár el Bollobás Enikő az amerikai irodalomról szólva²⁴⁰: alapos elméleti bevezetővel kezdi könyvét, aminek megírása azért sem lehetett könnyű, mert munkája (12. o.) „olyan időszakban született, amikor az amerikai irodalom története szókapcsolat mindegyik eleme különös módon problematikusává vált.” Tudomásul kell venni, hogy (14. o.) „[n]incsen többé egyetlen kánon vagy értelmezés, csak kánonok és értelmezések vannak...”, s ennek jegyében könyve „[m]indenekelőtt az amerikai irodalomtudományban ma elfogadott új, kibővített, sokszínű és plurálisan széttartó kánonokat mutatja be”, kezdve az „amerikai indián szóbeliség” ismertetésével.

²³⁷ Maár 2011, 13–15. o.

²³⁸ Halász 1987, 9–11. o.

²³⁹ Györffy 1985, 7. o.

²⁴⁰ Bollobás 2005, 11–18. o.

Ki lehetne térni még például Babits Mihály európai irodalomtörténetének, Szerb Antal világirodalom-történetének és a Pál József főszerkesztette *Világirodalomnak* vagy akár a Király István, majd Szerdahelyi István által felügyelt *Világirodalmi Lexikon*nak koncepciójára, be lehetne mutatni *A magyar irodalom történeteinek* mintájául szolgáló könyvet, a Denis Hollier szerkesztette 1994-es munkát: *A New History of French Literature* s más külföldi munkákat – de nem akarok még hosszabban elkalandozni könyvem alaptémájától.

Az angol irodalom, francia, német irodalom-féle elnevezésekben alapvetően kétféle szempont érvényesül. Elsősorban az íráskor nyelve, másodsorban az alkotók etnikai és/vagy nemzeti hovatartozása. (Harmadik szempontként nyilván benne van, hogy a megnevező mit tart irodalomnak.) Az első két szempont azonban látszólagos ellentmondásba kerülhet egymással, ahogy a cigány irodalom esetében is. Angolul, franciául, németül korántsem csak angol, francia, német írók írnak, s egy angol író is választhat más nyelvet, bár ez inkább csak elméleti lehetőség. És bárki írhat több nyelven – a más nyelven, nyelveken írt műveit hová kell sorolnunk? S beletartoznak-e az angol, francia, német irodalomba a nem angol, nem francia, nem német szerzők e nyelveken írt művei?

3. 4. 2. „MAGYAR IRODALOM” ■ Mielőtt erről beszélnénk, mindenképp szólnunk kell a magyar irodalomról. Már csupán azért is, mert esetében is kérdés lehet, mit is értsünk rajta pontosan.

Kosztolányi Dezső, akinek egész pályája során rendkívül fontos volt a nyelv, számos nyelvészeti, nyelvművelő cikket is írt, így kezdi egyik gyönyörű, 1933-as versét: „*Magyar vagyok, minthogy magyarul írok, / magyarul mondom ámuldozva: tej / s magyarul mondom a halálos Áment, / ha ingadozva hátradől e fej...*” E szerint magyar az, akinek az anyanyelve magyar, magyarul beszél, magyarul ír. Más a viszonyunk az anyanyelvünkhöz, mint egy bármily jól is tudott idegen nyelvhez. A költők, írók az anyanyelvük iránti érzelmeiket szokták megvallani. De aki magyar, nem csak magyarul írhat, s magyarul nem csupán az írhat, aki (kizárólag) magyar. Kosztolányi is írt, bár nem szépirodalmat, más nyelveken és más nyelvekről is!²⁴¹ Izgatta a nyelv maga, Rilke egy francia nyelvű kötete kapcsán eltöpreng azon, „*vajon lehet-e egy költőnek idegen nyelven írni?*”²⁴² S nem képzelhető-e el, hogy valakinek két anyanyelve is van, akár úgy, hogy kétnyelvű

²⁴¹ Kosztolányi 1971.

²⁴² Kosztolányi Dezső: Az idegen nyelvről. In Kosztolányi 1971, 300–302. o.

édesanyjától, például egy romaniul és magyarul egyaránt beszélő cigány asszonytól tanulta mindkettőt?

Hogy mi tartozik a magyar irodalomba, a legalaposabban és legmegnyugtatóbban tán Görömbei András tisztázta egy tanulmányában²⁴³. Egyik legfontosabb megállapítása rögtön az írás elején olvasható: „...*a nemzeti tudatnak nem feltétele az államiság. A nemzetfogalomban az állam másodrendű, árnyaló szerepet kap csupán. A nemzet önazonosságát elsősorban a közös nyelv, közös érzület, közös kulturális és történelmi hagyományok biztosítják. Ezek sokkal erősebb, meghatározóbb közösség-tudatot teremtenek, mint a közös államkeret.*” (E nemzet-meghatározásból tudatosan kimarad a területi, gazdasági egység követelménye: a definíció alapján majdhogynem nemzetnek vagy virtuális nemzetnek lehetne nevezhető a cigányság is! Szuhay Péter egy elgondolkodtató s már citált tanulmányában²⁴⁴ egyenesen a cigány nemzeti kultúra megalkotásáról beszél, mármint a magyarországi cigányság nemzeti kultúrájának esetleges megalkotásáról.) A fentiekből következik, hogy a „*magyar irodalomba közvetlenül beletartozik mindaz az irodalmilag figyelembe vehető érték, mely bárhol a világon magyar nyelven keletkezik. Ezt az irodalmat nevezzük egyetemes magyar irodalomnak.*” S itt egy nagyvonalú és elgondolkodtató kiegészítés következik: „*De még ezen túl is van egy olyan terrénum, melyet szintén bele kell vennünk a magyar irodalmiság fogalomkörébe. Mindenekelőtt azokat a műveket, amelyeket a magyar irodalmi hagyomány, a magyar anyanyelv birtokában alkot valamely idegen nyelven írójuk, ha ezeknek a műveknek éltető eleme a magyar kultúra.*” Görömbei egyik példája az Amerikában élt Nagy Károly angol nyelvű esszéje Sütő András *Advent a Hargitán* című drámájáról. A körbe, vélem, beletartoznak magyar alkotók bármily más nyelven írt művei. Ahogy Szegedy-Maszák Mihály mondta: „*A magyar irodalom központi magját – ha úgy tetszik, törzsanyagát – a magyar nyelvű irodalommal azonosítom. Ez nem jelenti, hogy Janus Pannonius latin költeményeit, Lukács György vagy Arthur Koestler nem magyarul írt alkotásait ne fogadnám el a magyar irodalom részének...*”²⁴⁵

Mindez magától értetődőnek tűnik. Magyarországon azonban 1945 után a kultúrpolitika sokáig nem vett tudomást a trianoni döntés következtében elszakadt területek irodalmáról, sem az országot 1945 és 1956 után elhagyó írók alkotásairól, az emigrációs irodalomról.

²⁴³ Görömbei András: Sokféleség és egységtudat az egyetemes magyar irodalomban. In Görömbei 1996, 257–275. o.

²⁴⁴ Szuhay 1995.

Nem akármilyen tett volt 1981-ben a *Vándorének*, 1987-ben – a kettő kiadása között röpké hat év telt el! – a *Két dióhéj* című antológia megjelenése a Szépirodalminál: az egyik Béládi Miklós válogatásában és szerkesztésében a nyugat-európai és tengerentúli magyar költőket, a másik Berkes Erzsébet összeállításában a prózaírókat mutatta be. Ezen az egységes magyar irodalmon belül – írja Görömbei (i. m. 260. o.) – „*elvileg azonos művészi esélyekkel és egymással mellérendelt kapcsolatban elkülönítjük a magyarországi magyar irodalmat, a nemzetiségi magyar irodalmakat és a nyugati magyar irodalmat.*” Az utóbbiak „*közös, a magyarországi irodalomtól elkülönítő vonása a kettős kötődés, kettős identitás*” (263. o.). Kötődnek az egyetemes magyar kultúrához s kötődnek ahhoz az államhoz, amelynek területén létrejönnek. Ez a kettős kötődés kialakulhat a nemzetiségi magyar irodalmakban is – s ez jelent meg a cigány irodalomban is.

Görömbei András nem említi azt a lehetőséget, pedig nem csupán elvileg áll fenn, hogy nem magyar, nem csak magyar szerzők is írhatnak magyarul, hanem például (magyar) cigányok vagy zsidók. Magától értetődően az ő műveik is beletartoznak az egyetemes magyar irodalomba.

Nem könnyen tehát, de meg lehet határozni, mi tartozik a magyar irodalom fogalmába.

Tegyük hozzá: a Gintli-féle irodalomtörténet bevezetésében Gintli Tibor nem definiálja, szerzőtársaival mit tekintettek magyar irodalomnak, de kijelenti²⁴⁵: „*Mivel az irodalom fogalma, jellege és kategóriarendszere az idők során folytonosan változott, a fenti elvet (mármint „[a] poétika alakulástörténetének vezérfonalul választása”-t, DMI) a különböző korszakok igényeihez igazítva rugalmasan kezeltük...*” Az első rész – *A régi magyar irodalom (a kezdetektől kb. 1750-ig)* – első főfejezetében – *Középkor és a reneszánsz humanizmus (1000–1526)* – a szerzők, Kiss Farkas Gábor és Orlovsky Géza, mindenesetre „*magyarországi irodalom*”-ról beszélnek, amibe beletartoznak a nem magyar nyelvű szövegek is.

3. 4. 3. HOVATARTOZÁS ÉS NYELV ■ Más irodalmak esetében is feloldható az írások nyelve és az alkotók nemzeti és/vagy etnikai hovatartozása közti, fentebb említett ellentmondás, mégpedig a Görömbei által is használt kettős identitás (netán többes identitás) fogalmának a segítségével.

²⁴⁵ Szegedy-Maszák Mihály: Nemzet, nyelv, irodalom az egységesülő világban. In Szegedy-Maszák 2008, 11–28. o.

²⁴⁶ Gintli (főszerk.) 2010, 18. o.

Több példa van rá, hogy valamely nemzet vagy nép szülötte nem az anyanyelvén ír, nem csak az anyanyelvén ír. Maradjunk csak a huszadik századnál! Az ír Joyce vagy Shaw angolul írt, a szintén ír Beckett, a román Ionesco, a magyar Kristóf Ágota franciául (Beckett angolul is!). Műveikkel annak a nyelvnek az irodalmát – azét is! – gazdagították, amelyen fogalmaztak. De ugyanakkor, úgy vélem, szót kell, hogy ejtsen róluk az ír, a román, a magyar irodalomtörténet is, ahogy például a magyar irodalomtörténet a középkort tárgyalva szót ejt a magyar szerzők latinul írt műveiről. Ha csak a nyelvet tekintenénk meghatározónak, akkor József Attila franciául és németül írt költeményeit (vagy inkább játékos próbálkozásait) a francia és német irodalom részeiként kellene számon tartanunk, ami igen furcsán hangzana. (Elvileg azoknak is részei, de ennek a művek súlya, illetve súlytalansága miatt nincs jelentősége.)

S akadnak példák arra is, hogy valakinek egyszerre több népcsoporthoz van köze. *„Ugyanaz a személy egyaránt tartozhat egyfelől a zsidó, német vagy cigány, másrészt a magyar közösséghez”* – állapítja meg egy tanulmányában Szegedy-Maszák Mihály s teljes joggal hozzáteszi: *„Azt sem célszerű feledni, hogy az azonosságtudat önmagában éppúgy nem érték, mint a valamely nemzethez tartozás.”*²⁴⁷

A példák lényege, hogy valaki nem az anyanyelvén ír, a művek pedig a nyelvnek és a szerző etnikai hovatartozásának megfelelően több nyelv irodalmába is besorolhatók.

Az angol, francia, magyar stb. nyelven írt művek az angol, francia, magyar stb. nyelvű irodalomba tartoznak, s tartoznak abba, azokba is, amelyhez, amelyekhez szerzőik nemzeti és/vagy etnikai alapon kötődnek. (Most tekintsünk el attól az esettől, ha valaki nem vállalja ezt a kötődést vagy elhalványult benne származásának tudata.) Az angol, francia, magyar stb. nyelvű irodalmon belül aztán különböző alcsoportok létezhetnek, hozhatók létre.

Ugyanígy tartoznak szerintem egy magyarországi cigány író alkotásai annak a nyelvnek az irodalmába, amelyen születnek, például a magyaréba, s a magyarországi és nemzetközi, többnyelvű cigány irodalomba s az egyetemes irodalomba. Egyszerre.

3. 4. 4. ALAPELVEK ■ Magam a könyvemben azokról a cigány írókról és költőkről fogok beszélni, akik vállalják cigányságukat, cigány íráságukat s nem szándékom cigány írónak nevezni olyasvalakit, aki deklaráltan, ténylegesen nem tartaná magát annak, netán tiltakozna a besorolás ellen – de ilyen alkotóról nem tudok.

²⁴⁷ Szegedy-Maszák Mihály: Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában. In Szegedy-Maszák 2008, 77–98. o.

Nem szándéksom megfedkezni az esetleges kettős (netán hármas) identitásról, amit a vegyes házasságokból származók is megélnék, ezért nem beszélek külön félcigányokról vagy olyanokról, akik szüleik révén több cigány csoporthoz kötődnek.

Bari Károlyt és a többieket tehát egyaránt tekintem cigány és magyar alkotóknak. A kifejezésben a két jelzőt egyenrangúnak tekintem, de az elsőt nem érzem elhagyhatónak.

A cigány jelzőnek semmiféle értéktartalmat nem tulajdonítok, ahogy a magyarnak sem.

A szerzők cigánysága és műveik esztétikai értéke között természetesen semmiféle kapcsolatot nem tételezek fel, ilyen kapcsolat semmilyen alapon sem képzelhető el. Annak lehet örülni, hogy cigány szerzők mind nagyobb arányban jelennek vagy inkább jelentek meg az irodalomban, de ez a művek esztétikai értékét nem befolyásolja.

Egy másik evidencia: a cigány irodalmat még véletlenül sem az teszi, hogy cigányokról szól. A magyarországi cigány alkotók prózája eddig túlnyomórészt cigány környezetben játszódott, elsősorban cigányokról szólt, de tudjuk, hogy az irodalom tárgya bármi lehet, „*a micimackóktól a csillagos égig*”²⁴⁸. Ha a cigány költők és írók elszakadnak a cigánysághoz kötődő témáktól – s erre már vannak példák –, attól még nem szűnnek meg cigány írók lenni. (Arra is van példa, hogy valaki nem pályája legelején, hanem csak később emeli versbe és/vagy prózába a cigánysággal s a saját cigányságával kapcsolatos élményeit – ezt figyelhetjük meg Jónás Tamásnál.)

Továbbá, ismétlem, a lehető legtermészetesebb számomra, hogy a magyar nyelven vagy azon is író cigány alkotók művei a magyar irodalomnak is részei, s egyáltalán, minden alkotás az egyetemes irodalom, minden alkotó az egyetemes művészet köztársaságának tagja.

Nem fából vaskarika tehát a nem cigány nyelvű, esetünkben magyar nyelvű cigány irodalom fogalma.

Ha azt mondanánk, hogy a magyarul írt művek kizárólag a magyar irodalom részei, megcsonkítanánk a cigány irodalmat. Ha azt mondanánk, hogy a cigány szerzők művei csak a cigány irodalom részei, elvennénk egy élénk színt a magyar irodalom igen tarka palettájáról.

²⁴⁸ Béládi Miklós: Helyzetkép. Vázlatpontok a mai magyar szépprózáról. In Béládi 1983, 509–549. o.

3. 4. 5. ANALÓGIÁK ■ A magyar cigány irodaloméhoz hasonló egyébként a magyar zsidó irodalom helyzete. S hasonló másutt a fekete irodalomé, netán az említett frankofón irodalomé, végül is a mindenkori kisebbségi irodalomé.

Komlós Aladár egy várható kifogás megfogalmazásával kezdte a magyar zsidó irodalomról szóló monográfiáját²⁴⁹: „*E könyvvel szemben, mely a magyar zsidóság irodalmi tevékenységét kívánja megrajzolni, alighanem fel fog hangzani az az ellenvetés, hogy a magyar zsidók irodalma része az egyetemes magyar irodalomnak, nem szükséges hát, sőt kár külön foglalkozni vele.*” S rögtön válaszol is rá: „*De ha mindenki hasznosnak itéli, hogy felkutassák a hazai zsidóság történelmét, miért volna kifogásolható a zsidóság irodalmi működésének megvizsgálása, amely nélkül amaz sem ismerhető meg?*” Komlós tehát feltételezi a magyar zsidó irodalom létét, ahogy mi is a magyar cigány irodalomét. S persze a magyar zsidó irodalom része az egyetemes, többnyelvű zsidó irodalomnak és magának az egyetemes irodalomnak.

Komlósé persze csak egy vélemény. 1996-ban tanácskozást rendeztek *A magyar–zsidó irodalom létformái* címmel, ezen hangzott el Veres András előadása²⁵⁰. Az elhangzott szöveget tartalmazó kötetben rögtön a tanulmány második lábjegyzetben ezt olvassuk: „*A konferencián több előadó képviselte, hogy csak magyar irodalom létezik (például Lichtmann Tamás), illetve hogy csak a magyar irodalom vallásos-kulturális alrendszereként beszélhetünk magyar–zsidó irodalomról (például Pomogáts Béla). ... Mások (így Raj Tamás) szerint csak a zsidó tematikájú, héber vagy jiddis nyelven írt művek sorolhatók Magyarországon (is) a zsidó irodalom kategóriája alá.*”

Nincs egyetértés, ahogy a cigány irodalom esetében sincs, de ez nem baj.

2012 végén jelent meg, mintegy Komlós Aladár munkáinak folytatásaképp, azok szellemében, Kőbányai János évtizedes kutatással készült, nagyszabású vállalkozása, *A magyar-zsidó irodalom története*²⁵¹. Az első fejezet első bekezdésében (19. o.) Kőbányai megadja a maga, szintén Komlóst követő meghatározását: „*...a zsidó irodalom fogalomkörébe tartozik minden zsidó által írt irodalom, minden zsidók által alapított és működtetett zsidó intézmény.*” A magyar-zsidó irodalom definiálása már bonyolultabb – Kőbányi Komlós nyomán kiskötőjellel kapcsolja össze a két szót, holott a népnevek alkalmi kapcsolatát nagyköötőjellel jelöljük²⁵²; a kiskötőjel az állandóságra utalhat, mint a

²⁴⁹ Komlós 2008, 7. o.

²⁵⁰ Veres András: Magyar–zsidó irodalom: definíciós kísérlet. In Veres 2003, 187–196. o.

²⁵¹ Kőbányai 2012.

²⁵² Laczkó–Mártonfi 2006, 353. o.

görög-római szókapcsolat esetében. Kőbányai mindenesetre kijelenti (23. o.): „*A magyar-zsidó irodalom kereteit, a legszélesebb értelemben véve azt, még a nyelv sem határolja be: Avigdor Hameiri héber költészetére Ady Endre és Kosztolányi Dezső gyakorolta a legdöntőbb hatást.*”

Egy pillanatra még elidőznék Kőbányai irodalomtörténeténél. A bevezető (*Előhang*) címe (7. o.) akár provokatívnak is nevezhető: *Egy sértődés története*, ahogy a könyv alcíme is: *Kivirágzás és kiszántás*. A szerző szerint az „*elbeszélni kívánt jelenség minden korszakában és szerzőjében állandó*” a sértődöttség állapota, ez a „*Leitmotiv*”, ami azért állandósult, mert „*[a]ki zsidónak született és maradt a magyar kultúrkörben*”, annak nem adatott meg az elismerés, a befogadás – legfőbb példája Kertész Imre. Ennek vizsgálatával most nem kívánnék foglalkozni, csak azt jegyezném meg, hogy a cigány (a „*magyar-cigány*”) irodalomból hiányzik ez a sértettség. Megtalálható benne a kirekesztettség fájdalma, megtalálható a vágyakozás („*Sokan várjuk a kapukon kívül, / hogy bizalmatok rézkrajcárjaival / megajándékozzatok*” – hangzik az *Azt hiszitek* Bari Károly első kötetében), de a sértettségre nem tudnék példát mondani. Lehet, még kevés volt az idő a végleges csalódáshoz.

Könyvem fő témájához ismét visszatérve befejezésül célszerű összefoglalnunk, mit tekintenek mások cigány irodalomnak s végül (és végre) illik rögzítenem a magam meghatározását.

3. 5. A CIGÁNY IRODALOM FOGALMA

A cigány irodalom fogalmát használja a közbeszéd és használja az irodalmi diskurzus is, s kimondásakor, leírásakor ugyanarra gondol mindenki: cigány szerzők műveire. A fogalom a hetvenes évek eleje óta használatos: 1970-ben adták ki Bari Károly első, *Holtak arca fölé* című verseskötetét, 1975-ben jelent meg Lakatos Menyhért első regénye, a *Füstös képek*.

A cigány irodalom fogalmának köznapi jelentésében tehát konszenzus van. Szerintem, mint pár sorral feljebb írtam, használható a fogalom tudományosan is.

A cigány irodalom jelzős szerkezetet – mint ez Beck Zoltán egy írásából tudható²⁵³ – József főherceg használta először. 1887-ben Fiuméből írta Thewrewk Emil nyelvésznek (aki egyúttal a modern magyar klasszika-filológia megalapítója, de zenével is

foglalkozott): „*Csudáalom működését, sohasem hittem volna, hogy annyira kiterjedt a cigány irodalom, igaz, hogy keveset gondoltam vele, mert csak a nyelvészeti részét vettem igénybe.*” A fogalmon részben cigányokról szóló műveket ért, részben cigányok által írtakat, ami pontatlanság.

Az alábbiakban a cigány irodalmat bemutató, szerintem legfontosabb összefoglalásokat tekintem át röviden, majd magam is teszek egy meghatározási kísérletet.

3. 5. 2. SZEGŐ LÁSZLÓ FELFOGÁSA ■ A cigány irodalom fogalma 1887 után csak közel száz év múlva merül fel, az 1960-as években, mikor az írott irodalom első szerzői publikálni kezdenek. Szegő László már magától értetődően használja az általa szerkesztett *Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak?* című, 1983-ban kötetben²⁵⁴. Ebben külön-külön fejezet szól – mindkettő Szegő tollából – *A cigány népköltészetéről* és *A cigány irodalomról*, mintha a népköltészet nem lenne része az irodalomnak, bár a népköltészet és az írott irodalmat szokás külön tárgyalni. Mindkét írásnak van – erős fenntartásokkal kezelendő – informatív értéke, szó esik a dalokról, balladákról, mesékről, illetve a 19. századi (Szegő írásmódjával) Nagy-Idai Sztojka Ferencről, Ipolysághy Balogh Jánosról, Boldizsár Józsefről, a Szovjetunió, Kelet- s Nyugat-Európa cigány alkotóiról, a kanadai Ronald Lee-ről, végül a magyarországi *Rom Som* (Ember, roma vagyok) című újságról, Bari Károlyról, Choli Daróczi Józsefről s az utánuk jelentkező, „*tehetségesnél tehetségesebb*” alkotókról. De a művekről magukról jóformán semmit nem tudunk meg, például Holdosi József *Kányák* című prózájáról csupán annyit, hogy „*igen becses regény*”. Szegő elméleti kérdéseket sem érint, bár megállapítja (192. o.): „...*a magyarországi cigány irodalomról szólva a tulajdonképpen, cigány nyelven megszólaló literatúrán kívül egy olyan irodalmi vonalra is gondolnunk kell, amely nyelvi szempontból a magyar irodalom része ugyan, de azon belül egészen sajátos színfoltot jelent, és tematikájában, fejlődésének jellegében, kifejezési eszközeinek tekintetében a cigány nyelvű irodalommal mutat számtalan hasonlóságot.*” Hogy mik e hasonlóságok, nem igazán derül ki, bár később specifikumként megemlíti a páratlan természetközelség és az etnikai csoportöntudat. A következtetés pedig teljes hibás, ráadásul semmi nem adott rá okot: „*A jelenleg kitapintható tendencia tehát az, hogy a cigányul alkotott irodalom erősödése mellett a magyar nyelvű cigány alkotások száma lassacskán visszaszorulni látszik.*” (192. o.) Szegő egy kérdést is feltesz

²⁵³ Beck Zoltán: A cigány irodalom fogalomtörténetéhez. In Cserti (sorozatszerk.) 2002.

²⁵⁴ Szegő László: A cigány irodalomról. In Szegő (szerk.) 1983, 179–195. o.

(195. o.): „Végigolvasva a cigány literatúráról eddig elmondottakat, megkérdezhetné az ördög ügyvédje: ha a területileg-földrajzilag oly szétszórta élő cigányság eddig nem tudott társadalmi szempontból sem valamiféle egységes nemzetté kovácsolódni, akkor vajon beszélhetünk-e egységes, a többi nemzeti irodalmakhoz hasonló fejlődésű vagy akárcsak fejlődési hajlamú-tendenciájú cigány nemzeti irodalomról? A kérdés jogos, olyannyira, hogy elhamarkodott dolog lenne azonnal és határozottan igennel felelni rá.” Határozott nemmel felelni kevésbé lenne elhamarkodott.

Szegő sokszor leegyszerűsít, sőt téved. Szerinte például a „magyar műirodalom”-ban a 19. század végén a „népies stílus, a folklorisztikus hangvétel volt irányadó” (182. o.). A lírában például létezett a népnemzeti iskola, sőt az is igaz, hogy „[a] század utolsó évtizedeiben egy újfajta formációja jön létre”²⁵⁵, aminek lényege az „elveszett idill” utáni vágyakozás (Pósa Lajos, Szabolcska Mihály), de ez Kiss József, Komjáthy Jenő, Vajda János kora is – hogy aztán mi volt az uralkodó ízlés, más kérdés!

A legnagyobb baj, hogy Szegő többször is megdöbbenően hamis, „vonalas”; folyvást a politikai rendszernek gázsuláló mondatok bukkannak fel s hiteltelenítik az egész szöveget: „...mindenképpen emlékeznünk kell rá, hogy a húszas-harmincas évek szovjet–cigány irodalmában formálódott ki a cigány nyelvű szocialista kultúra, az ebben a korban született prózai és lírai alkotások fejezték ki első ízben a munkásosztályba integrálódó cigány nép forradalmi, proletár öntudatát.” Ilyesmit a nyolcvanas évek elején már nem kellett leírni, sőt, azt hiszem, sosem „kellett” – ez korábban is egyéni választás és ízlés, tisztesség kérdése volt.

Tisztesség: Szegő egy korábbi tanulmányában is²⁵⁶, itt is nagy elismeréssel, a „tehetségesnél tehetségesebb”, a „legismertebb, legtermékenyebb” alkotók közt ír a cigány nyelven publikáló Andro Loleshtyéről, aki – mint ez Mészáros Györgynek a Szegő szerkesztette *Cigány bölcsődal* című antológiáról írt kritikájából²⁵⁷ kiderült – nem más, mint ő maga. Az eset ritkasága és lélektani érdekessége miatt (Vajda János követett el utoljára hasonlót) nem felesleges idézni Szegő szövegéből: „Choli költői programjának szerves része az a fáradozás, amellyel a cigány irodalmi nyelv műköltői prozódiját csiszolni igyekszik. E törekvés még inkább jellemzi a másik magyarországi cigány szerző,

²⁵⁵ Szilágyi Márton–Vaderna Gábor: A 19. század utolsó harmadának lírája. In Gintli (szerk.) 2010, 479–504.

²⁵⁶ Szegő 1975, 40. o.

²⁵⁷ Mészáros 1981.

ANDRO LOLESHTYE munkáit. Verseiben ... végigpróbálja az antik és a klasszikus poétika csaknem teljes formátárát; a lehető legbonyolultabb formákkal, prozódiai megoldásokkal kísérletezik és – majdnem mindig s mindenütt sikerrel.” És így tovább, összesen tizennyolc soron át...

3. 5. 2. CSENGEY DÉNES FELFOGÁSA ■ Csengey Dénes a Murányi Gábor szerkesztette „Egyszer karolj át egy fát!” művészeti antológiába írt a cigány irodalomról²⁵⁸. Ügynek érezve a feladatot, értőn, érzékenyen, empátiával – ha szabad azt mondanom, szeretettel. Viszont igen barokkosan: akad körmondata, amelyik majdnem kitölt egy oldalt, huszonkilenc sor. Az esszén végigvonul a bírósági tárgyalás metaforája: „...azt mondanám első közelítésként: a magyar nyelvű cigány irodalom ... nem más, mint egyetlen és szakadatlan, olykor a bizakodó reménység hangján, de gyakrabban (és: hitelesebben) perlekedve, a megszorított reménytelenségben kihívó éllel, ítélet utáni vallomásos őszinteséggel előadott védőbeszéd, a história pulpitusa előtt lefolytatott bizonyítási eljárás.” Ez a hang nem a higgadt értekező prózáé, hanem a leginkább talán Csoóri Sándor írásaira hajazó lírai hevületű esszéé. Csengey úgy érzékeli, hogy ezt az irodalmat „...megsemmisítő, a hazudozás gyanújába hozó, de legalábbis igazoltató tartalmú, határozottan bírósági formajegyeket viselő attitűd fogadja”. (Hogy miért érzékeli így, arról a következő fejezetben, a politikai és kulturális emancipációról tárgyalásakor lesz szó.) Innen a felháborodás, a lírai hevület s innen az olykori felstilizálás. Bátor s akkoriban komoly veszélyt is jelentő szavakat mond arról, miért állítja be a politika pusztán szociális kérdésnek a cigánykérdést, s miért követ el ezzel súlyos hibát: „... a cigány szellemiség autonómiája ellen folyik az elvermelt ötvenes évek utóvédharca, amelynek a magyar értelmiség jobbjai nem szentelnek elég figyelmet.” Az esszé második részében Csengey elsőként Lakatos Menyhértet mutatja be („Pátriárkai személyisége Illyés alakjához teszi hasonlónak...”, a Puszták népéhez hasonlított Füstös képek „...szellemi honalapító értékű indulása egy irodalomnak...” – íme a felstilizálás), majd Holdosi Józsefet, Osztójkán Bélát s s végül – „legnagyobb” egyéniségként – Bari Károlyt. Végül visszatér az indító metafora: „Gazdag irodalom, nagykorú művészet ez. Méltó arra, hogy a magyar kultúra hozzá való viszonyát taláros önjelöltek helyett a magyar szellem legjobbjai határozzák meg.”

²⁵⁸ Csengey Dénes: „Nehéz élet az ének” – cigány írók és költők a magyar irodalomban. In Murányi (szerk.) 1986, 80–95. o.

Csengey Dénes nem definiálja, csak használja a „*magyar nyelvű cigány irodalom*” fogalmát. Egy esetben „*cigány költeménynek*” nevezi Osztójkán egy reprezentatív versét, a *Mint a pelikánok* címűt, teljes joggal, s ugyanazzal a mozdulattal össze is kapcsolja a magyar lírával, aminek „*egyik uralkodó költői szerepképzetét álmodja újra*” szerinte. (Ez az uralkodó szerepképzet, gondolom, a nemzethalál vizionálóinak „szerepe”; a Herder ihlette vízió, ami nagy erővel jelenik meg Vörösmarty *Szózatában* is.)

3. 5. 3. CHOLI DARÓCZI JÓZSEF FELFOGÁSA ■ Choli Daróczi József cigány költőként, belülről, szubjektíven közelít²⁵⁹ – a baj csak az, hogy ezt egy tankönyvben teszi.

Hangsúlyozottan szól a cigány nyelvű irodalomról, mondván, hogy a cigányság diaszpórában él, s a diaszpóra számára a nyelv „*az összetartozás-tudatnak legfontosabb eleme, az önfenntartás, a megmaradás legfontosabb tényezője.*” A cigány irodalom fogalmán is eltöpreng, úgy vélve, hogy még senki sem fogalmazta meg, mi az. Ezért kérdésekkel kezdi: „*Cigány irodalom-e a cigányok által a cigányságról, vagy a nem cigány világról cigány nyelven létrehozott írásművek összessége? Cigány irodalom-e a cigány írók által megírt magyar nyelvű irodalom?*” E kérdéshez hozzáteszi: „*Ha igen, akkor cigány irodalomnak kell tekintenünk a cigány írók olasz, francia, lett, litván, kínai és jobura nyelven létrehozott írásműveit is.*” Magam ezzel teljesen egyetértek, ha kínai és a Nigériában beszélt „jobura” (helyesen joruba) nyelven írt cigány alkotásokról még nem hallottam is.

E rész után egy tartalmilag kissé homályos, nyelvtanilag kissé pongyola mondat következik, amiben mintha elhatárolódás, idegenkedés is lenne: „*Egyes írók, irodalomtörténészek és kiváltképpen egyes kultúrpolitikusok (köztük sok cigány származású magyar nyelven író művész is) hajlanak arra, hogy minden a cigányságról szóló, a cigánysággal kapcsolatos írásműveket annak (mármint cigány irodalomnak, DMI) tekintse (sic!).*” A folytatásban is van csöppnyi distancia: „*Ebből következik, hogyha mindenáron meg akarjuk határozni a cigány irodalmat, akkor beszélhetünk, beszélünk kell: / nem cigány nyelvű cigány irodalomról; / cigány nyelvű cigány irodalomról.*” Choli Daróczi fontosnak tartja, hogy csak a cigány írók által létrehozott írásműveket nevezzük cigány irodalomnak – ez magától értetődik. Aztán (szerintem) vitatható állítások következnek: „*A nem anyanyelvű irodalom, esetünkben a magyar nyelvű cigány irodalom sorsa és jövője*

²⁵⁹ Choli Daróczi József: A magyarországi roma irodalom. In Várnagy (szerk.) 1999.

törvényszerűen az asszimiláció. Ehhez a tragédiához nem kell más, elegendő, hogy a magyar nyelvű cigány irodalom képviselői a lehető legjobb úton haladnak a cél elérése felé. Közösségüktől elszakadtak, már csak az első generáció emlékezik a gyökerekre. A »diaszpórában« élő, eredeti közösségüktől elszakadt magyar nyelvű cigány írók második generációja sem élményeiben, sem érzelmeiben nem fog emlékezni cigányságára. A cigányra mint közösségre. Márpedig az irodalom nem képzelhető el közösség nélkül. ... Ha nincs közösség, nincs kinek írni.» Meg kell tehát teremteni a cigány nemzeti kultúra alapjait, elsősorban az egységes nyelvet. Ennek mintegy harcosai a cigány nyelvű cigány írók, szemben az asszimilációs irány magyarul író képviselőivel. Choli Daróczi végül azt is kimondja, hogy az asszimilációs, magyar nyelvű cigány irodalom „zsákutca-irodalom”.

Miért vitatható mindez?

Leginkább azért, mert tudjuk – a Kemény-féle vizsgálatokból²⁶⁰ –, hogy a három nagy nyelvi csoporthoz tartozó magyarországi cigányok soraiban 1971 és 1993 közt – többek közt a telepek jelentős részének 1965 és 1985 közötti felszámolása miatt – nagymérvű nyelvcsere zajlott le. A cigány nyelv valamely nyelvjárását beszélő oláh-cigányok aránya 21,2 százalékról 4,4 százalékra, a beásoké 7, 6-ról 5,5-re csökkent. A magyar anyanyelvű romungróké viszont 71 százalékról 89,5 százalékra nőtt. A két nyelven, cigányul és magyarul, illetve beásul és magyarul beszélők aránya a cigányságon belül 11,1 százalék (52 ezer ember), illetve 11,3 százalék (53 ezer ember). A kétnyelvűek aránya összesen 28,8 százalékról 22,4 százalékra csökkent, bár számuk 86 ezerről 105 ezerre emelkedett. (38. o.)

1993 és 2003 között a beás anyanyelvűek aránya 5,5 százalékról 4,6 százalékra csökkent, a cigány anyanyelvűeké 4,4 százalékról 7,7 százalékra emelkedett, a magyar anyanyelvűeké 89,5 százalékról 86, 9 százalékra csökkent. De ez a kerekítve 87 százalék a túlnyomó többséget jelenti.

A Keményék által 2003-ban 550–570 ezresre becsült magyarországi cigányság tagjainak tíz százaléka sem értené tehát a cigányul írt műveket. (A 2010-es felmérés a nyelvhasználatra nem tér ki.)

A nyelvcsere, nyelvvesztést nem lehet kívülről befolyásolni (illetve nagyon rossz lenne, ha a politika ezzel próbálkozna). Szomorúan, de tudomásul kell venni. Lassítására, esetleges megállítására persze lehet és kell is nyelvtanfolyamokat, ismeretterjesztő előadásokat szervezni: aki akarja, tanulhassa meg a cigány nyelvet, aki akarja, ismerhesse meg a cigány nyelvű kultúrát. Az is nagyon fontos, hogy a magyarországi cigány és nem

²⁶⁰ Kemény–Jankó–Lengyel 2004, 37–50. (Anyanyelvi és nemzetiségi adatok című fejezet.)

cigány nyelvű cigány irodalom személyes kapcsolatok, fordítások – minél több fordítás! – és kiadások révén benne legyen a nemzetközi cigány irodalom vérkeringésében, s ehhez alakuljon ki a nyelvjárások feletti cigány irodalmi (és köz)nyelv. De lehetetlent nem kívánhatunk.

Analógiaként vessünk egy pillantást a kelta nyelvek állására! Az ír vagy saját nevén Ghaeilge (ejtése gélin[g]) nyelvet Írország négymillió lakosa közül mintegy 300 ezer beszéli s csak 30 ezer használja állandóan. „*Egynyelvű ír a gyakorlatban nincs*” – írja Fodor István²⁶¹. A skót nyelvet nyolcvanezren használják az angol mellett, az egynyelvű skótok száma legfeljebb kétszáz. A manx utolsó ismerője 1997-ben meghalt, de mozgalom indult a nyelv felélesztésére. A walesit beszélők száma 580 ezer, közülük harmincezer egynyelvű. „*A walesi érdekében több intézmény működik, kötelező alsó- és középfokú oktatás, tömegtájékoztatás stb. folyik, de a hanyatlás tart.*” A cornwalli 2-3000 angol anyanyelvű lakos második nyelve Cornwall grófságának területén. A Franciaország északnyugati részén fekvő Bretagne-ban félmillió, inkább falusi lakos használja a bretont s még néhány százezren értik. „*Sőt néhány tízezer városi értelmiségi nemzeti lelkesedésből megtanulta vagy tanulja.*”

Helyesnek és nagyon is szorgalmazandónak tartom az egységes cigány irodalmi nyelv kialakítását, nemkülönben hasznosnak, ha minél több cigány ismerkedik meg a legelterjedtebb cigány nyelvjárással (nyelvjárásokkal) s majd a szintén kialakítandó egységes cigány nyelvvel (ha lesz ilyen). De a világ cigányságának egészét ezen az egységes cigány nyelven beszélőnek vizionálni, azt hiszem, értelmetlen. A cigány és nem cigány többség a cigányul írt műveket csak fordítások révén ismerheti meg. Egyébként a világ cigányságán belül a cigány nyelvet beszélők számának becslése ellentmondásos. Fodor István előbb idézett könyve szerint „...*főként annak az országnak a nyelvét vették át, ahol élnek*” (86. o.).

Choli Daróczi József szövegében a nemzeti kultúra megalkotásának követelésével kimondatlanul az is benne van, hogy a cigányságnak nemzetté kéne válnia. A szerző Bessenyei György Magyarország című röpiratának gondolatát parafrázálja: „...*minden nemzet a maga nyelvén LESZ tudós*” – mintha a tipográfia rejtetten, de öntudatosan azt jelezné, hogy a cigányság nemzet lesz. A nemzetté válás, mint volt róla szó, igen-igen bonyolult folyamat. Kíváncsinos lenne, jó lenne, de hogyan is? Megkérdeshető az is, hogy ugyan miért vesztené el cigány identitását az, aki magyarul ír? Miért csak az asszimiláció

²⁶¹ Fodor 2004.

zsákutcája az egyik alternatíva? Elképzelhető persze az is, hogy egy alkotó, akinek a felmenői közt cigányok is voltak, már nem rendelkezik semmiféle cigány identitással: ezt megint tudomásul kell venni. De valószínűbb, hogy többen vannak, akik számon tartják a gyökereiket, vagy legalábbis előbb-utóbb keresni kezdik. Ne feledjük, hogy a Magyarországra a középkorban betelepült nomád népek, a besenyők, jászok, kunok mai utódainak (nyilván nem mindegyiküknek) van besenyő, jász, kun identitása is, évszázadok alatt sem veszett el!

Egyértelműen a lírai költő – és nem a tényekhez ragaszkodó irodalmár – állításának tartom Choli Daróczi szövegében azt is, hogy a magyarországi cigányság az ősi indiai kultúra és irodalom örököse lenne, s hogy a cigány kultúra és a cigány irodalom megértéséhez (58. o.) „*elengedhetetlenül szükséges az ősi, az indiai kultúra és irodalom alapvető* (inkább alapfokú, DMI) *ismerete*”. Amitől még, alkotók és olvasók számára egyaránt, nagyon hasznos lehet az indiai kultúra, az európai és az indiai kultúra találkozásának, ütközésének tanulmányozása.

Mindezek után Choli Daróczi József először a cigány népköltészetéről beszél, a népmeséről, a dalokról, a balladákról és a siratóénekekről, majd a műköltészetéről, e csoportba sorolva az epikát is. Tizenöt alkotót mutat be név szerint. Kovács József Hontalanról szólva (66. o.) érthetően ellágyul a hangja: „*1975-ben Budapesten találkozott Lakatos Menyhérttel, Choli Daróczi Józseffel és Péli Tamással. Örök barátság szövődött a négy ember között, ők alkotják ma az úgynevezett első generációs cigány értelmiség magját, a cigányság szellemi embereinek, a cigány alkotóművészeknek első csoportját.*” A művek bemutatása, elemzése helyett csak felsorolásukat kapjuk, filológiailag kissé pontatlanul.

Azt hiszem, Choli Daróczi József és főleg Szegő László írásai értékeik ellenére közelebb állnak a színtérnek a következő fejezetben bemutatandó naiv tudományhoz, mint a valódihoz.

3. 5. 4. SZUHAY PÉTER FELFOGÁSA ■ Szuhay Péternek a cigány irodalmat bemutató írása 2000-ben jelent meg.²⁶² Véleményem szerint mindmáig ez a legalaposabb, leghiggadtabb és legjobb rövid áttekintés, ha épp rövidsége miatt műelemzésekre nem is jutott benne hely. Szuhay fontos megállapítása, hogy a romák – szemben a parasztsággal – ma is aktív folklóralkotók. Ő is kérdezi: „*Létezik-e roma irodalom attól, hogy vannak írók*

²⁶² Szuhay Péter: A cigány irodalom. In Kemény (szerk.) 2000, 37–41. o.

és költők, akik magukat, vagy akiket mások romaként definiálnak? Feltéhetően ez még csak nélkülözhetetlen előfeltétele ennek. A roma irodalomnak intézményesült fórumokra, kanonizált szövegekre, irodalmi nagyságokra, irodalomszervezőkre és szerkesztőkre van szüksége. A roma irodalomnak így meg kell önmagát konstruálnia. Mi a magyarországi roma irodalom nyelve? Része-e a magyarországi roma irodalom a magyar irodalomnak? Hat-e, illetve visszahat-e a roma irodalom a romák széles tömegeire? A változó és visszahúzódó folklór irodalom helyébe képes-e lépni a magas irodalom? Megannyi kérdés, amelyre ma még csak bizonytalan válaszok adhatók.”

Az érthető óvatosság mellett azért némelyikre adható (szerintem) biztos válasz is. Igenis létezik roma (és bármilyen) irodalom már pusztán attól, hogy vannak írók és költők, hogy vannak szövegek – a létező/megteremtendő intézményrendszer, irodalmi élet nem azonos az irodalommal, noha erre az intézményrendszerre rendkívüli szükség van. A magyarországi roma irodalomnak három nyelve van, a magyar, s a nyelvjárásokban létező beás és cigány. A roma irodalom hatása viszont valóban komoly kérdés. Az irodalom végül is a befogadókban konstruálódik meg, a befogadásban, a befogadás által létezik. Szegedy-Maszák Mihály egyenesen ezt írja²⁶³: *„Az írói alkotások értéke elválaszthatatlan a hatásuktól – olvasatlan remekmű nem létezik –, következésképp valamely magyar regény, színmű, költemény vagy akár értelmező szöveg külföldi hatása eltérhet a hazaitól, mert a belföldi érték korántsem áll szükségszerűen egyenes arányban a fordíthatóság mértékével.”*

A biztos válaszok Szuhay írásának végén, az irodalomtörténeti vázlat után is megjelennek, nagyrészt a saját kérdéseire is feelve: *„Összegzésként azt mondhatjuk, hogy Magyarországon ma már létezik roma irodalom. E romani nyelven megfogalmazott irodalom egyelőre küzd a mindenki által elfogadandó irodalmi köznyelv megteremtésével, ezzel párhuzamosan – mint a magyar nyelvű irodalom is – a kétnyelvűség segítségével elevenen él és hat. Létezik egy magyar nyelven írt roma irodalom is, amelyet immár a romák különböző etnikai csoportjai közös szellemi kincsnek tekintenek. Létezik és egyre erősödik egy beás nyelvű irodalom... Egyre világosabban kirajzolódik a roma irodalmon belül azoknak a köre, akiket a romák és általában az irodalomkritika első vonalbeli íróknak, illetve költőknek tekint.”* Érdekes, hogy Szuhay is használja a „roma nemzeti irodalom” kifejezést; szerintem pontatlanul.

3. 5. 5. KELEMEN ZOLTÁN FELFOGÁSA ■ Kelemen Zoltán *Mint madarak* című tanulmányában²⁶⁴ szól a magyarországi roma irodalom hagyományozódásáról és gyökereiről – ez az alcím is. Nagy invencióval mutatja be, hogy a cigány népmesék, a roma mitikus-mesei hagyomány egyes motívumai, fordulatai miként őrzik az archaikus gondolkodásformát (vagy inkább gondolkodásformákat), s hogy e motívumok, fordulatok miként élnek tovább a mai cigány írók és költők alkotásaiban. Példaként csak egyetlen mondat (128. o.): „*Jónás Tamás És amikor eltelik az ezer esztendő című novellája sikeresen szintetizálja a természetistenekhez, erdei lényekhez, bengákhoz kötődő roma kozmológiát a természet ősi vadságának sejtetve-árnyaltan megvalósított leírásával meg a szándékosan homályban tartott sátánista, nekrofil-kannibalisztikus kultuszokkal, ahol lesbikus vérfertőző viszony és ősi boszorkány-kultúra keveredik ördögi beavatási rítusokkal.*”

Kelemen (kissé sután fogalmazva) „*a roma irodalom első megjelenési formájaként*” tételezi az „*etnografikus jellemzők*”-et (97. o.), azaz, s ezzel mélyen egyetértek, a mindenkori népköltészetet is az irodalom részének tartja. Akkor is, ha a roma népzene és a népi irodalom „*roma eredetét folyamatosan megkérdőjelezi szinte az összes roma-kutató*” (uo.). Kelemen ennek kapcsán a következőt is kijelenti (98. o.): „*A Kárpát-medence-területén ... a romák váltak a magyar népi vagy mitikus hagyomány elsőrendű őrzőivé.*”

Magát a roma irodalmat a szerző a tanulmány elején a következőképp definiálja: „*Roma irodalom lehet romákról szóló irodalom vagy romák által írt irodalom. Ez utóbbi lehet romákról szóló vagy nem romákról szóló irodalom, valamelyik roma nyelven vagy valamelyik befogadó ország nyelvén írt irodalom.*” (85. o.). Ezzel már vitatkoznék: súlyos tévedésnek tartom a romákról s bármely más népről írt irodalmat a romák, az adott népcsoport irodalmához sorolni. Ezen az alapon nem kis bajban lennének egy, a Mars-lakók közt játszódó tudományos-fantasztikus regény besorolásakor, illetve azt kellene mondanunk, hogy az opus a galaktikus irodalmon belül a marsi irodalom kategóriájába tartozik. Hová soroljuk az *Utópiát*, a *Gullivert*, a *Gyűrűk urát*?

²⁶³ Szegedy-Maszák Mihály: Folytonosság és megszakítottság a magyar kultúrában. In Szegedy-Maszák 2008, 77–98. o.

²⁶⁴ Kelemen Zoltán: *Mint madarak*. A magyarországi roma irodalom hagyományozódása és gyökerei. In Kelemen 2007, 77–162. o.

3. 5. 6. BECK ZOLTÁN FELFOGÁSA ■ A rendkívül felkészült és tájékozott Beck Zoltán, akinek munkahelye a pécsi egyetem romológiai tanszéke, több alkalommal is írt a cigány irodalomról. Fontos munkája a külön kiadványként megjelent *A lehetséges cigány irodalom*²⁶⁵, a témával való foglalkozás legjelentősebb eredménye pedig egy 2009-ben elkészült, komoly PhD-disszertáció, melynek címe: *A romológia írása*²⁶⁶, alcíme: *egy elbeszélhető romológia felé*. Ez az első, a cigány irodalommal foglalkozó monográfia. Három nagy fejezete: „*A tudományt teremtő önkény – a romológia morfológiájának vázlata*”, „*A lehetséges cigány irodalom*”, „*Az elképzelt cigány (A magyar irodalom cigány-reprezentációjának alakulástörténetéhez)*”. Mint ebből is látszik, a munka inkább elméleti, mint irodalomtörténeti jellegű, nem ad általános áttekintést sem a cigány irodalom történetéről, sem az egyes életművekről, noha igen figyelemreméltó megállapításokat tesz például „*Lakatos Menyhért prózájáról*”, „*Holdosi és Osztojkán prózájáról*”, „*Bari Károly lírájáról*” s egyes alkotásokról.

Beck Zoltán doktori értekezése egyelőre kéziratban létezik, illetve csak az interneten elérhető. A szöveg, a szerző szíves közlése szerint, nem végleges. Méltánytalanságnak érezném, ha egy nyomtatásban még meg nem jelent – s remélhetőleg minél hamarabb megjelenő, de megjelenéséig nyilván változó – szöveget végső változatnak tekintve elemeznék, minősítenék, de kihagyni is illetlenségnek tartanám, hisz a szöveg létezik. A továbbiakban tehát fogok belőle, hol egyetértően, hol a vita szándékával s természetesen a szerző felhatalmazásával, idézni – most inkább Beck két régebbi, mindenki számára elérhető munkájára térnék ki.

Előtte azonban semmiképp sem hallgathatom el, hogy Beck Zoltán stílusát mindközönségesen öngyilkos stílusnak tartom, fogalmazásmódjával rendkívül megnehezíti az olvasást, gyakorlatlanabb olvasó számára pedig, legyen bár egyetemi vagy főiskolai hallgató, egyenesen lehetetlenné teszi a horizontok oly kíváncsatos összeolvadását.

Becknek a Forray R. Katalin szerkesztette kötetben olvasható írása²⁶⁷ az *Amaro Drom* 1999 novemberi és decemberi számában megjelent szöveg átdolgozott változata.

Az írás címe: *Cigány szerzők a magyar irodalom horizontján*. Így kezdődik: „*A cigány irodalom karakteres jegyeiről csak addig van értelme beszélni, amíg föltételezzük azt, hogy van cigány irodalom. A föltétele annak, hogy legyen: a jelző túldimenzionálása. Azaz, amíg*

²⁶⁵ Beck 2003.

²⁶⁶ Beck 2009.

²⁶⁷ Beck Zoltán: Cigány szerzők a magyar irodalom horizontján. In Forray (szerk.) 2000, 223–233. oldal.

jelzőjétől nem képes megválni, addig az uralja a fogalmat, s azokat a szövegeket, melyeket beleértünk.”

Nem hinném. Jelző és jelzett szó közül (majdnem) mindig az utóbbi hangsúlyos. A cigány irodalomnak nem az a föltétele, hogy túldimenzionáljuk a jelzőt, hanem az, hogy legyenek önmagukat cigánynak (is) valló, ténylegesen alkotó cigány alkotók. Vannak. A jelző túldimenzionálása leginkább azt jelentené, hogy értéktartalmat tulajdonítva neki azt akarjuk kifejezni, hogy a cigány irodalom értékesebb, mint más irodalom. Ezt nem állította és állítja senki.

A folytatás: *„A cigány irodalom fogalmába beleértett szövegek valóban bírnak egyfajta közösséggel, megragadható bennük egy – mondhatni sajátos – szerzői attitűd, tematizálhatóvá is válnak így, mégis megmarad a kérdés: akarunk-e cigány irodalomról mint külön/kívülálló irodalomról beszélni? Képesek-e az ide sorolt szövegek szövegek maradni a fogalom nélkül is?”*

Miért ne lennének képesek? A szövegek, meglepő módon: szövegek. Ha a kérdést úgy kell érteni, hogy képesek-e esztétikailag értékes szövegek lenni/maradni, arra az a válaszom, hogy már amelyik. De amelyik nem, az cigány irodalomként sem értékes, noha ettől még a cigány irodalom része marad, ahogy egy rossz vagy közepes költő életműve is a mindenkori magyar irodalom része, legalábbis elvileg, hisz gyakorlatilag kihullott belőle, illetve bele sem került. Az esztétikai érték amúgy is történeti jelenség, a különböző korok mást és mást tartanak értékesnek, illetve egy korszakon belül is megoszlanak a vélemények – s ez így van jól. Nincs abszolút esztétika: esztétikák vannak. És semmiképp nincs cigány esztétika. Nincs abszolút kánon: kánonok vannak. Abszolút ízlés sincs: ízlések vannak.

Magam az irodalom és az irodalomtörténet sokszólamúságát természetesnek tartom. Ennek velejárója, hogy szélsőséges vagy elfogadhatatlan vélemények is napvilágot látnak – ezekkel viszont, ahogy minden véleménnyel, lehet, olykor kell is vitatkozni. Épp e vitákban jutunk közelebb a hol megoldható, hol megoldhatatlan kérdések korántsem tökéletes, de esetleg többé-kevésbé optimális megoldásához.

Beck Zoltán írásához visszatérve: a szerző nem állítja, hogy nincs cigány irodalom, hogy ne lenne szükség az ide sorolt szövegekre s hogy ezek ne lennének érvényesek. *„Azt azonban igen, hogy ezek olyan önreprezentációk, amelyek a cigányságot, a cigány lét megélését állítják centrumba, a befogadó szociális énjét szólítják meg, a jelentések tehát itt jönnek létre, a szövegen kívül artikulálódnak, le nem szakíthatóan a szerzőről és a szöveghez tapasztott (a szöveg által aktivált, előhívott) aktuális társadalmi valóságról. S*

letagadhatatlanul ezzel a befogadói elvárással vesszük kézbe ezeket a szövegeket, vagyis kikényszerítjük azt a dialógust, amely végül oda vezet, hogy a szövegek értelmezési horizontja – épp befogadói szükségünk által – összezsugorodik. S bár kérdezni máshogy is lehetne, kielégítő válaszokat kapunk, hiszen értelmezői pozíciónk leválaszthatatlan attól a ... szociokulturális kontextustól, amelyben nemcigányként benne vagyunk.”

Az talán természetes, hogy a cigány irodalom (első) szövegei a cigány létről szólnak – miről szólnának? A szerzők erről bírnak tapasztalattal. De cigányként vagy nemcigányként akármilyen szociokulturális kontextusban vagyunk is, nem a szociális énünk vagy elsősorban nem az szólíttatik meg. Esetemben biztos nem. Egy szépirodalmi művet (elsősorban) szépirodalmi műként olvasok és akként értékelek – s gondolom, más is. (Tudom azt is, a mindenkori helyzet belejátszhat az értékelésbe. A Ceaușescu Romániájából érkező magyar műveket máshogy olvasta az ember, mint az itthon születetteket.) Bár ennek kijelentése tűnhet túlzásnak, hisz sokféle olvasó van, akár előítéletekkel is lehet közeledni egy szöveghez: akinek pozitív előítéletei vannak, felértékeli a textust, akinek negatív előítéletei, az le – már ha kézbe veszi. A befogadói értékelést, élményt a befogadó személyisége és külső körülmények is befolyásolják, így értékelődtek fel nálunk a hatvanas években Tennessee Williams erősen közepes darabjai vagy később Bacsó Péter *A tamí* című, esztétikailag korántsem hibátlan filmje. El tudom fogadni, hogy vannak nemcigány befogadók, akiknek egy cigány író műve a szociális énünket szólítja meg és a mű jelentései a szövegen kívül artikulálódnak. De miért ne lenne lehetséges másfajta recepció? S mi van a cigány befogadókkal? S hol artikulálódik a jelentés, ha angol, francia, német alkotók szövegeit fogadjuk be épp?

Esetemben, remélem, semmiképp sem zsugorodhat össze a szövegek értelmezési horizontja annyira, hogy értékesnek tartsak egy (szerintem) esztétikailag értéktelen alkotást, csupán mert a cigányok (vagy bármelyik népcsoport) emberhez méltatlan létét mutatja meg vagy mert szerzője cigány (vagy bármelyik más népcsoportoz tartozó), ha a nemes szerzői szándékot értékelem is. Harriet Beecher Stowe 1852-ben megjelent s milliók olvasmányává lett könyve, a *Tamás bátya kunyhója* esztétikai értékeinek és fogyatékoságainak számát nem növeli és nem csökkenti, hogy a mű rendkívül bátor kiállítás a rabszolgák felszabadítása mellett, noha a szerző szándékai hathattak is a mű esztétikumára²⁶⁸ – a recepciójára mindenképp.

²⁶⁸ Bollobás 2005, 176–178. o.

Az irodalom, ha egyes műveknek lehet is célja valamely közösség, társadalmi réteg életének bemutatása s ennek érdekében élnek is a szociográfia eszközeivel, nem szociográfia. Balzac *Emberi színjátéka*, Proust regényciklusa, tény, egyfelől impozáns, ha úgy tetszik, szociografikus tabló a kor francia társadalmáról – másfelől valami egészen más.

Szóval miért ne tudnánk – hogy Beck egy következő mondatára reagáljak – cigányként vagy nemcigányként eltávolítani magunkat attól a narratívától, amely az európai irodalom történetiségében megragadható?

E narratíva Beck szerint „[a] cigányság ... a szubhumán másság fogalmával fedhető le, amely kizár minden kölcsönösséget cigány és nemcigány között”. Van, mikor kizár, valóban – és van, mikor nem. Beck szerint „a cigány szerzők rá is játszanak az imént vázolt konstrukcióra. Mondhatni, meghatározó élményként a kitaszítottság, kirekesztés jelenik meg a szövegekben...”

De mi más jelenhetne meg?

S ne feledjük, mit kérdez – idéztem már – a cigány kisfiú a magyar Átyin Jóskától Osztojkán Béla regényének végén (a párbeszédben ott a tágan felfogott megkapaszkodási ösztön működése!): „*Mi mért nem lehetünk barátok?*” A *Kányákban* az öreg Kánya felesége, Gyura Rozi magyar asszony, aki, mikor a csendörök ki akarják végezni a cigányokat s a lánya arra biztatja, szóljon, hogy ő nem cigány, így felel: „*Nem, lányom, én, amikro apádhoz feleségül mentem, cigány lettem, így akarok meghalni.*”

Azzal sem értek egyek, hogy „...a szövegek szereplői (főleg a prózaiaké) valami misztikus különösséggel burkolódnak, sőt a cigány alkotók műveiben rendre megjelenik ... a kívülről épített mítosz, amelyben a cigány férfi forróvérű szerető, a cigánylány csapodár, az öregasszonyok túlvilággal társalkodók stb.” Van ilyen is, persze; ez az uralkodó romantikus sablon. De Holdosi József, Jónás Tamás, Lakatos Menyhért, Osztojkán Béla, Szécsi Magda és mások prózái hamis képet rajzolnának a cigányokról, önmagukról, egy romantikától örökölt sablon szerint mutatnák be a világot? Szerintem éppen az adja a legjobb műveinek értékét, hogy nagy esztétikai erővel végre hitelesen mutatnak be (hitelesen igyekeznek bemutatni) – személyes élmények alapján, belülről – egy világot, amiről addig valóban szinte csak egzotikus, romantikus színekben pompázó vagy épp komikus képeket kaptunk. S amúgy a romantikától teljesen függetlenül el tudok képzelni ténylegesen csapodár cigány lányt.

Tanulmánya további részében Beck Csengey Dénes fentebb általam is bemutatott írását elemzi, majd Lakatos Menyhért regényének, a *Füstös képeknek* első oldalát és Kovács József Hontalan *Magyarul beszélni* című kötetét analizálja.

Egy másik írásában – már hivatkoztam rá²⁶⁹ – Beck Zoltán a cigány irodalom fogalomtörténetét tekinti át. Ennek különösen a zárása érdekes. Beck Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetére²⁷⁰ utal, ahol a cigány szerzők közül csak Bari Károly neve szerepel. „*Más cigány szerzőt a Kulcsár Szabó-kötet nem említ; nincsenek tehát olyan szerzők, szövegek, melyek reprezentánsai lehetnének bármely irányzatnak, beszédmódnak, attitűdnek.*” Nem világos, hogy ezt Kulcsár Szabó gondolja így Beck szerint, vagy pedig ő maga, mondván, ha Kulcsár Szabó nem említ más reprezentáns szerzőt, akkor más reprezentáns szerző nincs is? Ez kissé elhamarkodottnak tűnik. Beck így folytatja: „*Ezek szerint a cigány irodalom társadalmi funkciójú programirodalom, amelynek feladata szélesen értett társadalmi problémákra fókuszálni a társadalom figyelmét. Ezt pedig addig aktualizálja, ameddig nem történnek konkrét változások...*” Nem világos, hogy ez a leszűkítő állítás Kulcsár Szabó téziseinek kibontása, vagy Beck saját véleménye. Miután tanulmánya ezzel zárul, joggal gondolhatunk arra, hogy az utóbbi. A roma irodalmat „*társadalmi funkciójú programirodalom*”-má degradálni alapjaiban elhibázott.

Beck Zoltán doktori értekezésében azt írja, hogy a cigány (roma) irodalom meghatározásakor a következőkkel kell számolnunk. „*A cigány irodalom temporalitása a filológiai, irodalomtörténeti, tudománytörténeti vizsgálatokban mutatkozik meg, időbe vetettségét, alakulástörténetét és ily módon történeti kanonikus eljárásait, a bele értett szövegek delfinológiáját ebben a narratíva-vizsgálatban tartom elgondolhatónak. A területiális elgondolását egyrészt földrajzi értelemben az országhatárok adják, mint az európai térelgondolás kézenfekvő és lehetséges makro-rendje, másrészt leginkább a diaszpóra, a transznacionális lét fogalmakhoz köthető. ... Vertikális rendezettség a cigány-roma irodalomnak primer módon a társadalmi-közéleti színtereken van dominánsan jelen, illetve a szövegek hierarchikus viszonyának vizsgálatakor, sorrendbe állításukkor, értékelő mozzanatok, esztétikai ítéletek esetében. Poétikai és szemantikai szempontok szerint egyfelől az írás vizsgálata, másrészt a recepció és a jelentésképzés esztétikai-morális között húzódó feszültsége, s ezzel a befogadó közösségek*

²⁶⁹ Beck Zoltán: A cigány irodalom fogalomtörténetéhez. In Cserti (sorozatszerk.) 2002, 99–106. o./Beck 2002b.

²⁷⁰ Kulcsár Szabó 1994.

értékpreferenciáinak vizsgálata határozza meg a cigány, roma irodalmat. Szemantikai aktusának lényegi elemeként tekintünk reprezentáció és önreprezentáció belső struktúráira.” A 86. számú jegyzet szerint ez utóbbi szerint válhat indokolhatóvá – „*de teoretikusan semmiképp sem védhetővé*” – a dolgozat tagolása „*a harmadik és negyedik fejezet tekintetében*”. De miért ne lenne védhető teoretikusan, s egyáltalán, miért kellene védeni, ha valaki „*[a] lehetséges cigány irodalom*”-ról vagy „*[a]z elképzelt cigány*”-ról beszél? A „*származási kontextus*” Beck szerint „*zavaróan spekulatív*”, nemkülönben „*korszerűtlen*”. Én nagyon is használhatónak vélem. Sőt, legyek bármennyire korszerűtlen (mi a korszerű?), nem is tudok másból kiindulni. A használatban azonban nagyon is óvatosságnak kell lenni.

Épp ezért az már sokkal kevésbé idegen tőlem, hogy Beck nem egy kanonikus narratíva szerint gondolja el a cigány irodalmat, s nem is csupán különálló szövegeknek tekinti a műveket, melyekről beszélve „*[a] cigány jelző a szöveg valamiféle különössége lesz...*” Ahogy írja, „*dinamikus fogalomalkotásra*” törekszik. „*Arra ..., hogy ne csupán az egyes szövegek legitimálódjanak, de a kánon megképzése* (akkor most van kánon vagy nincs kánon? DMI) *eleve egy dialogikus viszonyba lépjen bele. (...) ...azokat a helyeket kell keresnünk, ahol ezek a kánonok (létezők és létrejövők) interakcióba léphetnek, kommunikálhatnak, egymásba írhatnak.*” Erre törekszem magam is. Egyáltalán nem ragaszkodom a kánonalkotás fejlődés-ideájához, szintúgy nem tekintélytiszteltből következő statikusságához. Nem gondolnám, hogy a művészet, az irodalom fejlődni, főleg nem, hogy haladna valami felé. A kronológiai rendszerezést nem feltétlenül gondolom elhagyandónak, a Pál-féle *Világirodalom* és a Gintli-féle *Magyar irodalom* is időrendben halad, sőt a Szegedy-Maszák-féle tanulmánygyűjtemény is, *A magyar irodalom története*. Beck sem hagyja el. S nem akarnám kikapcsolni az értékelést sem, bármily bizonytalan is az értékről alkotott fogalmunk, az egyes műalkotások között értékbeli különbségeket érzünk. Beck is értékkel.

Nem tagadnám egy irodalom, az irodalom elbeszélhetőségét.

Nem tagadja Beck Zoltán sem, sőt elismeri, hogy a magyarországi cigány irodalom „*jelentős intézmény*”.

Definíciója végül is a következő:

„*A cigány irodalmat megkísérlem a lehető legszélesebben érteni. Nem bizonyos szövegek zárt rendszereként kívánok tekinteni rá, hanem olyan rendezőelvként, amely szövegek, szöveghehelyek újraértelmezésére ad lehetőséget. Így aztán a cigány irodalom*

részét képezik a cigány, roma szerzők szövegei is, függetlenül attól, hogy beás, romani vagy éppen magyar nyelven íródtak-e. A cigány irodalomnak részét képezik a cigány és nem-cigány szerzők szövegei (nyelvtől függetlenül), ha a szöveg a cigány, roma, traveller etc. lexémát ... szöveghehelyzetbe hozza. A cigány irodalom részét képezik a szépirodalom etnikus természetű reprezentációs-önreprezentációs törekvései, stratégiái: milyennek látják a romákat a nem-romák, s milyennek látják a romák önnönmagukat, mi módon és miféle sztereotípiák kiépüléseinek színtere lehet az irodalmi szöveg. A cigány irodalom: a cigány népköltészet és a magas irodalom, azok egymáshoz való viszonya, cigány és nem-cigány folklórszövegek, cigány és nem-cigány szerzők szövegeinek komparatív vizsgálata.”

E meghatározással – mely kapcsolódik Kelemen Zoltánéhoz – mint az eddigiekből kiderült, csak részben értek egyet, noha jogosultságát egy pillanatra sem vonnám kétségbe.

PERNYÉSZ ANITA FELFOGÁSA ■ Pernyész Anita jelenleg a szegedi egyetem egyik doktori iskolájának ígéretes tehetségű fiatal hallgatója, kutatásának tárgya a roma irodalom esztétikai sajátosságainak vizsgálata. E tehetséget bizonyítja *A cigány irodalom létezéséről* című rövid írása is, ami az *Amaro Dromban* jelent meg²⁷¹. A *Mi tartozik a cigány irodalomba?* kérdésre szerinte három válasz adható: a „cigány származású szerzők cigány nyelven írt művei”, a „cigány származású szerzők nem cigány nyelven ... írt művei” és a „nem cigány származású szerzők nem cigány nyelven írt, de cigány tematikájú művei”. A „legtágabb értelmű meghatározásba” mindhárom beletartozik, a legszűkebbe viszont csak az első. Ő maga azt tartaná megoldásnak, ha „az első két esetet sorolnánk a tulajdonképpen cigány irodalomba”, amivel egytértek. Később ehhez egy személyes beszélgetésünkkor hozzátette, hogy a cigány irodalomhoz sorolható az a mű is, amit bárki valamely cigány nyelven írt. Ez elméletileg jogos és igaz, gyakorlatilag azonban csekély a valószínűsége, hogy ilyesmi történne.

3. 5. 8. RAJKO DJURIC NEMZETKÖZI ÁTTEKINTÉSE ■ E rövid felsorolás végén mindenképp meg kell említenem a Szerbiában született, a délszláv háború kitörésekor (1991) Németországba emigrált Rajko Djuric nagyra törő, de célját csak részben elérő, a teljes cigány literatúrát országok szerint áttekinteni akaró művét, melynek címe: *A roma irodalom*²⁷² – a munka eredetileg németül jelent meg 2002-ben. Djuric nem bíbelődik a

²⁷¹ Pernyész 2010.

²⁷² Djuric 2004.

roma irodalom fogalmának meghatározásával, de az *Előszó* néhány mondatát érdemes idéznünk. „*A roma irodalom – állapítja meg a szerző (9. o.) – szóbeli és írásbeli hagyományokkal is rendelkezik, noha az utóbbi viszonylag fiatalnak minősíthető. ... Tehát népem írásos irodalma modern jelenségnek nevezhető, és alkotói elsősorban európai romák. Könyveik nemcsak romani nyelven láttak/látnak napvilágot, hanem számos más nyelven is.*” Továbbá: „*...főként a hajdani Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia alkotói, valamint a magyarországi roma szerzők a legjelentősebbek ... ennek az egész világon szétszóródott nép irodalmának kialakulása és fejlődése szempontjából.*” (10. o.) Djuric az előszóban beszél a romák „*nemzeti és kulturális újjászületéséről*” is, sőt nemzetként említi a romákat, ami szerintem – mint esett róla szó – (még) indokolatlan. A következőkkel viszont nagy valószínűséggel egyetérthetünk: „*Habár a roma irodalom a legkülönbözőbb miliókben és nagyon eltérő történelmi feltételek mellett alakult ki, olyan, mindig visszatérő témákkal foglalkozott, amelyek a roma szerzők legfontosabb és leggyakoribb inspirációit jelentették. Ezek közé tartoznak a roma nép tragikus társadalmi tapasztalatai: hazátlanság és vándorélet, üldözés és társadalmi igazságtalanságok, a romák és nem-romák (gádzsók) közti ellentmondásos kapcsolat, a holocauszt (sic!) és a roma közösségen belüli konfliktusok*” (10. o.). E témák mellé azonban újabbak léphetnek, lépnek (például Jónás Tamásnál vagy Szécsi Magdánál).

Djuric szerint „*Az írásos roma irodalom atyjának John Bunyan (1628–1668) nevezhető*” (9. o.). Ezt aligha lehet ilyen határozottan kijelenteni – *A romák irodalma Nagy-Britanniában* fejezet elején Djuric is óvatosabb, ott már csupán „*(i)rodalomtörténészek feltételezése szerint*” lenne Bunyan irodalmi atya, s nem is a egész, hanem csupán az angliai roma irodalomé. Ez elfogadható – s érzelmileg érthető a másik kijelentés határozottsága is, az őskeresés, ősteremtés, a dicső múlt kreálása nem idegen a túlzottan lelkes krónikáíróktól. A *Világirodalmi Lexikon* Ruttkay Kálmán írta címszava²⁷³ nem említi ezt a feltételezést, de szól arról, hogy *A zarándok útja (The Pilgrim's Progress)*, 1675) nehéz sorsú szerzője – ha nem is egyhuzamban, de tizenkét évet töltött börtönben! – „*[s]zegény üstfoltozó fia volt*” s egy időben maga is „*apja mesterségét folytatva tartotta el (első) feleségét és négy gyermekét*”. A huszonkét kötetes *Dictionary of National Biography*²⁷⁴ kitér rá, mondván, hogy Bunyan cigány eredetének feltételezése valóban

²⁷³ Király–Szerdahelyi (főszerk.) 1992–1996, 1. kötet, 1188–1189. o.

²⁷⁴ Köszönöm D. Rác Istvánnak az információt.

csak feltételezés. Ebben, mindaddig, amíg valamilyen kétségtelen bizonyíték elő nem kerül, megnyugodhatunk.

Természetesen külön fejezet *A romák irodalma Magyarországon* (49–56. o.). Felütése kissé mesei: „*Kiemelkedő zenei tehetségük révén viszonylagos tiszteletet, türelmet, szimpátiát ébresztettek maguk iránt az ország hatalmasaiban, kiknek gyakran jobbágysai voltak. Zenéjüknek köszönhetően a magyar lakosság elfogadta őket, mint egy olyan népet, mely tiszteli és ápolja a kultúrát...*” Mintha a magyarországi romák csak zenéléssel foglalkoztak volna s mintha a cigányság egészét fogadták volna el... Djuric hét költőt, író sorol fel s jellemez röviden mint a legjelentősebbeket: Balogh Attilát, Bari Károlyt, Choli Daróczi Józsefet, Holdosi Józsefet, Lakatos Menyhértet, Osztójkán Bélát, Rostás-Farkas Györgyöt – az utóbbi neve Farkas Rostásnak van írva. (Hibák vannak az általa korábban említett zenészek nevében is, akik közül ráadásul nem is mindenki cigány...) Megemlíti a Bukarestben élt Ábrahám Jánost is.

Három alkotóról részletesebben is szól, bár inkább bemutatja, mint elemzi Lakatos Menyhértől a *Füstös képeket*, Holdosi Józseftől a *Kányákat* s Bari Károly költészetét. Egy idézet a *Kányák* analíziséből: „*A felsorolt jelenetek a latin-amerikai irodalom mágikus realizmusára emlékeztetnek, a regény ezen rétegét társadalomkritikai és politikai sík vetületei formálják szerves egésszé.*” Egésszé formáló vetületek? Nem felejttem, hogy a mű az első összefoglalás a nagyon is bonyolult tárgyról, nem vitatom a jó szándékot, a (korlátozott) informatív értéket s Djuric irodalom iránti érzékenységét sem, de a mű, sajnos, Szegő és Choli Daróczi írásaival együtt, leginkább a később tárgyalandó naiv tudomány kategóriájába tartozik.

Befejezésül az átültető, Zsidó Ferenc egy mondatára térnék még ki, aki ezt mondja *A fordító előszavában* (8. o.): „*Talán furcsán hangzik, de az első összegző irodalomtörténeti munka megjelenése avatja igazán »irodalommá« – tudósi értelemben – egy adott népcsoport szépirói teljesítményeit.*” Ez nem csupán „*talán*”, hanem valóban furcsán hangzik: egy irodalom nem a tudomány által létezik. Nem a tudomány legitimálja, noha megismerésében, megismertetésében, értékelésében természetesen rendkívül nagy a jelentősége. Az irodalomtörténész, az esztéta szerepe nagyon is fontos társadalmi szerep, ha olykor kételkedünk is ebben.

3. 5. 9. MEGHATÁROZÁS ■ S akkor itt az ideje, hogy elmondjam, magam mit értek a cigány irodalom fogalmán.

Cigány irodalom a magukat cigánynak valló szerzők által bármilyen nyelven írt szépirodalmi művek összessége, mely művek ugyanakkor természetszerűen részei az adott nyelv irodalmának s az egyetemes irodalomnak is. Mivel a népköltészet a mindenkori irodalom része, a magyarországi cigányságnak mindig is volt irodalma, s csak az írott irodalma, írásbelisége kezdődött későn, az 1960-as években. Ezt a kezdetet köthetjük két reprezentatív könyv megjelenésének évszámához is: Bari Károly *Holtak arca fölé* című verseskötete 1970-ben, Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regénye 1975-ben látott napvilágot.

A „bármilyen nyelvbe” természetesen beletartozik a cigány nyelv, a romani is, ami e pillanatban tulajdonképp nyelvjárások összessége – említettem, többen fáradoznak azon, hogy kialakuljon egy nyelvjárások fölötti, általánosan beszélt cigány nyelv. Erről nemrég nyilatkozott a már idézett, Murányi Gábor készítette interjúban a ritkán megszólaló Bari Károly is: *„...a számtalan dialógusban beszélt magyar nyelvet a reformkorban tették alkalmassá a kor megkövetelte kommunikációra. Ma a cigány nyelvet kell egységesíteni, modernizálni. Ez, persze, spontánul is folyik. ... Én valahogy úgy képzelem az egységesítést, hogy a cigányok lakta országokban átfogó szógyűjtéseket végeznek ..., majd az így összegyűjtött, véleményem szerint igen nagy szóanyag, kizárólag szakmai érvek alapján egységesítve válna az egész világon érthető közös nyelvvé.”*²⁷⁵

Tudom – láttuk Choli Daróczi József esetében –, vannak írók, irodalmárok, akik (inkább) csak a cigány nyelven írt műveket fogadják el cigány irodalomnak. Magam ezzel nem értek egyet, de vitatkozni sem kívánok vele. Úgy gondolom ugyanis (említettem már), hogy a társadalomtudományokban s így az irodalomtörténetben – s a mindennapi életben is – egy kérdésről többféle jogos felfogás létezhet egymás mellett, s ezek, ha ellentétesek, különbözőek is, nem feltétlen oltják ki, sőt esetleg kiegészítik, gazdagítják is egymást. A választás joga a mindenkori olvasóé.

Az irodalom részének tekintett népköltészet ma is él, új művekkel gyarapszik, ha korántsem olyan mértékben, mint régen.

Hogy a cigány irodalom története miként folytatódik, arra nem adhatunk egyértelmű választ. E pillanatban, 2013 elején, úgy tűnik, Balázs János, Holdosi József, Lakatos Menyhért, Osztójkán Béla halála után, Balogh Attila, Bari Károly, Kovács József Hontalan, Szécsi Magda régóta tartó hallgatagságának, hallgatásának, visszavonultságának idején ennek az irodalomnak egyedül Jónás Tamás az igazán jelentős képviselője. De már

²⁷⁵ Murányi 2010.

jelentkeznek új költők, új írók, mint például Fátyol Kamilla vagy Gáspár Károly. Minden irodalomnak vannak csendesebb szakaszai, amik később akár az erőgyűjtés periódusának is tűnhetnek. Igaz, a cigányság mostani helyzete, a szegénység és a megbélyegzettség nem kedvez jelentős alkotások születésének. De nagy művek mindig születhetnek.

4. HOSSZMETSZET: NÉHÁNY FONTOS TÉMAKÖR

Ebben a fejezetben néhány olyan témakört szeretnék érinteni, amik, ha esetleg távolról is, is, kapcsolatban állnak a magyarországi cigány irodalommal: jobban értjük, ha tárgyalása előtt szólunk az őshazáról, Indiáról, az igen hamar kialakuló magyarországi előítéletekről, a roma kultúra kutatásának hazai kezdeteiről, legfőképp pedig a hatvanas években kezdődő politikai és kulturális emancipációról, az írott irodalom megjelenéséről és fogadtatásáról, valamint a cigány újságokról, amik az irodalomnak is mindenkori fórumai.

4. 1. INDIA

A cigányok (egy részének legalábbis) őshazája – Vályi István pár sorral alább említendő 18. századi nyelvészeti felfedezése óta gondoljuk így – India. A 6–10. században elindult csoportok térben és időben is hosszú vándorlás után érkeztek meg Perzsián, Örményországon és Bizáncon át Európába – valahonnan Indiából. Az őshazát többen a mai Pandzsáb területére lokalizálják, helytelenül, hisz szegmentáris csoportokból álló népeiséget s nem egységes irányítás alatt álló közösséget s e közösség vándorlását kell feltételeznünk. (Itt köszönöm meg Nagy Pál kérdéseimre adott türelmes válaszait. Tőle tudom azt is, hogy az úgynevezett domba-elmélet, amit Vekerdí József átvett, az 1830-as évekebn született a lipcsei egyetemen.) A cigányokról az első magyarországi feljegyzés 1416-ból való, egy brassói számadáskönyvből. A Balkánon át érkeztek hazánk területére, a törökök elől menekülve; innen vándoroltak tovább Nyugat-Európába. Történetükkel, főleg korai históriájukkal kapcsolatban rengeteg a kérdőjel, ismereteink roppant hiányosak – e hiányok igencsak meg tudják lódítani a naiv tudomány képviselőinek fantáziáját.

Teljesen indokolatlannak tűnhet egy, a magyarországi cigányság irodalmával foglalkozó értekezésben a kezdetek kezdetével, cigányság eredetével foglalkozni. Történeti munkájában Dupcsik Csaba is csupán egyetlen bekezdést szentel ennek a témának²⁷⁶, csöppnyit ironikus felütéssel: „»A cigányok Indiából származnak...« – számtalan romákról szóló írás kezdődik hasonlóan, időnként még háromoldalas, amúgy nem történelmi cikkek is.” De épp mert háromoldalas cikkek is kezdődnek így, nem felesleges nagyon röviden ezt a témát is érintenünk. Nem felesleges azért sem, mert az alább tárgyalandó *naiv tudomány* lelkes képviselői ritkán feledkeznek meg a homályba vesző kezdetekről, netán úgy írnak róluk, a Szuhay Péter által leírt múltkonstruálás jegyében, mintha nem vesznének homályba. S nem felesleges főleg azért, mert a roma alkotók egy részét is foglalkoztatja az eredet kérdése, többen el is zarándokoltak Indiába.

India kultúrája iránt egyébként a gyarmatosításnak köszönhetően Európában is mutatkozott érdeklődés, már a 17. század legelején megalakult a Brit, a Holland és a Portugál Kelet-Indiai Társaság. A buddhizmusból is merítő Rabindranath Tagore (1861–1941) egykor Európában is népszerű volt, nálunk is ismerték, 1926-ban Balatonfüreden pihent. S gondolhatunk a Bombayben született angol íróra, Rudyard Kiplingre (1865–1936) és Indiában játszódo írásaira, az Indiát kétszer is felkereső Edward Morgan Forsterre (1879–1970), az *Út Indiába* szerzőjére, aki regényében a két kultúra találkozásának lehetőségét vizsgálta szkeptikusan²⁷⁷, a magyar Baktay Ervinre (1890–1963), aki több könyvet is írt Indiáról, vagy Germanus Gyulára (1884–1979), aki a bengáli santinikétani egyetemen tanított, az indiai évekről felesége, G. Hajnóczy Rózsa megírta a *Bengáli tüzet* (1935). India ihlette Hermann Hesse *Sziddhártáját* (Conrad Rooks filmet is készített belőle), Thomas Mann *Az elcserélt fejek* című elbeszélését. A nagy politikus és gondolkodó, Mahátma Gandhi (1869–1948) alakja többeket is foglalkoztatott, Németh László drámát írt róla, Richard Attenborough filmet forgatott. A buddhizmus és a jóga is eljutott földrészünkre, nem is beszélve igencsak felhígított változataikról. A bengáli kultúra és a magyar irodalom kapcsolatáról könyv is született²⁷⁸.

4. 1. 1. INDIA EMLÉKE ■ Olykor tehát a cigány költők és írók is megidézik Indiát, megidézik a réges-régi időszakot, a hindu mitológiát – gondoljunk például Choli Daróczi József *Indiában felsóhajt a fű* vagy Lakatos Menyhért *India hódol fiának* című verseire,

²⁷⁶ Dupcsik 2009, 29. o.

²⁷⁷ Bényei 2011, 249–333. o.

Lakatos *Káli hét élete* című, befejezetlen regényére. Tőle való a *Töredék* című, kissé rejtélyes költemény²⁷⁹ is, amiben szintén megjelenik Káli istennő, a pusztulás istenének, Sívának a felesége:

*Egyszer majd fellobban a sötétség.
Fekete csillagok gyúlnak
csontos éjszakák felett,
zsibbadt fényüktől megolvad a kő,
lángot fog a putrik vére
– Így szól Káli meséje –*

Choli Daróczi József 1985-ben meghívást kapott Indiába, egy költészeti fesztiválra, Élményeiről „*Otthon*” voltam Indiában címmel számolt be²⁸⁰, megírva, mennyire örült ennek az útnak: „*Húszéves voltam, amikor [azaz 1959-ben, DMI] először hallottam egy tudományos előadást a cigányok eredetéről, nyelvéről, a cigányok őshazájáról. Ekkor tudtam meg, hogy a cigányok Indiából származnak. Ettől kezdve vágytam, hogy meglássam azt az országot, amelynek népe unokatestvére a cigányságnak. Ettől kezdve kerestem, kutattam azokat az írásokat, amelyek Indiáról szólnak. Kerestem, és ma is érdekel India múltja: történelme, kultúrája: nyelve, irodalma, vallása, szokásrendszere. Érdekel az őshon.*” A „hazaérkezés” meghatottságát önirónia ellensúlyozza, mikor a leszállás után a repülőtéren alig kap levegőt, így kommentálja: „*Hiába, gondoltam magamban, ezeröttszáz éves távollét után elszoktam az indiai klímától.*” Nagy élménye, hogy a szálloda éttermében játszó, cigányokból álló zenekar népdalainak szövegét hetven-nyolcvan százalékban érti. Mintha nem is telt volna el ezer év: „*A tűz mellett guggoló asszonyban anyámat, a gereblye-sovány kutyával játszó gyerekben hajdani magamat látom.*” (177. o.) A szemlélet igencsak romantikus és misztifikáló: „*Ahogy az indiai nő leül vagy leguggol, úgy senki más nem tud, csak az európai cigány asszony. Ahogy az indiai asszony el tud hallgatni, úgy csak az európai cigány asszony tud beszélni*” (172. o.). Aztán hirtelen szétfoszlik az otthonosság – egy váratlanul megpillantott József Attila-kép láttán, amit Choli Daróczi a bhopali kultúrcentrumban pillant meg: „*Ebben a pillanatban jöttem rá, hogy mennyire magyar és mennyire európai vagyok. Ebben a pillanatban jöttem rá, hogy*

²⁷⁸ Bangha 2011.

²⁷⁹ Lakatos 1999, 54. o.

nekem Indiát, az őshazát csak vendégként szabad szeretni.” Az otthonosságot azonban nem a vándorok otthontalansága váltja fel, hanem egy másik, véglegesnek tűnő otthonosság: „Indiából származnak messze, messze őseink, de mi, mai cigányok már tökéletesen európaiak vagyunk. Szülőföldünkön: Magyarországon, Európában érezzük jól magunkat.”

Indiára utal a pécsi Gandhi Gimnázium és a borsodi Dr. Ámbédkar iskola elnevezése is: ahogy a cigány alkotók egy része, úgy a cigány gyerekek nevelésével foglalkozók közül is többen fontosnak tartják, hogy a cigány identitásban jelen legyen az indiai származás tudata – ami egyáltalán nem baj, ha nem tapadnak hozzá ködös tévképzetek. És természetesen az sem baj, ha a magyarországi romák némelyike buddhista hitre tér. Mint a nemcigány Derdák Tibor is, aki korábban a buddhista egyházat kérte fel az általa alapított Kis Tigris Gimnázium fenntartójának, a hat tagiskolával Sajókazán s még öt helyen működő Dr. Ámbédkar Gimnázium mögé pedig már maga hozta létre a Dzsaj Bhím Közösséget. Dr. Bhimrao Rámdzsi Ámbédkar az első független indiai kormány minisztere volt, az általa 1949-ben írt alkotmánynak köszönhető, hogy Indiában, a harmadik világ más országaival ellentétben, nem alakult ki diktatúra – mint ezt Derdák elmondta Rádai Eszternek egy interjújában²⁸¹. (Az interjú mellett olvasható két részlet Rádai két másik interjújából, amiket Dhammacsári Szubhúttal, a nyugati Buddhista Rend vezetőjével készített. Az első, 2006-os beszélgetésben Szubhúti ezt mondja: *„Valamennyire ismerem az európai cigányok helyzetét, sok tekintetben hasonlatosnak érzem az indiai elnyomottakéhoz, alsó kasztbeleikéhez, ráadásul tudom, hogy indiai származásúak. [...] Nagyon sok érinthetetlennek született barátom hasonló faluszéli, városszéli telepeken nőtt fel, mint amilyeneket bizonyos magyar falvak és városok szélén láttam, és elképzelhetetlenül szörnyű nyomorban, mint ahogyan egyébként önöknél is például Sajókazán vagy Gilvánfán élnek a cigányok. Azt gondolom, talán nekik is segíthet helyzetük jobbra fordításában a buddhizmus, a rá alapított »életstratégia« az itteni cigány életközösségekben is használhatónak bizonyul.”*

4. 1. 2. SIR ANGUS FRASER A KEZDETEKRŐL ■ A „valószínűleg” és szinonímái uralják Sir Angus Fraser angolul 1992-ben, magyarul az Osirisnek köszönhetően már pár évvel később megjelent könyvének²⁸² „Eredef” című első fejezetét. Fraser bizonyára nagy lelkesedéssel és szorgalommal készült, egyáltalán nem haszontalan, de felemásra sikeredett

²⁸⁰ Choli Daróczi József: „Otthon” voltam Indiában. In Murányi (szerk.) 1986, 169–179. o.

²⁸¹ Rádai 2011, 6–7. o.

könyvének legalaposabb bírálatát Nagy Pál remek kötetében²⁸³ olvashatjuk. Mivel Fraser magyarul kétszer is kiadott munkája ismert és népszerű a cigányokkal foglalkozók között, idézem Nagy Pál néhány mondatát. Nagy kezdeti bizakodása hamar vált szkepszissé: *„A negyedik fejezet elolvasása után ... már nem tudok mentségeket találni Fraser számára. Innentől akkora terjedelmű kritikát lehetne írni a feltevéseiről és módszertani hiányosságairól, hogy meghaladná magát a könyvet”* (23. o. – a könyv súlyos s aligha a szerzőt terhelő hibája, hogy elmaradt az alapos szerkesztés és korrektúra, így javítottam a helyesírási, elütési hibákat). S pár oldallal odébb: *„Különösen rossz érzést válthat ki a magyar olvasókban, hogy Fraser nem ismeri a magyarországi cigányok történetét”* (25. o.). Nagy nehezményezi azt is, hogy a magyar vonatkozású jegyzeteket nem történész írta – a kiadó Derdák Tibort kérte fel.

Fraser első fejezete kapcsán azonban Nagy Pál is azt mondja, hogy az még optimizmusra ad okot. Részben azért, mert *„figyelembe veszi, hogy az etnogenezis kérdésében csak komplex módszerrel lehet jutni valamire”* (21. o.), részben azért, mert *„alternatívan fogalmaz, s ki meri mondani, hogy mit nem tudunk”*. Sőt, *„[n]em esik bele egyik elmélet csapdájába sem”*.

Fraser először a ma csupán Európában mintegy hatvan dialektusra bomló romani nyelv és a szanszkrit rokonsága melletti érveket sorakoztatja fel. Nem tudja vagy legalábbis nem említi, hogy e rokonságot egy magyar, Wáli vagy Vályi István debreceni teológus fedezte fel a 18. század közepén²⁸⁴, amikor Hollandiában tanulva ezernél több szót jegyzett fel három indiai diák nyelvéből, ami sokban a hazai cigányok nyelvére emlékeztette őt – a győri cigányok értették is a feljegyzett szavak egy részét. Vályi nem tette közzé a felfedezését, ami ismerősöknek köszönhetően szerencsére 1776-ban mégis megjelent egy bécsi magyar újságban. Grellmann ennek alapján kezdte vizsgálni a romák indiai eredetét. Az első írásos romani nyelvmemlék egyébként egy 1547-ből származó szöveg, amit Angliában jegyezték le, feltehetően – közli Fraser (19. o.) – egy Sussex megyei sörözőben. Tegyük hozzá, hogy a cigány nyelv első hazai emléke a 17. század első feléből származó *Kájoni-kódexben* található két rövid versike²⁸⁵. Az egyik címe *Tikha vgordonoczka*, szövege:

²⁸² Fraser 1996.

²⁸³ Nagy 1998, 21–25.

²⁸⁴ Vekerdi 1982.

²⁸⁵ Nagy 1998, 173–174. o.

Fel labu mange mandre Czore Czore

Tikkanalya tukhe mandro Czorolyesz.

A cím jelentése a közzétevő Hajdú András szerint²⁸⁶ *Szekeres dal*, a szöveget Nagy Pál összefoglalásában párbeszédként értelmezhető (kicsit módosítom Nagy írásmódját): *Fel már, lopjál nekem kenyeret! / Te miért nem loptál magadnak kenyeret?* Nagy a *Jegyzetekben* teszi ehhez hozzá (694. számú jegyzet, 422. o.), hogy szerinte a *Fel labu* szerkezet magyar s egyszerűen *féllábúnak* olvasandó, csúfnévként. Meglehet.

A másik kétsorosnak érdekes módon latin címe van: *Ex oraculo Palfico Madrigal Zingarica*, a szöveg máig megfejtetlen:

Czeterno Penczoczke Okhe Okhe la szenate

Deta pro fako Daskom Daskom Lomonai daskom Dan.

A romaninak a szanszkrittal, illetve inkább a szanszkritből az i. e. 6. évszázad táján kifejlődő népi variánsokkal, prákritokkal s azok mai utódaival való rokonsága tényként fogadható el, de „*egyelőre nem tudunk eleget a modern indiai tájnyelvek kialakulásáról ahhoz, hogy ... olyan összehasonlításokat is végezhesünk, amelyek végső soron lehetővé tennék a romanihoz legközelebb eső nyelv azonosítását*”²⁸⁷. Azaz nem határozható meg közelebbről az a terület, „*ahonnan a romanit beszélő vándorok származnak*”.

Fraser – mivel nem állítható fel az egy nyelv=egy nép azonosság – a fizikai antropológia és a populációgenetika eredményeit is ismerteti (30–33. o.): a két tudomány „*megegyeztetni látszik*”, hogy a romani nyelv és a romanit beszélő népcsoport gyökerei egyaránt Indiában kereshetők. Akadnak, akik az eredeti cigányokat a dzsátokkal azonosítják, akiknek leszármazottai a mai Pandzsáb tartományban élnek. De továbbra is rejtély marad, hogy a népcsoport miért vándorolt ki: az ok feltehetően mindig valami fenyegetettség lehetett, éhínség, háború, a megélhetés lehetetlensége.

Túlságosan keveset tudunk tehát ahhoz, hogy biztos állításokat fogalmazzunk meg – a bizonytalanság viszont, mint mondtam, rendkívül stimulálóan hat a jó és kevésbé jó ötletek megfogalmazására. A fejezet vége felé (35. o.) Fraser teljes joggal szögezi le: „*...egészen addig, míg amíg az ötletek ennyire megoszlanak térben és időben, mindig lesz alkalom*

²⁸⁶ Hajdú 1955.

azon vitatkozni, hogy pontosan kik, mely kasztból származók, milyen foglalkozást űzők, milyen etnikumhoz tartozók hagyták maguk mögött az indiai szubkontinenst ezer vagy még több évvel ezelőtt, és hogy akik így tettek, vajon egységes csoportot képeztek-e.” S később (39. o.) hozzáteszi: „Oly sok idő elteltével naivítás volna azt hinni, hogy pontosan meghatározható az a nép vagy népcsoport, amelytől az európai cigányság származik, vagy amelyhez ma a legközelebb áll.” De azért a kutatások folytatására biztat...

(Nagy Pálnak az első fejezettel kapcsolatban is akadnak kérdései, pl.: *„Miért ragaszkodik [Fraser, DMI] ahhoz, hogy a cigányok [Indián belüli, DMI] vándorlás útján kerültek el Indiából? Nem lenne meglepő az sem, hogyha áttelepítették volna őket.”*²⁸⁸ (A könyvben az szerepel, hogy „vándorlás után”, ami első olvasásra is nyomtatási hibának tűnt. Nagy Pál megerősítette, hogy valóban az, ezért itt javítva közlöm a kifejezést.)

Bármennyire hangsúlyozzuk is, hogy a cigányok Indiából származtak s bármennyire fontosnak tartjuk is az őshaza kultúrájának megismerését – igen helyesen; egy másik kultúrában elmélyedni amúgy is roppant hasznos –, nagyon helytelen lenne megfélekednünk Fraser megállapításáról, amivel a második fejezetet zárja (49–50. o.): *„Indiából kiszakadva és megőrizve a vándorló életformát, az identitás változása elkerülhetetlen volt. A cigányok etnikai tudatát külső és belső tényezők állandóan újraformálták. A vándorlók olyan elemeket is magukévá tettek, amelyeknek semmi köze nem volt Indiához, és végül minden lényeges tekintetben megszűntek indiaiak lenni...”* Fontos az is, amivel ezt kiegészíti: *„...mindazonáltal identitásuk ... élesen különböző maradt a gádzsókétól, akik körülvették őket és akiknek gazdasága nélkül nem tudtak volna megenni.”*

Nem tudjuk tehát pontosan, kik voltak a cigányok ősei, milyen nyelven beszéltek, kik a legközelebbi mai rokonai, hogyan kerültek Indiába, hol éltek s pontosan mikor, miért indultak el távoli vidékek, területek, országok felé. Lehet, nem is fogjuk soha megtudni. A tudománynak nemcsak megoldandó, hanem megoldhatatlan kérdései is akadnak – elég a klasszika-filológia homéroszi kérdését felidézni. Mindenesetre – Nagy Pál szerint valamikor az i. e. 4. és az i. u. 9. sz. között²⁸⁹ – nekivágtak, feltehetően kisebb csoportokban és több hullámban, s hosszú vándorlás után megérkeztek Európába s így hozzánk, Magyarországra is.

²⁸⁷ Fraser 1996, 28. o.

²⁸⁸ Nagy, 1998, 22. o.

4. 1. 3. VEKERDI LÁSZLÓ A KEZDETEKRŐL ■ A sok bizonytalanság, kérdőjel miatt igencsak meglepő Vekerdi László határozottsága. 1982-ben szögezte le a következőket – hosszabban idézem a passzust, lévén igen tanulságos: *„Régóta ismeretes, hogy a cigányok az ókori indiai domba népcsoportból származnak, amely a hindu vallásrendszerben kasztonkívülinek, érinthetetlennek (»pária«) számított, s a hindu törvények a legalantasabb foglalkozások végzését hárították rájuk. Nyelvi adatok szerint a dombák az indiai félsziget ausztro-ázsiai őslakosságához tartoztak, amely ősközösségi szinten élt. A cigány szókinsz elemzése és az ókori szankszrit szöveghelyek egybevetése megmutatta, hogy a dombák sem halászzattal-vadászzattal, sem mezőgazdasági stb. termelő tevékenységgel nem foglalkoztak. Vándor gyűjtögető életmódot folytattak, és a környező lakosság részére alkalmi (többnyire tisztátalannak számító) szolgáltatásokat végeztek. Mindez Indiában megszokott jelenség. Nyelvükbe a későbbiek során, Európába érkezésük után sem vettek fel a termelő tevékenységgel kapcsolatos szavakat, ami hagyományos életmódjuk változatlan megőrzését bizonyítja a megváltozott külső körülmények között. Hagományos gyűjtögető életmódjukra épült egész társadalmi szervezetük, amely a nagycsaládnál magasabb egységet sohasem ismert. Ez a hagyományosan megőrzött gazdasági-társadalmi alap határozta meg egész kulturális felépítményüket, a »lét határozza meg a tudatot« marxi tétel értelmében. Ebből fakad a konzervatív szemléletű cigány közösségek (telepek, családok) erős családi összetartásban megnyilvánuló kisközösségi beállítottsága (= a nagyközösség érdekeinek figyelmen kívül hagyása), a pillanatnyi szükségletek kielégítésére alapozott életvitel, a hagyományos cigány vallási világkép (animizmus), a tárgyi folklór (dísztölművészet stb.) hiánya, a nemcigány környezet normáitól eltérő értékrendszer.”*²⁹⁰

Vekerdi egyfelől úgy beszél, mintha a tudomány már mindent tisztázott volna, másrészt azt mondja ebben a majdhogynem kioktató hangnemben, hogy a cigányok hosszú-hosszú évszázadokon át, mivel gondosan őrizték „*gazdasági-társadalmi alapjukat*”, fikarcnyit sem változtak, nem hatott rájuk senki és semmi. Mintha valaki azt állítaná, a magyarok épp olyanok, mint az őshazában.

Az ugyanabban az évben megjelent, többek közt az ind nemzeti eposz, a *Mahábhárata* állatmeséit, a *Pancsatantrát*, *A papagáj hetven meséjét* tartalmazó kétkötetes szanszkrit

²⁸⁹ Nagy 1998, 22. o.

²⁹⁰ Vekerdi 1982a, 22–23. o.

elbeszélésgyűjtemény, a *Mesefolyamok óceánja* jegyzeteiben Vekerdi megengedőbben fogalmaz a dómba (itt hosszú ó-val) kasztról szólva: „Valószínűleg a dómbák (mai kiejtéssel: róm-ok) leszármazottai a cigányok (cigányul: rom-ok).”²⁹¹ A *Nami király megtérése* című könyv jegyzeteiben ismét határozott: „...a hindú (sic! DMI) kasztrendszerben a tisztátalannak számító, társadalomból kitaszított »pária« csoportok közül is a csandálák és a dómbák (az európai cigányok ősei) számítottak a legalacsonyabbrendűeknek, akikre a legalantasabb teendők végzést hárították (hóhérmesterség, dögök elföldelése, prostitúció).”²⁹² Ha mindez valóban így van, természetesen el kell fogadni, bármennyire kellemetlen is. De ha ez csupán feltételezés, sejtés, azt illik jelezni.

Vekerdi László más nézeteiről még lesz szó.

4. 1. 4. JUDITH OKELY KÜLÖNVÉLEMÉNYE ■ 1983-ban jelent meg Judith Okely *The Traveller-Gypsies* című, 1971-ben és 1972-ben végzett, összesen tizenkét hónapnyi terepmunkán alapuló könyve²⁹³, ami Prónai Csaba szerint „egy újabb antropológiai-hullám kutatás kezdetét jelentette”²⁹⁴, s nagy hatást gyakorolt Michael Sinclair Stewartra, a magyarországi tapasztalatok alapján írt *Daltestvérek* szerzőjére is. Magyarra, sajnos, nem fordították le, csak három részletét²⁹⁵. Első fejezetében (*Historical categories and representations*) ő is foglalkozik az eredet kérdésével s különvéleményt fogalmaz meg, kétségbe vonva a mai cigányok egyenes ági indiai származását. Egy interjúban beszélt erről Vajda Rózának, aki így tette fel kérdését: „A brit cigányok java része nem vallja magát romnak. Ezek szerint nincsen semmi közük Indiához? Ön nagy feltűnést keltett azzal, hogy kétségbe vonta az indiai származás érvényességét.” A válasz: „Sajnos, igencsak kiforgatták, amit ezzel kapcsolatban mondtam. Azt ugyanis sohasem állítottam, hogy azoknak a cigányoknak, akik az idők során itt-ott felbukkantak Nagy Britanniában vagy máshol Európában, egyáltalán nincsenek indiai gyökereik. Pusztán azt a ma már elfogadott tényt hangsúlyoztam, hogy a cigányok folyton keveredtek a letelepedett népekkel. ... Alaptalan ... az a feltételezés, hogy Indiából valaha elindult egy hermetikusan

²⁹¹ Vekerdi (szerk.) 1982b, II. k. 570. o.

²⁹² Vekerdi (ford.) 1984, 35. o.

²⁹³ Okely 1983, 39. o.

²⁹⁴ Prónai 1995, 71. o.

²⁹⁵ Okely 1991, 1996, Szellemek és gorgiók. In Berta (szerk.) 2001, 209–207. Ford. Berta Péter és Pusztai Anikó Emese.

zárt csoport, amely egyetlen útvonalon, kerülve a más népekkel való keveredést, egyszer csak eljutott Európába.”²⁹⁶ Azt hiszem, ez a csak látszólag skeptikus, valójában csupán józan felfogás igencsak akceptálható. Tegyük hozzá: Stewart a *Daltestvérekben* (22–23. o.) úgy interpretálja Okely könyvének állításait, mint amikkel „megkísérli aláaknázni a cigányok indiai eredetének alapkövét az európai kontines romáit illetően is”, bár egy lábjegyzetben (233. o.) hozzáteszi, s ez már korrelál az interjú szavaival, hogy Okely nem zárja ki az idegen eredet lehetőségét, „inkább csak a cigányok egyetlen szálon visszavezethető (mintegy legitim) eredetének elméletét utasítja el”.

Mindennek ellenére az egyetlen zárt csoport egyszeri elindulásának teóriája (amit magam kissé tán tudománytalanul *Mókus őrs-elméletnek* nevezek) makacsul tartja magát a közvéleményben, nyilván problémátlansága miatt. Igen komoly újság, a *Heti Világgazdaság* adott helyet egy cigányságról szóló vitának 1983-ban. A március 12-i számban közölt, Bálint B. András által írt vitaindító – *Füstös összképek* – melletti keretes, az alapvető ismereteket összefoglaló kis írásban ezt olvashatjuk (28. o.): „*A cigányságnak nincs történelme, csak története van. Az időszámítás előtti V–VI. század táján indult el Észak-Indiából egy maroknyi embercsoport, hogy némi perzsiai, örményországi, balkáni pihenő után a középkor végén eljusson Európa szinte valamennyi országába, így Magyarországra is.*”

1. 6. EGY VERS INDIÁBÓL: EGY MAGYARORSZÁGI CIGÁNY KÖLTŐHÖZ ■ Bari Károly *Hárfarozs* című 2008-as műfordításkötetében olvashatjuk Agha Ali Shadid indiai költő versét, amelynek címezte a fordító, Bari Károly (58–60. o.):

*A messzeséget őrző partoknál,
ahol az Indus eléri az óceánt*

*és ahol a monszunok ezüst sarui villognak
félelmesen, a búcsúzások úszó szigeteire*

*felkapaszkodva
őseid elhagytak engem.*

²⁹⁶ Vajda 1998.

Hétszáz hosszú év elmúlt

És nem jött üzenet.

...

Széltördelte szavaid

most eléri a partot,

de ezen a nyelven

őseid

sosem szóltak hozzám.

Idegen beszédedben

az ő üzenetüket hoztad el nekem:

azt parancsolják, emlékezzek

a lángoló erdők csapdáiban

vergődő,

időtlen karaván útjaikra.

Sajnos, a vers és a fordítás keletkezéséről nem tudni semmit. De Shahid verse így is mutatja, hogy vannak, akik a ködbe vesző őshazát, a rokonságot Indiában is számon tartják, ahogy Magyarországon is s másutt is, ahol cigányok élnek – a Bécsben élő neves cigány világzenész, Harri Stojka elutazott Indiába, hogy ottani zenészekkel találkozzon, az utazásról Klaus Hundsichler tévéfilmet forgatott *Gypsy Spirit* címmel. Mindebben semmi rossz nincs. Sőt hasznos is lenne, ha az európai s Európán kívüli cigány alkotók részt vállalnának India végtelenül tarka kultúrájának közvetítéséből. Ma már nem olyan ismeretlen, „titokzatos” világ ez a hatalmas ország. Az általam rendszeresen olvasott napilap, a *Népszabadság* egyetlen hónap alatt is többször ad hírt ottani eseményekről

Egy fontos megjegyzés kívánczik ide még. Ladányi János *Leselejtettek* című könyvébe is átveszi egy régebbi szövegét. A *Ki a cigány* című alfejezetben²⁹⁷ olvashatjuk (28. o.): „A romáknak, Európa leghátrányosabb helyzetű és ... legnagyobb számú etnikai

²⁹⁷ Ladányi 2012, 28–40. o.

kisebbségének nemcsak anyaországuk nincsen, de még történelmük, sőt számuk és az egyes országokon belüli arányaik tekintetében is leginkább csak egymásnak teljesen ellentmondó hiedelmek ismeretesei.” Ennek kapcsán jogosan idézi Michael Stewartot, mint aki a témának „igen jó áttekintését” adta. Majd ezt írja: „Teljesen egyetértek Stewarttal abban is, hogy az egész eredetproblémát sokadlagos fontosságúnak tartja...” Azért sokadlagos fontosságú, mert – citálja Ladányi Stewartot – „[a]z indiai vagy bármilyen más »idegen« eredet ténye azonban önmagában nem ad magyarázatot arra, hogy miért nem olvadtak be a romák a »befogadó« társadalmakba”. Ez igaz, miként az is, hogy az egzotikus indiai eredetből levezetni – miként Vekardi teszi – a ma élő cigányok természetét, gondolkodásmódját súlyos tévedés. De Ladányi nem veszi észre, hogy Stewart ezt is írja²⁹⁸, közvetlen az előbbi mondata előtt (erre vonatkozik az *azonban*): „...le kell szögeznünk, hogy néhány ős »idegen« eredetének szociológiai fontossága valódi kutatási probléma.” Azaz nem feltétlenül tartja sokadlagos fontosságúnak az eredetproblémát, csak arra figyelmeztet, hogy tények alig állnak a rendelkezésünkre, s ha állnának is, akkor sem lehetne tudománytalan következtetéseket levonni belőlük. Azért tartottam fontosnak ezt a kissé szörszálhasogató kitérőt, mert kár lenne, ha a cigányság eredetével, őstörténetével foglalkozók úgy éreznék, hogy bárki lekicsinyli a munkájukat. A *Kik vagyunk, honnan jöttünk?* minden ember természetes kérdése, amiben a biztonság, az elismerés iránti vágy is ott van – talán ezért merészkednek oly ingoványos területekre a mindenkori válaszadók.

4. 2. AZ ELŐÍTÉLETEK KIALAKULÁSA ÉS MEGSZILÁRDULÁSA

Nem kívánom a cigányok magyarországi történetét a kezdetektől máig részletesen végigkövetni, hisz ezt alaposan és részletesen megteszi Dupcsik Csaba és (egyelőre 1848-ig) Nagy Pál, de olvasható a cigányok több szerző által írt rövid históriája a Kemény-féle kötetben²⁹⁹ is, és egy tanulmánykötetben Kállai Ernő is közölt egy „*társadalomtörténeti vázlat*”-ot³⁰⁰. (Ebből tudható, hogy Kemény Istvánnak is van egy, kéziratban maradt műve *A cigányok magyarországi története* címmel.)

²⁹⁸ Stewart 1993, 23. o.

²⁹⁹ Kemény 2000, 3–25.

³⁰⁰ Kállai Ernő: Cigányok/romák Magyarországon. Társadalomtörténeti vázlat. In Kállai–Kovács (szerk.) 2009, 156–174. o.

Itt most csupán arra keresem a választ: igaz-e, hogy a cigányokat európai történetük során mindig is kirekesztették vagy legalábbis előítéletekkel szemlélték. (Arra sem keresek kísérlek meg feleletet adni, de megtalálását rendkívül fontosnak tartom, hogy a cigányok többsége miért nem illeszkedett, olvadt be soha az egyes országok társadalmába, ahogy nálunk – mint erre Stewart is utal könyve 23. oldalán – a kunok, a jászok, a székelyek. Okely szerint a válasz a bér munkával szembeni ellenállás, egy más munkakultúra. Ettől függetlenül 1971-ben Magyarországon a munkaképes korú roma népesség 85 százaléka dolgozott!) A kérdés másképp is feltehető: milyennek, mikor milyennek látták Európában a cigányságot mint érkező, majd itt élő idegent? Egyelőre mondjunk annyit, hogy az együttélés már az elején sem volt teljesen konfliktusmentes, s a konfliktusok a későbbiekben többször is tragikusan kiéleződtek.

4. 2. 1. AZ ITT ÉLŐ IDEGEN ■ Csak a nemrég elmúlt huszadik századnál maradva: az ellenszenv, a kirekesztés a század elejétől a II. világháború végéig fokozottan jelen volt s később a kelet-európai rendszerváltások után újra nyílttá vált és folyamatosan növekedett Európa azon országaiban, ahol jelentős cigány népesség él. Dupcsik Csaba így fogalmaz: „A 20. század elején ... nemcsak felerősödtek a cigányokat a bűnözéssel összekapcsoló hangok, hanem súlyosabb bűncselekményeket, gyilkosságokat, banditizmust is a nyakukba varrtak.”³⁰¹ Később (92. o.) hangsúlyosan, a szöveget maga is kurziválva hozzáteszi: „...a dualizmus és a Horthy-korszak Magyarországon a cigányok számarányuknál kisebb mértékben voltak jelen a börtönnépességben, ugyanakkor a »bűnözés a vérükben van« előítélet már akkor is elevenen élt.” Az előítéletesség növekedésében a 19. század második felében kialakuló, szenzációra vadászó tömegsajtónak is jelentős szerepe volt. 1867-ben még csak nyolcvan magyar hírlap és folyóirat jelent meg, három évtized múlva már ennek több mint a kilencszerese³⁰²! A századfordulón pedig megszülettek a százezernél is nagyobb példányszámú bulvárlapok is, amik már nem informálni, véleményt formálni akartak, hanem szórakoztatni, olykor a legalantasabb igényeket is kiszolgálva. A huszadik század során más médiumok is megjelentek, s legújabbán létrejöttek azok az internetes fórumok, közösségi oldalak, amiken maga a közvélemény szólalhat meg, áttétel nélkül, közvetlenül. Nem tanulság nélküli megvizsgálni, milyen cigánykép rajzolódik ki a

³⁰¹ Dupcsik 2009, 86–87.

³⁰² Buzinkay 2009, 19. o.

médiumokban s ez a kép miként befolyásolja a közgondolkodást. Ezt a vizsgálatot Bernáth Gábor és Messing Vera többször is elvégezték.

Dupcsik Csaba könyve bemutatja – például a *Népegészségügy* című lapban 1925 és 1944 között zajló vitát ismertetve (119–128. o.) – azt is, hogy a második világháború előtti (a háborúhoz vezető) időszakban hogyan radikalizálódtak a cigánykérdés megoldására tett javaslatok: sterilizálás, kitelepítés, koncentrációs táborba zárás, azaz kiirtás. Ez utóbbit a vita tizenhat cikkéből tizenkettőben javasolják, diszkréten körülírva a kiirtás szót. A „kávéházi zenész és kulturált cigányokat” (idézet egy 1944-es cikkből, 124. o.) nem telepítenék ki, noha leginkább azért nem, mert ők – ahogy egy tisztiorvos megállapítja 1943-ban – „népdalaink ... művelői” (126. o.). Mindez tragikus előjátéka a roma holokausztnak, a *pharrajimos*nak (más néven *Roma Samudaripen*).

1945-től a rendszerváltásig a szőnyeg alá igyekeztek söpörni a cigánykérdést, még a cigányzenekart is népi zenekarnak nevezték. (Meggyőződésem, hogy a egy korszak lényege igen gyakran ilyen apróságokban érhető tetten.) A cigány irodalom jelentős része, teljesen érthető módon, ezekről az előítéletekről és testet-lelket roncsoló következményeikről szól, hisz a szerzők a bőrükön érzik az előítéleteességet. Idéztem már Kovács József Hontalan *Magyarul beszélni* című 1998-as (!) kötetből a *Cigány vagyok* egy részletét, most álljon itt egy másik vers, az első *Fekete korall* antológiából a *Kilökve*:

*Döngöltem fagyot
csillagra csikorogva
Szívem körül ödöngtem
havas tájakon*

*Görbültem befelé
megostorozott lélekhez
Döggel tele mezőn
szédültem émélyegve*

*Eb vackán háltam
kilökve konkrét fedél alól
Énekkal fölhúrozva
hányódtam rühösen hontalamul*

4. 2. 2. AZ ELŐÍTÉLETEK KIALAKULÁSA ■ Nagy Pál könyvében külön fejezetet szentel az előítélek kialakulásának és a konfliktusoknak, illetve a cigánykérdés történeti fogalmának³⁰³. Egyik legfontosabb megállapításában a potenciális konfliktusforrások gyakorlatilag a kezdetektől fogva való meglétére figyelmeztet: *„Magam is folyton hangsúlyozom, hogy nem lehet minden olyan történeti szituációt, amelyben cigányok megjelennek, az előítéleteességből levezetni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne vegyük észre a szokások, a gondolkodás, a munkakultúra, az ízlés, a beszédmód, az érzelmi reakciók, a gesztusok, a bőrszín, a ruházkodás, az interperszonális kapcsolatok másságában rejlő potenciális konfliktusforrást. Actonnak természetesen igaza van, amikor a cigányok helyzetében bekövetkezett változást nem valamiféle par excellence üldözési szándéknak, hanem a társadalmi rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdonítja. A társadalom változása mögött azonban ott húzódnak apró beidegződések, amelyek önmagukban nem lennének ártalmasak – legalábbis annyira semmiképpen sem, hogy népirtáshoz vezessenek –, de a krízishelyzetben felerősödhetnek s negatív energiákat termelhetnek, különösen hogyha a központi törvényhozás deklarálja, hogy »cigánynak lenni már önmagában is főbenjáró bűn« (210. o.). A szövegben szereplő Acton azonos Thomas A. Actonnal, akinek hivatkozott tanulmánya³⁰⁴ a Budapesten 1993-ban rendezett I. Nemzetközi Cigány Néprajzi, Történeti, Nyelvészeti és Kulturális Konferencián hangzott el. Acton ebben azt írja, hogy mikor a cigányok a 15. században Nyugat-Európába érkeztek, „színvonalas vezetőik voltak” (a *sophisticated* jelzőt én inkább *tapasztaltnak*, *rátermettnek* fordítanám) s a cigányok a kisebb összeütközések dacára „a társadalom akkori rendjébe beilleszkedve éltek” (92. o.). Felszínesnek tartja azokat a megközelítéseket, amelyek „a cigányságot az üldözés [vagy az asszimiláció, DMI] állandó tárgyaként mutatják be”, s azt feltételezi, hogy „a cigányok történelme valójában ciklikus: az üldöztetés krízisei új beilleszkedéshez ... vezettek, amíg az új gazdasági vagy társadalmi változások alá nem ássák azt és újabb válságot nem produkálnak (92. o.). Nagy Pál figyelmeztet, hogy Acton végig Északnyugat-Európáról, Angliáról beszél, megállapításával azonban így sem ért egyet. Szerinte már a cigányok korai európai történetében benne rejtett a konfliktus, ha a különböző régiókban nem is egyformán: „A cigányok nem simultak bele Nyugat-Európa munkaszervezetébe, ezt még az sem tette*

³⁰³ Nagy 1998, 209–228. o., 229–231. o.

³⁰⁴ Acton, Thomas A.: Egység a különbségben. In Bódi (szerk.) 1994, 79–98. o.

lehetővé, hogy értettek a kovácsoláshoz és még éltek az úgynevezett kereskedelmi nomadizálás középkori formái. A cigányok valóban versenyképes kielégítői voltak a falusiak fémeszközökkel és különféle szolgáltatásokkal való ellátásának, de már korán összeütközésbe kerültek a városokkal. ... Magyarországon ez nem következett be, csak a 17. században, akkor is csak enyhén... (210. o.)”.

Európában, mondja Nagy Pál (211. o.), az egyházi irodalomban már a cigányok megjelenése előtt léteztek velük kapcsolatos sztereotípiák, elsősorban az, hogy Chaym, azaz Káin vagy Hám leszármazottai (ez a feltételezés a 14. század elejéről származik: Szümón Szimeonisz ferences barát 1323-ban látott is cigányokat Krétán). A népi elbeszélésekben, amik a cigányok megjelenése után keletkeztek, a cigány komikus, az elbeszélő közösségénél *„lejjebb álló”* figura, akin nevetni lehet. A humoros kép a későbbi, 16–17. századi közköltészetben a más műfajokban is tovább élt.

Magyarországon a sztereotípiák a szokásos módon, *„a cigányok specifikusnak tartott tulajdonságainak általánosításából születtek meg”* (212. o.) a 16. század közepére; a kialakult képnek egyaránt akadtak negatív és pozitív vonásai, a leleményességet akár bámulni is lehet. Az 1678-ban megjelenő *cigankodnac* (cigánykodnak) szóban még valószínűleg vegyül az elismerés és a elítélés: cigánykodnak, azaz ravaszul, furfangosan gondolkodnak, de ez történhet az én káromra is, cigánykodnak, magyarán átvernek. A szó a mai magyar nyelvben is él. A sztereotípiák, mint mindig, a megértés megkönnyítésére jöttek létre, s mint mindig, akadályozták is a valódi megértést, hisz a másik, akivel épp beszélek, nem feltétlenül olyan, amilyennek a sztereotípák alapján gondolom és én sem vagyok olyan, amilyennek ő gondol engem, de mindketten elkezdhetünk úgy viselkedni, ahogy „várjuk” egymástól. *„Annak ellenére, hogy a 16. században a befogadók és a cigányok érintkezése egyre gyakoribbá vált, a mentalitásban és a viselkedésben maradt egy olyan sáv, amit kölcsönösen nem értettek meg egymásban. ... A nem-cigányok számára bizonyos tulajdonságok és viselkedésmódok, amelyek a cigány értékrendben teljesen helyénvalónak számítottak, elfogadhatatlanok voltak.”* (213. o.) A 16. század végétől már akadnak arra példák, hogy a cigányt negatív tartalommal, szitokszóként használják, sőt közmondásokban is felbukkan így. *„A cigány fogalmához az álnokságot, a tolvajlást, a csalárdságot társítják”* (213. o.).

Nagy Pál Tinódi Lantos Sebestyéntől, Szkhárosi Horváth Andrástól, Bornemisza Pétertől, Baranyai Decsi Jánostól idéz, példáit tovább szaporíthatnám. A 17. században többek közt az egyházi vitairodalom képviselői adnak újabb negatív árnyalatokat a szónak,

például Pázmány Péter. Az Alvinczi Péter ellen írott *Öt szép levél* egyikében a protestáns fél, mikor belátja a tévedését, így szól: „...amivel leginkább gyűlöltetjük a pápistákat, azok *purdi* (meztelen, DMI) *cigányságok*.”³⁰⁵

Ebben számomra az a legérdekesebb, hogy lám, a legkiválóbb elmék, egy Bornemisza, egy Pázmány sem mentek az előítéletektől – tán mondhatjuk, hogy a szterotípiák közben, szokás szerint, előítéletekké alakultak. S ha a legkiválóbbak előítéletesek, mennyire azok lehettek és lehetnek a kevésbé kiválóak! (Köbányai János *A magyar-zsidó irodalom történetében* ezt írja [20–21. o.]: „Nemcsak a 19. század hivatásos regényírói ... ábrázolták egyoldalúan sötét színekkel, megvető lenézéssel a zsidót, de a legnagyobb nemzeti költők is, mint például Kölcsey Ferenc, a Himnusz szerzője vagy Berzsenyi Dániel. A »legnagyobb magyar«, Széchenyi István híres tinta-hasonlata bevilágítja a gazdasági és szellemi környezetet, azaz az »elzsidósodástól« tartó ressentiment-t [rejtett harag, neheztelés, DMI], amely a zsidó asszimiláció lehetőségét fogadta.” Köbányai „kulturált, szelíd, de antiszemita műnek” ítéli Babits Timár *Virgil fia* című regényét is [26. o.], a Kárvavárt pedig „nyíltan antiszemita fogantatású”-nak [114. o.]. Súlyos állításai persze bizonyítást igényelnek.)

Nagy Pál könyvéhez visszatérve: rendkívül fontos, hogy „[a] 16. század közepétől van a szövegeknek egy olyan vonulata is, amelyben a cigányokról sajnálattal és szánalommal *szólnak*” (214. o.) – ilyen például Dézsi András protestáns énekszerző egy műve. És gondolhatunk – mást most nem említenék – Petőfire, aki a *Téli világ* című versében felsorován azokat, akik nem élhetnek „Barátságos, meleg szobában”, a napszámos, a katona, a drótostót és a vándorszínész után (de csak utánuk, mintegy lefelé haladva s kissé lekezelően!) észreveszi a cigányt is: „Hát a cigány? ... *vacog foga / A rongyos sátorok alatt; / Kopogtat a szél és bemegy, / Bár a cigány nem szól: szabad!*” Ugyanilyen, kissé lekezelő részvétellel írja beleképzeléses versét, a *Panyó Pannit*, ami egy magát áruló lány monológja: „Hát magam mi véget érek? / Valahol megesz a féreg; / Ha már senkinek sem kellek, / A sövény alatt halok meg.” (A *Rég veri már a magyart a teremtő...* című szerepdalban a cigány a leghagyományosabb (akkor már hagyományos) szerepben jelenik meg, ahogy a vers sóher beszélője is: „Te meg, cigány, húzd rá, majd kifizetem; / De úgy húzd, hogy megrepedjen a szívem, / Repedjen meg örömébe’, bujába’... / Így vigad a magyar ember, hiába!”

³⁰⁵ Pázmány 1898, IV. k. 761. o. A példát Bitskey Istvánnak köszönöm.

Az előítéletesség egyenes arányban erősödik a cigányok számának növekedésével, csoportjaik differenciálódásával, a nemcigányokkal való konfliktusok megszorodásával. „A 16. századhoz képest jóval több volt azoknak a cigányoknak a száma, akik nem találtak olyan részt a munkaszervezetben, amelyet törvényesen használhattak volna ki. A 17. században jelennek meg a magyar forrásokban a cigányok mint istentelen, kártékony, a munka alól magát kihúzó, tolvaj, gonosz erők hatása alatt álló nép, amely másnak hazudja magát, mint ami valójában” (214. o.). A nemcigányok nemigen fogadták el, ha némely főúr pártfogolta a cigányokat – ez mintegy előképe a „segélyekből élő, munkakerülő” cigányok elítélésének. Azt sem nézték jó szemmel, ha egy-egy cigány sikereket ért el, netán meggazdagodott. Akadtak persze „kétes karrieriek” (215. o.) is, mint talán Lippai Balázsé, Bocskai hajdúinak egyik kapitányé, aki Bársony János mesekönyvében³⁰⁶ egyértelműen pozitív figura: „A haza önállóságáért, a vallásszabadságért folytatott küzdelem Magyarország egyetlen győztes szabadságharca. Ennek megnyerésében Lippai Balázs, a cigány kovácsból lett bátor hadvezér és vitéz katona nagy érdemeket szerzett.” Nagy Pál árnyaltabb képet rajzol Lippairól (215–216. o.), de végül is nem derül ki, miért lenne, ha szembe is került Bocskaival, karrierje kétes. Hogy levelezett az ellenséggel, nem bizonyított.

Nagy Pál a 17. századra datálja a cigánykérdés genezisé, cigánykérdésen elsősorban nem a cigányok (halmozottan) hátrányos helyzetét és a hátrányos helyzet kezelésére irányuló törekvéseket érti, mert a hátrányos helyzet „későbbi történelmi folyamatok következménye” (229. o.). A cigánykérdés az ő értelmezésében ekkor főleg a demográfiai egyensúly felborulása és a helyreállítására való törekvés, a felborulás oka pedig a 17. századi relatív túlnépesedés. „A 18. században már ennek következményével, az általános életmódváltási kényszerrel és annak alternatíváival kellett szembenézni.” Lényeges, hogy a kérdés összefüggött más periférikus rétegek problémáival, ahogy a mai értelemben vett cigánykérdés is összefügg. A cigányok helyzete, megélhetése a törökök kiűzése után vált igazán nehézé, „szükségessé vált az állami szintű szabályozás” (230. o.) „A 17. század végi krízis kényszerűen vetette fel az együttélés új formáinak létrehozását, de nem döntötte el fatalisztikusan a cigányok sorsát” (230. o.).

A cigányok történelmének további kronologikus áttekintését nem érzem szükségesnek: az előítéletek keletkezésére voltam leginkább kíváncsi.

³⁰⁶ Bársony 2007, 45–48.

A cigányokkal kapcsolatos előítéletek ma is mérgeznek, olykor már – s ez egyszerre felháborító és félelmetes – a II. világháború előtti és alatti legszélsőségebb megfogalmazásokat idézve. Ezzel együtt úgy vélem, a cigányok és a periférikus rétegek sorsa ma sincs „*fatalisztikusan*” eldöntve – viszont ha a politika, Magyarországon és Európában, nem vág bele a „romastratégia” nyilván csak hosszú évtizedek alatt eredményeket hozó tényleges megvalósításába, a helyzet kezelhetetlenné válhat s akár robbanáshoz is vezethet. Egy robbanásban pedig mindenki sérül.

4. 2. 3. A CIGÁNYOK ÉS AZ ELŐÍTÉLETEK ■ Mennyiben okai a cigányok a róluk kialakult, velük kapcsolatos előítéleteknek? Erre a kérdésre a legnehezebb válaszolni. Mondhatnám (s nem tévednék), hogy ez nem is egy irodalomtörténeti munka feladata, de nem akarom megkerülni a választ, már csupán azért sem, mert a cigány írók munkáiban folyvást felbukkannak a cigányok és a nem-cigányok közötti ellentétek. Az ellentétek ősiek és megmagyarázhatatlanok. A *Kányák* titokzatos figurája, a fel-felbukkanó bolond Csóma, a volt uradalmi kocsis reggeli sétáján így köszönti az utca lakóit (5. o.): „*Alusztok, cigányok, büdös, tetves cigányok?! Mást se csináltok, csak üzekedtek, hogy verjen meg minden cigányt az isten!*” Gyalázkodására senki sem reagál, eltűrik, sőt a meggyalázott Matild így kérleli (47. o.): „*Csóma bácsi, segítsen föl, megverték, tönkretettek.*” És Csóma szitkozódva fölsegíti... Osztóján Béla *Átyin Jóskának, nincs, aki megfizessen* című regényében az egyik rendőrjárőr így gondolkodik a másikról (298. o.): „*...vajon honnan van ebben az emberben olyan mérhetetlenül nagy ellenszenv a cigányok iránt; fiatalember létére kinek a példája nyomán sajátította el azt a már-már állatiasság számba menő fölényes bánásmódot, amelyet egy-egy cigánnyal szemben alkalmazott, ha valamin tetten érte őket?*”

Az előítéletek kialakulásának egyik oka nyilván a cigányoknak a mindenkori többségtől eltérő életmódja, aminek része volt s ma is része a megélhetési bűnözés.

Nagy Pál már könyve elején³⁰⁷ a történeti kutatás feladatait sorolva szól többek közt a peres iratok átvizsgálásának szükségességéről. Igen figyelemre méltó, amit ehhez kapcsolódóan mond: „*A cigánykutatások »kényes« kérdése a cigány bűnözés. ... Megítélésem szerint történetileg nem tekinthetjük a bűnözést a cigányok körében etnospecifikus jelenségnek, de azt is ki kell mondanunk, hogy a cigány társadalom egy részének – amelynek aránya még csak meg sem becsülhető – megélhetési forrása olyan*

³⁰⁷ Nagy 1998, 14. o.

tevékenység volt, ami a nem-cigányok szemében bűncselekménynek minősült, maguk a cigányok pedig az életfenntartás magától értetődő módjának tartották. A bűnözés cigány vonatkozásait mint strukturális tényezőt kell vizsgáljunk. Ebben az értelemben kellene pl. feltárni az ún. megélhetési bűnözés történeti gyökereit, amelyek szerintem a 19. század első harmadában keresendők, összefüggnek az akkori foglalkozásváltási kényszerrel és nem választhatók el a polgárosodási folyamattól. Az 1810-es évektől egyre gyakrabban fordult elő, hogy cigány és nem-cigány bűnelkövetők közös csapatba verődtek.”

Később Fraser kapcsán (aki szerintem „[m]indenképpen ki akarja kerülni a cigány bűnözés kérdését”) jegyzi meg a következőt: *„Nem tetszetős, de tény, hogy az európai cigányok jelentős része a középkortól kezdve olyan megélhetési stratégiát alakított ki, amelynek a gádzsó környezet ellenszolgáltatás nélküli kihasználása [magyarán meglópása, átverése – DMI] volt a lényege. Az is tény, hogy sok esetben akkor sem akartak felhagyni ezzel az életmóddal, hogyha volt rá lehetőség.”*

A Kemény-féle könyvnek a magyarországi cigányok történetéről szóló fejezet rendszerváltozás utáni szakaszát tárgyaló részében Kállai Ernő is megjegyzi³⁰⁸: *„A cigány családok jelentős része ... évtizedekkel ezelőtti szintre süllyedt vissza rövid időn belül, képzetlenségük miatt esélyük sincs munkalehetőségre. A reménytelen helyzetbe került cigány emberek körében ismét kialakult a megélhetési bűnözés, ami sokak számára az életben maradás egyetlen esélyét jelentette.”* A következményt így fogalmazza meg: *„A többségi társadalom pedig – mivel a redszerváltozás megingatta mindenki anyagi helyzetét – megújult gyűlölettel fordult a cigányság felé.”* Vegyük észre: nem „megújult előítéletekkel”, nem „megújult ellenszenvvel”, hanem „megújult gyűlölettel”. Súlyos kifejezés, de jogos.

A cigányok bűnözésének, a „cigánybűnözés” fogalom „karrierjének” s az előítélet-kutatásoknak *Feszültségek és kisülések* címmel Dupcsik Csaba is külön fejezetet szentel könyvében³⁰⁹. Két, a témával kapcsolatos szakkönyvet is bemutat³¹⁰, mindkettőből idéz egy-egy megnyugtatónak tűnő, mondhatni PC (*politically correct*, politikailag korrekt) mondatot. Az egyikből ezt: *„Nem kétséges, hogy a cigányok magasabb bűnözési arányainak okait mindenekelőtt társadalmi, szociális létfeltételeikben, s ennek megfelelő tudati szintjükben kell keresni”* (225. o.). A másikkól ezt: *„...bizonyítást nyert az a tétel, hogy a cigány bűnelkövetők esetében nem a »cigány mivolt«, valamilyen etnikai vonás az,*

³⁰⁸ Kemény (szerk.) 2000, 21–22. o.

³⁰⁹ Dupcsik 2008, 221–240.

amely bűnözésüket alapvetően determinálja, hanem azok az ún. »kemény társadalmi tények«, rétegmutatók, amelyek végső soron a cigányok réteghelyzetét meghatározzák.»

Az első idézetben a „mindenekelőtt”, a másodikban az „alapvetően” határozószó adhat okot némi gyanúra. Mindenekelőtt ebben és ebben kell keresni a cigányok magasabb bűnözési arányainak okait, de... Alapvetően ezek és ezek determinálnak, de... Dupcsik a második idézet kapcsán meg is jegyzi: *„Tauber ... ezt követően mégis oda kanyarodott vissza, hogy azért maradtak specifikus tényezők is, mindenekelőtt a hátrányos helyzetűek átlagához képest is hátrányos helyzet, illetve egyes »eltérő mikroközösségi formák«”* (228. o.).

A halmozottan hátrányos helyzetről szóló részt el is tudom fogadni, arra viszont nem jövök rá, mit kell „eltérő mikroközösségi formákon” értenünk, ahogy arra sem, hogy ha *mindenekelőtt* ebben és ebben kell keresni az okokat, akkor vajon miben, mikben még? A túl óvatos s ezért ködös fogalmazás többet árt, mint használ.

Az teljesen világos, hogy a nélkülözés, az éhezés kitermeli a megélhetési bűnözést, s az is, hogy ez visszatetszést, ellenérzést, ellenszenvet vált ki, ami tartóssá válhat. Az is világos, hogy a megélhetési bűnözésnek évszázados hagyománya van. Az is, hogy az előítéletesség, a kirekesztés, a gyerekkortól érzett megbélyegzettség dacreakciókat szül, gyanakvást, ellenszenvet a másik oldalon is. Nemkülönben előítéleteket. A cigányoknak a többséggel szembeni előítéleteiről még nem olvastam, noha nyilván léteznek ilyen előítéletek is s ezek szintén gátolják a megértést, egymás elfogadását.

(A pszichotikus személyiséggé, bűnözővé, tolvajjá, gyilkossá, rablógyilkossá válás lelki folyamata nem is olyan egyszerű. A kriminológiai szakirodalom talán igen, de a művészet, az irodalom keveset foglalkozik ezzel, tán mert a szerzőknek ritkán van alapos ismeretük a pszichotikusok, a bűnözők világáról. A krimikben nem a tettes bűnözővé válásának oka, lélektani folyamata a lényeges, hanem a tett kiderítésének módja. Nem sok mű jut eszembe: Büchnertől a *Woyzeck*, Capote-tól a *Hidegvérrel*, Dosztojevszkijtől a *Bűn és bűnhődés*, Ellistől az *Amerikai psycho*, Styrontól a *Nat Turner vallomásai*. De mindezzel együtt keveset tudunk a mélyvilágról. A cigány írók közül csak Szécsi Magda merészkedik el ide, *Töredéklét* című kötetének írásaiban.

Az is világos továbbá, hogy a halmozottan hátrányos helyzetből a devianciákhoz, így a prostitúcióhoz s a bűnözés súlyosabb formáihoz is igen könnyen vezet út. Akit a társadalom nem enged be, az nem feltétlenül akar a társadalom szabályai szerint élni, sőt

³¹⁰ Vigh–Tauber–Madácsi 1988, Tauber 1988

könnyen válik agresszívvé s fordul az őt kitaszító társadalom intézményeivel és tagjaival szemben. Annál nagyobb ennek a veszélye, minél előítéletesebb, kirekesztőbb a társadalom.

Lakatos Menyhért *Füstös képek*jének utolsó oldalai³¹¹ megrendítő képet festenek a cigánytelep háború alatti nyomoráról, amiben a lopás életmentő cselekedet:

Más embereket, más erkölcsöket gyúrt az idő, a tavaszi örömeték véget nem érő virrasztókba fűltak, ott állt a halál minden putri ajtajában. Jó volt, hogy elmúlt a tél, de a tavasz még koszorúnak való virágot sem hozott. Fagyos, csípős éjszakáin kopaszra nyírta a tájat, és ha volt bennünk még valami kis remény az újjáéledéshez, azt is elfűjták a böjti szelek. [...] Az álomba merült hajnalokon csordába verődve végigdúrtuk a kerteket, ahol máskor elfészelt burgonyát vagy ehető magot találtunk, ott ebben az évben a fű sem termett. Akadtak vig, lakomás napok, a tavaszi vetés ideje alatt többször kiürítettük az uraság kendermagot vető gépeit, amíg a béresek deleltek, aztán visszatértünk a borsikához. A tisztiorvos és a csendőrség szinte naponként meglátogatott bennünket, egyik bűnöst keresett, a másik tetvest.

Röviden, hisz nincs közvetlen köze értekezésem tárgyához, de mindenképp utalni szeretnék a *Társadalmi riport ■ 2010* című tanulmánykötetre³¹², ami a szerkesztők előszava szerint „...a magyar társadalom legfontosabb trendjeit, változásait dokumentálja szisztematikusan gyűjtött empirikus adatok segítségével”, nem feledkezve meg a romákról sem. E kötetben Keller Tamás a világ értéktérképén kísérli meg elhelyezni Magyarországot (227–253. o.). Lesújtó és elkésérítő következtetéseit már bevezetőjében megfogalmazza: „Magyarországra a zárt ... és a racionális ... gondolkodásmód jellemző. Ez az értékkombináció egyúttal a Magyarországra történelme és kulturális öröksége alapján jellemző nyugati kultúra magjától távol, az ortodox kultúrájú országok közelébe helyezi hazánkat. ...Magyarország így nemcsak a földrajzi értelemben vett szomszédaitól kerül térben messzire, de a hasonló gazdasági fejlettséggel rendelkező országoktól is jócskán távol kerül.”

³¹¹ Lakatos 1975, 432–433. o.

³¹² Kolosi–Tóth 2010.

A kötet egy másik írásnak csak a címét említem meg. A vizsgálatokból kirajzolódó kép annyira deprimáló, hogy a szerző, Tóth István György, aki maga is a vizsgált társadalom lakója, ezt írta áttekintése fölé, mintegy a maga keserűségét is belekódolva: *„A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének...”* (254–287. o.)

Felesleges tagadni, hogy cigányok egy része devianciájával nyilván hozzájárult, hozzájárul az előítéletek kialakuláshoz és fennmaradásához. De a lemaradás, a bűnözővé válás, tehát a deviancia oka elsősorban a többségi társadalom, a mindenkori környezet elzárkózó, elutasító magatartása, amit persze a cigányság egy részének viselkedése is folyamatosan generál. A bűvös körből kellene kitörni.

Zárasképp idézném Vekerdí Józsefet, aki így írt 1982-es munkája 46. jegyzetében³¹³: *„A nemcigány közönség cigányellenes előítéleteinek kérdőíves felmérése utóbbi időben divatba jött; ez azonban tárgyánál fogva nem tartozik a cigány kutatások körébe. Az előítéletek okának vizsgálatát ... teljességgel mellőzik a szociológusok. Az előítéletek végső oka ... a hagyományos cigány életforma és a modern osztársadalmi követelmények közötti ellentmondás. ... előítéletek mindaddig lesznek, amíg a nagyközönség negatív példákkal találkozik a másik oldal részéről. [...] ...a cigány és (egyéb) lakosság hátrányos helyzetével kapcsolatban egyoldalúan csak az osztársadalom felelősségét vizsgálják, figyelmen kívül hagyva azt a körülményt, hogy Magyarországon ma már elsősorban az egyént (ill. csoportot) terheli a felelősség hátrányos helyzetéért: a cigány származású lakosság széles tömegeit hazánkban ma már nem a társadalom részéről szenvedett üldöztetés, hanem évezredes történelmi múltjából fakadó, hagyományos életvitele és gondolkodásmódja akadályozza a felemelkedésben.”*

Úgy vélem, ez érzéketlen, már-már cinikus megközelítés. A Kádár-kor politikája azonban ezt fogadta el hitelesnek.

4. 3. A KULTURÁLIS EMANCIPÁCIÓ

Túlzás lenne azt mondanunk, hogy a romák emancipálása Európában a kutatásukkal kezdődött, de öröndetes, hogy ez a kutatás, lassan, el-elakadva bár, de megindult. Ha nem is sokan, de néhányan kíváncsiak lettek rájuk mint emberekre, feltették a kulturális

antropológia alapkérdését: kik ők? Milyen nyelveken beszélnek, miket mesélnek, miket énekelnek, hogyan, milyen szokások szerint élnek, mit gondolnak a világról, miben hisznek? Meglepő, hogy 15. századi megjelenésükhöz képest milyen soká kezdik csak kutatni világukat: Grellmann összefoglaló munkája csak 1783-ban jelent meg. Mint népet, mint idegent érzékelték, észrevették őket, de sokáig nem érdeklődtek irántuk, a róluk való tudást az előítéletek pótolták, amit sokan tévesztenek össze a valódi ismeretekkel. Leginkább még a nyelvük keltett érdeklődést. De kimaradtak a nagy népköltészeti gyűjtésekből, Percy püspök 1765-ös, Herder 1808-as gyűjteményéből, Erdélyi János 1846–48-as *Népdalok és mondákjából*, Kriza János 1863-as *Vadrózsákjából*. Magyarországon a cigány folklórt gyér előzmények után csak a 19. század végén kezdték gyűjteni, s aztán ez is hosszú időre abbamaradt, egészen a huszadik század negyvenes éveig, Csenki Imre, Csenki Sándor és Erdős Kamill megjelenéséig. Megdöbbenő, hogy a cigányok a népi írók rendkívül értékes szociográfiáiból is kimaradtak. Dupcsik Csaba figyelt fel erre, szerinte Erdei Ferencnek, Féja Géának, Illyés Gyulának és a többieknek a társadalom mélyrétegeit vizsgáló műveiből, ha a cigányság szemszögéből olvassuk őket, az tűnik ki, hogy „*a magyarországi cigányokat még a társadalom ezen mélyrétegeibe se látták bele a két világháború közötti korszak legérzékenyebb szemlélői sem. A romák tehát valahol a társadalom alatt élhettek.*” (112. o.).

Magyar nyelven az első összefoglalás a *Pallas Nagy Lexikon* IV. kötetének mellékleteként jelent meg 1893-ban, szerzői az első cigánykutató triász tagjai: József főherceg a cigány nyelv grammatikájáról írt s egy szógyűjteményt közölt, Herrmann Antal a cigányok életmódjáról, szokásairól és életmódjáról értekezett, Wlislöck Henrik pedig a népköltészetről és a zenéről. A szöveget a hármójuk (és Erdős Kamill) munkásságát bemutató, jó szándékú, de korántsem hibátlan kötet³¹⁴ közli újra.

Messze (még messzebb) vinne értekezésem témájától, ha részletesen ismertetném a hazai és európai kutatásokat. Elég, ha ismételten utalok Prónai Csaba és Vekerdi József nagy haszonnal forgatható munkáira³¹⁵. S utalok arra is, hogy a nemcigány irodalomban viszonylag korán felbukkant a cigány alakja – ennek bemutatása egy másik munka tárgya lehet. Csupán megemlíteném Nicholas Saul durhami professzor angol nyelvű munkáját, amelyik a 19. századi német irodalom cigányábrázolását vizsgálja³¹⁶.

³¹³ Vekerdi 1982, 28. o.

³¹⁴ Kárpáthy (szerk.) 1999, 135242. o.

³¹⁵ Prónai 1995; Vekerdi 1982.

³¹⁶ Saul 2007.

Nem tartom feladatommak azt sem, hogy részletesen és máig tartón ismertessem a magyarországi cigányság igazából csak az 1960-as években kezdődő politikai emancipációjának, *egyenjogúsodási* küzdelmének, pontosabban egy politikával is foglalkozó, már korán differenciálódó, különböző felfogásokat képviselő s fokozatosan növekvő értelmiségi réteg tevékenységének történetét. Annál inkább nem, mert – részben legalábbis – megtették ezt mások, tanulmányokban s immár könyvekben is. Blaha Márta, Havas Gábor és Révész Sándor *Nyerő viszonyok* címmel írtak a *Beszélőben*³¹⁷ a roma politikatörténetről. Czene Gábor a rendszerváltás utáni cigány közéletéről kezdett sorozatot az *Amaro Dromban*³¹⁸, s Népszabadság-beli tárgyilagos és alapos cikkeiben folyamatosan figyelemmel kíséri az eseményeket. Dupcsik Csaba könyvéről már sok szó esett – kevés hibája közül a legnagyobb, hogy ennek az emancipációnak, Bari Károly, Bársony János, Daróczi Ágnes, Horváth Aladár, Zsigó Jenő és mások küzdelmeinek nem szentel figyelmet. Szeretném felhívni a figyelmet egy másik, rendkívül fontos, kiváló munkára is: Majtényi Balázs és Majtényi György *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010* című könyvére³¹⁹ gondolok. Az 1989 utáni időszak tárgyalásánál ilyen fejezetcímeket találunk: *Kisebbségi (ön)kormányzatiság?, Az önszerveződés lehetősége és lehetetlensége, Civil mozgalom, Nemzetiségi – nemzeti kultúra*. A könyv tehát kitér a cigány kulturális emancipációra is – az alábbiakban erről szólnék.

4. 3. 1. A TELJES ASSZIMILÁCIÓ FELÉ: AZ 1961-ES PÁRTHATÓZAT ■ 1961 júniusában fogadták el az MSZMP KB Politikai Bizottságának a határozatát³²⁰, amelyik magabiztosan megállapítja: „*Hazánk felszabadulásával a cigányok a társadalom teljes jogú tagjai lettek, s a kedvező fejlődési feltételek pozitív hatással voltak a cigánylakosság leghaladottabb elemeire.*” E „*leghaladottabb elemek*” száma azonban igen kicsi, a többség „*még máig sem tudott megszabadulni a múlt terhes örökségétől*”. Van tehát cigánykérdés, aminek megoldásáról szólva a határozat, egészen megdöbbentő módon, expressis verbis *megtagadja* a cigányoktól, hogy cigányok lehessenek. „*Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel (a cigánykérdést, DMI), és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek*

³¹⁷ Blaha–Havas–Révész 1995, 20–28. o.

³¹⁸ Czene 2000, 3–5. o., 16–18. o., 3–5. o.

³¹⁹ Majtényi–Majtényi, 2012.

³²⁰ Mezey (szerk.) 1986, 240–243. o.

nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.” A határozat kijelenti, hogy a cigányság *„bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”*, célként pedig – meglehet, jóindulatúan, de végtelenül szűklátókörűen – a teljes, erőszakos asszimilációt fogalmazza meg: *„Fokozatosan el kell érni, hogy a cigányok a lakosság többi részétől nem elkülönítetten állandó lakóhelyeken letelepüljenek, a állandó munkához jussanak, egészségügyi körülményeik javuljanak és emelkedjék kulturális színvonaluk.”*

Ekkor már túl voltak a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének felszámolásán, amiről a határozat azt állapította meg, hogy *„bár ért el bizonyos eredményeket azzal, hogy segítette a tanácsok és egyes társadalmi szervek figyelmét a problémákra irányítani ... nem alkalmas arra, hogy a cigánylakosság átnevelésében jelentős szerepet töltsön be.”*

4. 3. 2. A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYOK KULTURÁLIS SZÖVETSÉGE ■ A

Szövetség megalakulásáról, működéséről és felszámolásáról Sággy Erna kitűnő tanulmányában³²¹ olvashatunk a legrészletesebben. László Mária, az első főtítkár már 1954-ben levelet írt a Budapesti Pártbizottságnak, sérelmezve a cigány nyelvű oktatásnak, a cigány nyelvű sajtónak, a kulturális értékek elismerésének, a diszkrimináció elleni védelemnek a hiányát. (A levél egyik, valószínűleg szintén László fogalmazta mellékletét neves zenészek írták alá, Járóka Sándor, Lakatos Vince, Oláh Kálmán.) 1957 nyarán a Művelődési Minisztériumban létrejött a Nemzetiségi Osztály, ami alá rendelve végre megalakulhatott a Szövetség, *„annak ellenére – írja Sággy (278. o.), hogy a pártvezetés egy percig sem kívánta nemzetiségként elismerni a cigányságot”*. László Mária, aki a családi legenda szerint anyai ágon az első cigányprímásnak tekinthető zenész (Sárosi Bálint), a 18. században élt Czinka Panna leszármazottja, már kora fiatalságától kezdve, jóval világháború előtt *„[f]áradtságot nem ismerve harcolt, küzdött a cigányok felemelkedésén”* – egy későbbi munkatársa jellemezte így. 1958 végéig lehetett főtítkár, ekkor egy mondvacsinált ürüggyel durván megtámadták, végül önmagától távozott. Hivatalosan már nem foglalkozhatott a cigányokkal, de kutatta történelmüket, nyelvüket, zenéjüket. Nyolcvanévesen, 1989-ben halt meg. A Szövetség feladata az alapszabály szerint a *„cigányok gazdasági, politikai és kulturális életszínvonalának emelése”* lett volna, bevonásuk a *„szocializmus felépítésébe”*. László Mária az *„eredeti cigány irodalom”*

³²¹ Sággy 2008.

megteremtését, a cigány népzene megismertetését, a cigány nyelv nyelvtanának és szótárának elkészítését is célul tűzte ki, sőt még egy cigány színpadot is elképzelt, de figyelt a negyvenes évek végétől alakuló cigány kisipari – szegkovács, kosárfonó, vályogvető – szövetkezetekre is – amiknek a működését 1959-től szintén károsnak találták, mondván, az elkülönülést erősítik. László igen aktív érdekvédelmi tevékenységet is folytatott (a Szövetséghez rengeteg panaszos levél érkezett), Ságghy szerint ezért vált szálkává felettesei szemében. Segíteni akart azoknak, akiket sehová nem vettek fel dolgozni, szót emelt azokért, akiket az 1958-as internálási akció során (a „*nem megfelelő életmódot folytatók*”-at vitték el) Tökölre szállítottak: a táborban őrzöttek negyede cigány volt. Ellehetetlenítették.

A Szövetség új főtitkárának a cigány Ferkovics Sándort nevezték ki. Érdemi munkáról szó sem lehetett, a Szövetséget a Nemzetiségi Osztály 1961-ben felszámolta.

A fentebb idézett párthatározat előkészítésében a Nemzetiségi Osztály és a Cigányszövetség is részt vett. A Művelődési Minisztérium Kollégiumának szóló előterjesztés 1960 őszére készült el. Ságghy Ernát idézem (298. o.): *„Ebben a cigányságot szociális kategóriaként írták le, amely speciális életmódhoz kötődik. Ha azt feladják, e szerint a logika szerint megszűnik a »cigány« kategória a társadalomban. Ebből következően minden, ami valamilyen módon a cigány életmódhoz kapcsolódott, felszámolandónak, megszüntetendőnek minősült. A cigány kultúra önálló létezését nem fogadták el, a szokásokat csak a cigány életmód részének tekintették.”* A párthatározat javaslatának vitáján Kádár János is kijelentette (301. o.): *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.”* Ugyan megkérdezte, hogy egy kultúregyesület káros volna-e, de Orbán László KB-tag, a tudományos és kulturális osztály vezetője azt felelte: *„Ez is az elkülönülés irányába vinné a cigányokat”*, s erre Kádár már nem mondott semmit.

A párthatározat az 1970-es évek végéig determinálta a cigányokkal kapcsolatos politikát s ezzel felmérhetetlen károkat okozott.

4. 3. 3. ÚJABB DEKLARÁCIÓK ■ Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának a cigánylakosság helyzetéről szóló 1974-es állásfoglalása³²² konstatálja, hogy *„[f]őként a Budapesten élő cigány értelmiségiek, ciganológusok és egyetemisták állnak elő az utóbbi időben politikai, kulturális jellegű kérdésekkel, követelésekkel, hogy pl. alakuljon cigányszövetség ..., induljon politikai, kulturális, ismeretterjesztő,*

³²² Mezey (szerk.) 1986, 250–264. o.

felvilágosító hetilap; létesüljön Budapesten cigányszínház; ... folyják kétnyelvű oktatás”. De makacsul megismétli a 61-es határozat alaptézisét, ami szerint a cigánylakosság nem alkot nemzetiségi csoportot és konokul leszögezi: „*Nem támogathatók egyes cigány értelmiségieknek és ciganológusoknak azok a törekvései, hogy létesüljön cigány szövetség, cigányhetilap (sic! DMI) induljon, Budapesten cigányszínház jöjjön létre. Nem indokolt a cigány tanulók által nagyobb számban látogatott iskolákban a kétnyelvű oktatás bevezetése, mert a cigány nyelv fejlettségi foka nem alkalmas tudományos anyag közlésére...*” Tegyük hozzá: itt már legalább szó esik a magyarországi cigányok „*kulturális, eredeti népművészeti értékeinek*” feltárásáról, összegyűjtéséről, közreadásáról.

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1979-ben új határozatot hozott³²³, de ebben sem tartja indokoltnak a 61-es határozat alaptételének megváltoztatását, a cigányságot nem nemzetiségnek tekinti, hanem „*fokozatosan*” beilleszkedő, asszimilálódó csoportnak. Igaz, immár *etnikai csoportnak* (274. o.) – ami utólag nem tűnik nagy előrelépésnek, bár akkor tűnhetett annak. Érzéketlensége ellenére a határozat is érzékeli viszont, hogy „*[a] cigányok ügyét-sorsát szíven viselő, jelentős számú nem cigány értelmiségi körében létezik egy szűk csoport, amelynek nézeteiben keveredik az újbalsoldali demagógia és a cigány nacionalizmus*”. Észreveszi azt is, hogy „*[n]éhány kutató hosszabb ideje foglalkozik a cigányság szociológiai, néprajzi, nyelvészeti vizsgálatával és jelentős szakismeretre tett szert*”, sőt azt is kijelenti, hogy *[e] kutatásokat ... a jövőben jobban kell koordinálni*”, koordináláson feltehetően ellenőrzést értve. Meglepő, hogy az akkor már igencsak látható cigány értelmiségről egy szót sem ejt.

1984-ben a KB Tudományos, Köznevelési és Kulturális Osztályának jelentése már azt mondta, hogy „*[a] cigányság két – szabadon választható – módon illeszkedhet be társadalmunkba: a cigány kultúra megőrzendő értékeinek, hagyományainak megtartása révén, valamint önkéntesen vállalt asszimiláció útján*” (284. o.). Itt jelent meg először, jócskán megkésve, az integráció gondolata. Hogy megjelent, abban a cigány értelmiségnek igencsak nagy szerepe volt – a jelentés meg is jegyzi róla, hogy „*helyenként túlzásokba hajló*” módon értelmezi a hagyományokat. A szöveget az Agitációs és Propaganda Bizottság tárgyalta meg, állásfoglalásában először esik szó egy létesítendő cigány múzeumról – ami mindmáig nem jött létre. Létrejött viszont, 1985-ben, az Országos Cigánytanács, egy évvel később pedig a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége, amiknek azonban semmi önállóságuk nem volt: az előbbi a Hazafias Népfront Országos

³²³ Mezey (szerk.) 1986, 265–275. o.

Tanácsához, az utóbbi a Művelődési Minisztériumhoz tartozott. Igaz az, amit Majtényi Balázs és Majtényi György nagyszerű könyvében olvasunk: „[a]z 1980-as években az állam a korábbinál több lehetőséget kínált a cigány kultúra ápolására” – de leginkább kényszerből, taktikából, a „divide et impera” régi és szinte mindig beváló politikájának jegyében. Ha valaki nem úgy táncolt, ahogy a hatalom füttyült, keményen meglakolt, mint ezt például Bari Károly később ismertető megdöntése mutatja. A Kádár-korban tilos volt beszélni például a szegénységről, rendőri erőszakról. Lehetett beszélni viszont – a *Belügyi Szemle* hasábjain mindenképp, de a közbeszédben is – „cigánybűnözés”-ről³²⁴. Kényszermosdatások még 1985-ben is voltak!

A hatalom mindennapokban jelen lévő képviselőinek, a rendőröknek (csendőröknek) és a cigányoknak mindenkor viszonyát kivételes erővel jelképezi Lakatos Menyhért egy novellája, a *Szegény Péter* és Holdosi József *Kányák* című regényének egy részlete. Az első a Horthy-korszakban, a második a szocialista Magyarországon játszódik. A *Szegény Péter* története szerint a nyolcgyerekes, hetvenhez közeledő cigány férfi felesége egy tyúkot kapott a faluban. Nem hagyhatta volna el azonban a telepet. Most a csendőrtörzsőrmester megeteti Péterrel a dögöt, a felsorakoztatott cigányok pedig nem fordíthatják el a fejüket. A felesége nem bírja nézni: „*Engem öljetek meg!*” A csendőrok nem tétováznak. A *Kányák* két szereplőjét, Margitot és Józsit, gyilkossággal gyanúsítják, de egyikőjük ellen sincs bizonyíték. „*A nyomozó boncolást rendelt el, a két vádlottat a boncasztal mellé állították, remélve, hogy a látvány sokkoló hatása kikényszeríti belőlük a vallomást.*” Mindkettő ártatlan, de mindkettő azt hiszi, a másik követte el a gyilkosságot. „– *Én öltem meg!* – *szóltak meg egyszerre mind a ketten.*”

A szocialista Magyarország hivatalos politikája tehát 1961-ben több mint két évtizedre deklarálta azt az abszurdumot, hogy bár cigányok vannak, de cigány nép nem létezik, s így önálló kultúrája sincs. Ráadásul a politika biztos tudományos támaszra lelt egy neves tudós, Vekerdi József (és a tanítványának nevezett Mészáros György) írásaiban.

A cigányságot végül az 1993. évi LXXVII. törvény ismerte el etnikai kisebbségnek, s a 2011. évi CLXXIX. törvény nemzetiségnek. A 2012. január 1-én hatályba lépett, *Alaptörvénynek* nevezett alkotmány nemzetfelfogásában Majtényi Balázs és Majtényi György szerint³²⁵ „*nincs helyük a magyar állam területén élő nemzetiségeknek*”, „[a] *sarkalatos törvényként elfogadott új nemzetiségi törvény tartalmi értelemben nem új*

³²⁴ Dupcsik 2009, 162–167. o.; Majtényi–Majtényi 2012, 88–92. o.

³²⁵ Majtényi–Majtényi 2012, 171–180. o.

szabályozás, csupán a kisebbségi törvény módosítása, zömében a választási visszaélések kizárását célzó változtatásokkal”, az Alaptörvény preambuluma pedig „a romákat a politikai közösség tagjaként, de nem a nemzet részeként kezeli”. A kör bezárult, pillanatnyilag.

4. 3. 4. A PÁRTHATÁROZAT SZELLEMÉBEN – VEKERDI JÓZSEF NÉZETEI ■

Vekerdi József (1927) nyelvész, indológus és cigányságkutató; sok értékkel gazdagította tudományterületei szakirodalmát, a cigányokról szólót például dialektusok leírásával, népköltészeti alkotások gyűjtésével. A cigányokkal kapcsolatos írásaiban azonban számos olyan állítás – tarthatatlan állítás – akad, amikkel nem keveset ártott a cigányságnak – ha szándéka ellenére is.

1972-ben például viszonylag rövid, ötoldalas írása³²⁶ jelent meg a kecsekeméti *Forrás* folyóiratban. Vekerdi később is hangoztatott alaptételei szinte hiánytalanul már itt fellelhetők. Rögtön az első mondatban kijelenti (57. o.): „[i]deológiailag alapvető fontosságú, gyakorlati szempontból meglehetősen alárendelt jelentőségű kérdés, hogy nemzetiség-e a cigányság vagy csupán népcsoport.” Azaz mindegy, hogy a cigányság megkapja-e a nemzetiségeknek járó jogokat vagy sem, emberszámba veszik-e őket legalább papíron vagy sem. „A cigánykérdés elsősorban szociálpolitikai kérdés...” – azaz másodlagos, hogy a cigányság kulturálisan is megfogalmazhassa önmagát. Elismeri, hogy több országban is létezik cigány nyelvű „cigányfolklor” (egybeírva!), de ez „közelebb áll az illető ország nem cigány lakosságának folklójához, mint más országbeli cigányokéhoz”, azaz nincs egységes cigányfolklor és nincs egységes cigány nyelv sem. „Ezek után kérdésessé válik, érdemes-e megkísérelnünk azt, hogy cigány nyelvű irodalmat teremtsünk, cigány nyelvű iskolákat létesítsünk Magyarországon.” Megkérdezi azt is (58. o.), „[e]lég gazdag-e a cigány nyelv magas színvonalú irodalom megteremtéséhez; van-e író, aki ezt megteremtse, és van-e közönség, amely azt igényli?” Ugyan lehetségesnek tartja, de indokoltnak már nem a cigány nyelvű irodalom megteremtését, s kiszámolja, milyen kevesen olvasnának egy cigány nyelvű újságot: mindössze pár ezren, de még ez sem biztos, hisz „az olvasási hajlamot megteremtő kulturális igény csak a magasabb iskolázottsággal rendelkező cigányokban alakul ki, s ekkor már a magyar nyelvhez kötődik.” A cigánytelepek lakói pedig nem fognak sem cigány, sem magyar nyelvű irodalmat igényelni. Vekerdinek a cigány nyelvvel kapcsolatos nézeteiről már esett szó: a

³²⁶ Vekerdi 1972.

cigány nyelvben szerint „mindössze kb. 1200 eredeti cigány szó van (*ami alig egytized része az európai nyelvek mindennapi szókincsének*), az összes többi szót a magyarból kölcsönzik cigányaink”³²⁷. (E nézetekkel igen meggyőzően vitatkozik Réger Zita³²⁸, érveit nem sorolom fel.) A nevelésről szólva Vekerdi a *Forrás*-cikkben megállapítja (60. o.): „...*a cigányoknál a szülői szeretetből hiányzik a gondoskodás motívuma*”. Még azt is megkockáztatja, hogy „*a cigány szülő a mi fogalmainkkal mérve nem szereti gyermekét*”. A foglalkoztatás és a munkaerkölcs kapcsán az fogalmazódik meg, hogy a cigányok semmit sem változtak az évszázadok, sőt évezredek alatt (60–61. o.): „*A cigányság többsége még alkalmi jelleggel sem végzett termelő munkát, hanem az európai termelő társadalmakon élősködve, parazita életmódot folytatott. Amennyire történelmileg vissza tudunk következtetni, már két évezreddel ezelőtt Indiában is hasonló életmódot folytattak a cigányok ősei, a domba kaszt... Európába kerülve ... Ázsiából hozott életmódjukon és munkaerkölcsükön nem voltak képesek változtatni...*” A „kényszer vagy meggyőzés” dilemmájában Vekerdi nyíltan a kényszerre szavaz, mert (61. o.) „*nem remélhető, hogy szép szóval néhány évtized alatt semmivé lehet tenni az élet valóságának évezredek hatását*”. Elengedhetetlenül szükségesek a mosdatási, tetvetlenítési akciók is, hisz „*[a] kényszernek ez a formája kifejezetten a cigányok érdekét szolgálja*”. (Nem felesleges megnézni Lakatos Menyhért *Füstös képek* vagy Holdosi József *Kányák* című regényében, hogyan élik meg a cigányok ezeket a megalázó akciókat! Aligha véletlen, hogy a kényszersmosdatásokról külön könyv is megjelent³²⁹.) A kényszerítéssel kapcsolatos végső következtetése, ami „*[a] fentebb elmondottak után talán nem hangzik nevetségesnek*”, hogy „*a felnőtt cigányokat is sok tekintetben úgy kellene kezelni, mint gyermekeiket*”.

Nem, ez valóban nem hangzik nevetségesnek, ez rémületesnek hangzik. A Kádár-kor hideg-korlátozó paternalizmusának cigányokra alkalmazott változata ez. Dupcsik Csaba kategorizálása szerint Vekerdi „*időnként szinte már paródiaszerűen esszencialista*” – Dupcsik a cigányvizsgálatokat tipizálva egy szélesebb értelemben vett politikai dimenzió szerint devianciaorientált, leíró és emancipatorikus megközelítéseket különböztet meg, egy szintén szélesebb értelemben vett módszertani dimenzió szerint pedig esszencialista és strukturalista megközelítést: az előbbi „*a cigányok tulajdonságait kizárólag vagy túlnyomórészt azok belső (etnikai, kulturális vagy »faji«) tulajdonságaiból és belső*

³²⁷ Vekerdi 1974b, 1. o.

³²⁸ Réger 1984, 140–173. o.; 1988, 155–178. o.

³²⁹ Bernáth (szerk.) 2002.

*viszonyaiból vezeti le*³³⁰. És a korabeli cigány és nemcigány olvasónak olyan felháborító „tudományos”, a közlés által legitimált állításokkal is szembesülnie kellett, hogy a cigánytelepek lakói érdektelenek a kultúrával szemben, a cigány szülők pedig nem szeretik a gyerekeiket. Vekerdi úgy nyúl a cigányokhoz, mint a tudós egy érdekes és ezért leírandó rovarhoz. Együttérzés, empátia nélkül, a tudós vélt tárgyilagosságával, ami alatt ott a fehér ember, a nyugati ember fölénye. Mintha nem is létezne a kulturális antropológia relativizmus-elve, ami szerint a másság megértése érdekében fel kell függesztenie a saját értékrendjét, „*vagyis azt az elképzelést, mely szerint egyedül az lehet igaz, illetve racionális*”³³¹ Vekerdi József és a kor politikája egyáltalán nem függeszti fel a saját értékrendjét, sőt azt akarja elfogadtatni, rákényszeríteni a másakra. Nem megismerni s ezzel ismerőssé tenni akarja az idegent, nem kíváncsi rá, azt akarja, hogy az idegen legyen olyan, mint ő, adja fel a másságát, vagyis éppen azt, ami saját magává teszi.

Vekerdi József munkásságát végső soron ez az érzéketlen paternalista attitűd, az asszimiláció erőltetése határozza meg és minősíti. Már 1972-ben így írt³³²: „*a cigány nemzetiségi önállóság híveinek magatartásában jellegzetes nacionalista vonások figyelhetők meg (beépülés helyett elkülönülés, égető nevelési és szociális problémák megoldása helyett nyelvi stb. kérdések erőszakolt felvetése, a kulturális önállóság és a hagyományok hamis idealizálása)*”.

Prónai Csaba 1995-ös, rendkívül alapos összefoglalásában Vekerdit Erdőss Kamill és Hajdú András mellett a második hazai ciganológus triász tagjának tekinti (az első tagjai Wlislócki Henrik, József főherceg és Erdős Kamill). Prónai szerint (101. o.) mindhármuk munkáját „*[a]z adott népcsoport belülről való megértésének hiánya jellemzi*”. Joggal fogalmaz keményen (102. o.): „*Vekerdi olyan elveket vall, amelyek ahhoz a német Hermann Arnoldhoz teszik őt hasonlatossá ..., aki – a náci Robert Rittert követve – még jóval a második világháború után is úgy ír ... a cigányokról, mint akik »nagymértékben elkorcsosodtak« /bastardiert/.*”

Prónai a *Nemzetiség vagy életforma?* című, szintén a *Forrásban* megjelent tanulmány³³³ alapján mutatja be Vekerdi nézeteit. A tudós itt például azt fejtegeti (49. o.), hogy *[a] hagyományos cigány életformában nem alakulhatott ki a munka megebcseülésének érték kategóriája, minthogy a cigányság ősei hagyományosan meg voltak fosztva a*

³³⁰ Dupcsik 2009, 35. o; 20–28. o.

³³¹ Prónai 1995, 41. o.

³³² Vekerdi 1972b, 1. o.

³³³ Vekerdi 1984b.

munkából való megélhetés lehetőségétől’, illetve azt, hogy *„[a] cigányság ősei a tulajdonnak úgyszólván semmi formájával sem rendelkeztek ..., így a hagyományos cigány életforma nem teremtett lehetőséget a tulajdon tiszteletének meggyökerezésére a cigány értékrendszerben.”* Ezekben az állításokban még akár némi lekezelő jóindulat is felfedezhető, hisz Vekerdi azt akarja megmagyarázni, hogy a cigány nem „genetikusan” lusta és nem „genetikusan” lop, de igencsak megkérdőjelezhető egy feltételezett ősi, évezredekkel korábbi életformából levezetni bizonyos, szintén feltételezett mai jellemzőket, azt állítva, hogy ez az ősi életforma kétezer év alatt semmit sem változott. Mintha léteznének a „magyarság” egészét jellemző szokások, s ezek mondjuk a kalandozások korának harcmodorából lennének magyarázhatók. A cigány kultúrával kapcsolatos állításokból már minden jóindulat hiányzik (55. o.): *„A paraszti kultúrákban különböző formákban kialakuló népi szórakozásoknak, összejöveteleknek, játékoknak ... nyomát sem találjuk a cigány népi kultúrában. Ebben a vonatkozásban nemcsak közös cigány hagyományok nincsenek (közös cigány dal-, mese- és táncok sem léteznek!), hanem külön-külön az egyes cigánycsoportok sem vették át környezetüktől vagy alakítottak ki maguknak hasonló szokásokat, ellentétben a dalokkal, mesékkel és táncokkal, amelyeket átvessznek mindenkori környezetüktől.”* Önálló, sajátos cigány népi kultúra tehát nincs, ami pedig netán annak tűnne, az átvétel! Prónai szerint (103. o.) ez az álláspont *„kifejezetten anti-antropológiainak mondható”*: elfogadhatatlan, hogy a cigány kultúrát az *„anyagi és szellemi igénytelenséggel”* és a *„hagyománytalansággal”* jellemzi – *„egyetlen kultúra sem értelmezhető a »hagyománytalanság« irreleváns kategóriájával”*.

Vekerdi József nézeteit többek közt Réger Zita mellett Michael Sinclair Stewart is súlyos bírálattal illette³³⁴, az utóbbi egyenesen azt írván, hogy *„Vekerdi munkái a modern antropológia és nyelvészet mércéje szerint szinte teljesen értéktelennek mondhatóak”*. Ettől függetlenül e nézetek akadálytalanul terjedhettek, ismeretterjesztő összefoglalásba, tankönyvbe egyaránt bekerültek³³⁵, a cigány értelmiség tiltakozása ellenére. Megjelent Vekerdinek az a súlyos és mélyen igaztalan vádja is³³⁶, ami szerint a cigányság nemzetiséggé nyilvánításának követelése szeparatizmus, mely szeparatizmussal *„élesen szembe kell helyezkednünk”*, hisz míg a nemzetiségek beszélnek az anyaországok nyelvét, addig *„a cigányságnak 79 százaléka egy szót sem tud cigányul”*. A cikk utolsó bekezdésében a szerző teljes mellszélességgel kiáll a párt politikája mellett: *„Az 1961. és*

³³⁴ Stewart 1993, 18–19. o.

³³⁵ Vekerdi–Mészáros 1978; Várnagy–Vekerdi 1979.

1979. évi párthatározat nem ok nélkül szögezte le, hogy a cigánykérdés megoldása nem nemzetiségpolitikai vonalon keresendő.”

Egészen megdöbbentő, amit Vekerdi József – makacsul ragaszkodva régi nézeteihez – 1990-ben írt a *Korunkban*³³⁷, a legenyhébb szóval is hisztérikusnak minősíthető hangon. Egyedisége miatt idézem, kommentár nélkül – nem kíván kommentárt. Vekerdi egyfelől úgy véli (816. o.), hogy *„[a] cigányság életszínvonalának emelkedésével párhuzamosan igényeik is igen gyorsan emelkedtek, sokkal gyorsabban, mint munkaerőcseik vagy törvénytisztelőik. Következésképpen a cigány bűnözés hallatlanul fellendült.”* Másfelől úgy, hogy *„[e]nnél is gyakrabban jutottak diadalra a cigány széparatista törekvések, egyelőre csak az önjelölt cigány vezetők részéről...”* Kijelenti (817. o.), hogy a *„cigány széparatista-nacionalista törekvések ... egyértelműleg fajelméleti alapra helyezkednek”,* ami igen súlyos vád. A széparatista törekvéseket szerinte a legfelsőbb pártvezetés és a párt *„legsúlyoságesebb ellenzékét képező körök”,* így az SZDSZ és a FIDESZ is támogatja. *„A széparatista ideológiának nem kedvező tudományos kutatásokat elnémitották, a tudományos munkákat bevonták vagy bezúzták. ... Magam világviszonylatban legrégebben és legbehatóbban foglalkoztam a cigány nyelv, kultúra és történelem kutatásával, azonban a helyzet láttán szakítottam kutatásaimmal, megsemmisítettem valamennyi ... gyűjtésemet, mert tiltakozásom kifejezésére nem állt rendelkezésemre más eszköz. Nem akarom, hogy nevem a bekövetkező tragédia előkészítői között szerepeljen.”*

A nemzetiségi státuszt konzekvensen megtagadó párthatározatok, e határozatok szellemében tevékenykedő, a cigány nyelv használhatóságát, az autonóm cigány kultúra létét cikkek és tanulmányok hosszú sorában tagadó, komoly hivatalos elismerésnek örvendő tudós: ebben a heves ellenszélben kellett a roma politikai és kulturális emancipációnak kibontakoznia, megerősödni. Néhány nagyszerű ember elhivatottságának és áldozatos munkájának köszönhető, hogy ez a két folyamat elkezdődhetett – de elkezdődött. Még hozzá egymással szoros összefüggésben, a szerveződő politikai élet főszereplői gyakran a kultúrának is jeles alakjai, így az 1972-es *Ki Mit Tud?*-on díjat nyerő, cigányul is szavaló Daróczi Ágnes vagy az *Ando Drom* együtttest alapító Zsigó Jenő.) Szerencsére a magyar értelmiség néhány kiválósága – nem is kis veszélyt vállalva – igen komoly segítséget nyújtott hozzá.

³³⁶ Vekerdi 1983.

³³⁷ Vekerdi 1990, 813–817. o.

4. 3. 5. A KULTURÁLIS EMANCIPÁCIÓ KEZDETEI ■ E kezdetekről két, igazán autentikus forrásból is értesülhetünk, Daróczy Ágnesnek, az emancipáció egyik főszereplőjének egy 1983-as és egy 2006-as írásából³³⁸. Az utóbbiban utal is az előbbire: „*minden szava vállalható*”, mondja, teljes joggal. A régebbi szöveg még határozottan bizakodó, talán még némi naivitás is átlengi, bár ez következhet abból is, hogy 1983-ban óvatosan kellett fogalmazni. A cím – „*Itt vagyunk hát ... segédmunkás dinasztiát csiszolni magunkból*” – Balogh Attila költő első kötetéből (*Lendítem lábamat*) való, mintegy azt is bizonyítandó, hogy már létezik cigány költészet. A cikkben ez az idézet kizárólag a felemelkedés, a felemelkedni vágyás vallomásaként értelmeződik. Azonban a *Numero XIX*-nek más árnyalatai is vannak:

*...mi is ide tartozunk
Magyarország kövei mögé,
a gyermekhalállal összeteregetett anyák
itt dúdoltak
torkunkba bánatot:
messze énekelni.
A formában hordozott sárból
itt építettünk vályogpalotát,
idenőttiünk
kicsúfoltatni magunkat
a történelemmel
cigánybaka is
Megfagyott
a Don-kanyarnál –
itt vagyunk hát
sovány krajcárokkal
megvesztegetni
az életet,
nemzetet hurcoló szekér nélkül
tüdőbajos,
epét köpdöső asszonyokkal,*

³³⁸ Daróczy 1983, 2006.

*segédmunkás dinasztíát csiszolni magunkból
az ország terhére
megcsonkított kultúrával,
ez hát a hazánk...*

A versben ott a tragikus múlt, a tragikus tapasztalatok s a jelen állapot miatti keserűség is, s ott a Baloghra roppant jellemző irónia is, hisz csak segédmunkásságig lehet vinni (a *vályogpalota*, a *segédmunkás dinasztia* szószerkezetek majdhogynem oximoronok!) – az írásjelek olykori hiánya (a *Megfagyott* szó nagy *M*-je feltehetően sajtóhiba!) azt az értelmezést is megengedi, hogy az ország terhére csiszolják magukat segédmunkás dinasztíává, és azt is, hogy „*itt vagyunk hát ... az ország terhére megcsonkított kultúrával*” – az homályban marad, hogy ezt a kultúrát ki csonkította meg, mit jelent a megcsonkítás. De igazából nincs ellentét a cikk és a vers közt: ekkor, 1983-ban mintha még lehetett volna bízni abban, hogy a szegénység hamarosan felszámolható vagy legalábbis csökkenthető, a vers beszélője is ezt mondja:

*Mennem kell hát:
az állami gondozott gyerekek
játékain megkeresni a leltári számot,
hogy sorsukat igazolhassam,
az utcaseprő-társadalmunkból kinövőket
biztatni;
szebb életért.*

Az adatok is a bizakodásra adtak okot: 1971-re – idéztem már – állása volt a munkaképes korú férfiak 85 százalékának, az iparban a cigány családfők 11 százaléka szakmunkásként, 10 százaléka betanított munkásként, 44 százaléka segédmunkásként dolgozott, többen a mezőgazdaságban jutottak munkához. A munkaképes korú nőknek 30 százaléka dolgozott, de egy évtized múlva már 50. 1965-ben elindult a(z) igencsak felemás) telefelszámolási program is.

Daróczi Ágnes éppen ezért az egész – ekkor 350–380 ezer fős – cigányság kultuális emancipációjának, az ő szavával művelődésének fontosságáról beszél. A szervezett művelődés egyrészt azért fontos, mert „[a] 350–380 ezer cigányból egyre több

szakmunkásra és középvezetőre, irányító-vezető szakemberre lenne szükség.” Másrészt pedig azért, mert az életformaváltás következtében megváltoznak a szokások, a hagyományok, segíteni kell tehát a szocializációt, a kommunikációt. A cikk írásakor már 160–180 cigányklub és együttes működött az országban, amikben vagy általános közművelődési munka folyt, vagy a cigányok sajátos problémáival foglalkoztak, jogi tanácsokat adtak, netán megtanították a cigány ételek sütését-főzését. A 35–40 együttes meséket adott elő, szokásokat – lakodalom, betlehemes játék – vitt színpadra, a leggyakrabban pedig vokális és hangszeres népzenei játszott. Daróczi Ágnes 2006-os cikkéből az is kiderül, hogy a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének munkatársaival már László Mária is (akinek nevét 1983-ban aligha lehetett leírni) szervezett kulturális versenyeket, ezekből nőttek ki az első együttesek (Bedő, Mátészalka, Nyírvasvári). Az első cigány folklórfesztiválra 1959-ben került sor a budapesti Kulich Gyula (ma Kálvária) téri szabadtéri színpadon, Martin György és Víg Rudolf néptánc- és népzene kutatók segítségével.

2006-os cikkében Daróczi ehhez hozzáteszi, hogy *„[m]ár akkor ösztöndíjakra, kollégiumi férőhelyekre, társadalmi diskurzusra lett volna szükség”,* a *„mobilizációs utak tényleges megnyitására”,* mindez azonban elmaradt, az ingázó munkások nemigen jutottak tovább a segédmunkásságnál.

A cigány értelmiség felbukkanásáról írva Daróczi Ágnes Bari Károlyt idézi, aki így 1968-ban, tizenhat évesen így írt az *Azt hiszitek* című versében:

*Sokan várjuk a kapukon kívül,
hogy bizalmatok rézkrajcárjaival
megajándékozzatok!*

A szerveződő cigány értelmiségnek Daróczi Ágnes is tagja volt, s mindmáig ő az egyik legelkötelezettebb, legaktívabb, már régóta országosan ismert képviselője. Így emlékszik: *„Politikai jogok, egyház, értelmiség és önszerveződés hiánya miatt a hetvenes évek elején mégis jelentkezett egy alig néhány főből álló értelmiségi csoport, amely öntudatosan vállalta népét, származását. Kitérésük elsősorban művészeti területen volt sikeresnek mondható.”* Bari Károly, Lakatos Menyhért, a cigány nyelvű műfordításokat is közlő Choli Daróczi József nevét említi. *„Hírhozók voltunk, egy jelenlévő, mégis ismeretlen világot mutattunk meg, hoztunk emberközelbe, a maga szenvedésével, esendő szépségeivel. (...)*

...minthogy politikai érdekképviselőre nem nyílt lehetőségünk, az ellenkultúra részeként – párhuzamosan a magyar táncházmozgalommal (gyakran karöltve) – saját kulturális forradalmunkba kezdtünk. A néphagyományok és a magas művészetek területén demonstratív módon mutattuk meg: van cigány kultúra – tehát van cigány nép is.”

Még 1967-ben alakult meg, Bársony Júlia vezetésével, a cigány folklórmozgalmat elindító *Monsoon* együttes, tagjai közt roma fiatalokkal. Énekeltek népdalokat, megzenésített verseket, pol-beatet – és gyűjtöttek is: a munkásszállásokon élő cigány fiatalok sok ismeretlen népdalt tudtak. Bársony János és Daróczi Ágnes 1976-ban létrehozták a *Romano Glaszo* (Cigány Hang) együttest, két évvel később pedig a *Kalyi Jagot* (Fekete Tűz) – az utóbbi neve Bari Károly *Elfelejtett tüzek* kötetének *Vers* című nyitó négysorosából származik; a cigány nyelvű sor jelentése: *szívemben fekete tűz ég*:

*Kiszolgáltatva hitemnek
haláltalan szavakkal szólok,
ande muro jilo káli jag phabol,
kimondom nektek az éjszakát.*

Kultúrházakban, munkásszállásokon léptek fel. A *Rom Som* (Ember, Cigány Vagyok) együttest Choli Daróczi József találta ki: 1972-ben egy újjalotai iskolában képesítés nélküli tanítóként roma gyerekeket tanítva úgy gondolta, hogy a szülőket is be kell vonnia a munkába. A *Rom Som* a Csokonai Művelődési Központban működött, ahol hamarosan egy klub is alakult. A klub műsorfüzete cikkekkel, versekkel feldúsítva újsággá vált: ez az első magyarországi cigány lap, a *Rom Som*. 1977-ben indoklás nélkül betiltották. A munkásszállásokon született együttesekből – amik közül persze kevés tudott megmaradni – indult Balogh Béla, Bódi Varga Guszti, Varga Gusztáv karrierje.

A később a szabolcs-szatmári Nagyecsedről származó Varga Gusztáv vezette *Kalyi Jag* az egyik legismertebb, külföldön is hatalmas sikereket arató együttes, számos lemezük is megjelent, az első, *Kalyi Jag* címmel, 1987-ben – a megalakulás 1978-as dátumához képest igen későn, bár A népművészet Ifjú Mesterei címet már 1979-ben megkapták. Az album igényes kísérőszövegét Kovalcsik Katalin írta: „A hanglemezre került dalok csaknem mindegyike népdal. Dallamuk, (cigány nyelvű, DMI) szövegük eredeti, de feldolgozásuk módja már az együttes leleménye.” Nem használja a szót, de azt fogalmazza meg, hogy az együttes világzenét játszik, egyszerre őrizve és megújítva a hagyományokat,

például a gitár és a mandolin főszerephez juttatásával (a cigányok – „*a szűk ... cigányzenész rétegen kívül*” – nem használtak hangszereket, legfeljebb a táncdallamok, táncnóták (*khelimászki gyili*, táncdal) éneklésekor hangszerpótlókat, kannát, fedőt, kanalakat). 1990-es harmadik lemezük, a „*Karingszo me phirav*”, „*Amerre én járok*” kísérszövegében Kovalcsik így magyarázza a népszerűséget: „*Az együttes cigány hallgatói féltve őrzött hagyományaik legszebb darabjait ismerik föl előadásukban, és sikerükben a cigány hagyományok sikerét, tehát értéként való elismerését látják. A nem-cigány hallgatók pedig e hagyomány sokszínűségét, életteliségét csodálják.*” Az együttes tagjai gyűjtőmunkát is végeznek. Külön kiemelendő, hogy Varga Gusztáv iskolát is létrehozott roma fiatalok számára.

A Zsigó Jenő vezette *Andro Drom* (Úton) 1984-ben jött létre. Az együttes – írja szintén Kovalcsik Katalin³³⁹ – „*fokozatosan vált egyre nyitottabbá a külső hatások iránt. 1995-ben megjelent CD lemezén ... már nyíltan vállalta a nemzetközi cigányzenei hatásokat: A magyart és a populáris köntösbe öltöztetett spanyol-dél-amerikait...*” Ebben az együttesben tűnt fel a később önállósodott Miczura Mónika – az ő hangjának a nyomába indul el Tony Gatlif cigány filmrendező *Gadjo dilo* (*Bolond gádzsó*) című filmjének hőse.

A későbbi időkből megemlíthetjük még az oláh-cigány *Rományi Rotá* (Cigánykerék), a *Ternipe* (Fiatalság), a *Besh O Drom* (Üld meg az utat, azaz Indulj el) a beás *Kanizsa Csillagai* zenekart és a magyarcigány *Sátoraljaiújhegyi Cigány Hagyományörző Együttest*. (Voltak és vannak olyanok is, amelyek a populáris zene felé indultak el. A tévé különböző tehetségkutató versenyein is feltűnnek tehetséges cigány előadók, akik közül néhány meg is tud kapaszkodni a pályán.)

Megjelent néhány népzenei album is, az első, az 1976-os *Magyarországi cigány népdalok* Víg Rudolf két évtized munkájával létrejött, több ezer dalt tartalmazó gyűjtéséből adott négy lemezoldalnyi válogatást: a dalokat újra felvették az előadók lakóhelyén. A kísérfüzet ismeretlen szövegének írója joggal öntudatos: „*A nagyközönség számára valódi cigány népdalok a maguk eredeti formájában Magyarországon első ízben válnak hozzáférhetővé. Lemezeinken ... egyszerű falusi cigányok hagyományos előadása hallható.*”

A hagyományosan és tévesen cigányzenének nevezett muzsika igazából kihalóban van. Élő múzeuma a Száztagú Cigányzenekar, amit 1985-ben alapított három kiváló primás,

³³⁹ Kovalcsik Katalin: A cigányok és a zene. A magyarországi cigányok népzeneje. In Kemény (szerk.) 2000., 41–49. o.

Berki László, Boross Lajos és Mészáros Tivadar – idősebb Járóka Sándor temetése után gondolták úgy néhányan, hogy a cigányzenészeknek alakítani kellene egy rendszeresen fellépő nagyzenekart. A bemutatkozó koncertnek a Budapesti Kongresszusi Központ adott otthont 1986 márciusában. Kérdés, hogy megalakulását, működését a cigány emancipáció részének tekinthetjük-e: az úgynevezett cigányzene, azaz a cigányok által játszott magyar zenének semmi köze a cigány népzene(k)hez, sokkal inkább a magyar kultúra része. Az együttes léte mindenesetre öröndetes.

Bársony János a Fővárosi Cigány Koordinációs Bizottság titkáráként (a Minisztertanács mellett 1968-ban Cigány Tárcaközi Koordinációs Bizottság alakult) olvasótáborokat is szervezett cigány gyerekeknek – az elsőt 1978-ban. Példáját a megyékben és a fővárosi kerületekben működő koordinációs bizottsági titkárok is követték, a bizottságok hálózata pedig a családgondozásban, a lakhatási gondok megoldásában, a gyerekek iskolai teljesítményének javításában is igyekezett segíteni.

Az együttesek közül néhány szélesebb körben is ismertté vált, aminek hatására „együttesalakítási láz” tört ki, ahogy Daróczi Ágnes írja. *„Ez alapot adott a cigány öntudat, önértékelés, önbecsülés kialakulásának, a roma lét tudatos és büszke felvállalásának.”* A politika megijedt, az ébredező öntudat visszafogására törekedett. 1974-ben egy titkos párthatározat a cigány kulturális emancipációs mozgalmat a nem létező újbalsoldali cigány nacionalizmus kifejeződéséként bélyegezte meg. De a palackból végre kiszabadult szellemet már nem lehetett visszakényszeríteni, ráadásul a cigány értelmiségiek mellé több magyar értelmiségi is odaállt, Csalog Zsolt, Havas Gábor, Kemény István és mások. (Ekkoriban készültek az első, cigányokról vagy róluk is szóló dokumentum- és játékfilmek, elsőként Sára Sándor *Cigányok* című etűdje 1962-ben.) Így Vitányi Iván, aki akkoriban a Népművelési Intézetet vezette, ahol *„1978-ban a hivatalos vonaltól eltérő szellemiségű munka”* vette kezdetét, például elindult a *Cigányok a fővárosi építőiparban* elnevezésű kutatás. 1981-ben sor került a Hagyományőrző Cigány Együttesek I. Országos Találkozójára – a szervezők közt ott van Kalla Éva, Kovács Zoltán, Mendi Rózsa, Zsigó Jenő. A legnagyobb jelentőségű rendezvény talán a kőbányai Pataky István Művelődési Házban megrendezett *Autodidakta Cigány Képzőművészek Országos Kiállítása* volt 1979-ben, amin tizennégy alkotó mutatkozott be. Ekkor már ismert volt, külföldön is, Balázs János és Péli Tamás neve – a tárlat felfedezettje Pongor-Beri Károly. A kiállított művekből egy éven belül még harmincöt egyéni és csoportos tárlatot rendeztek az országban. A következő két kiállításra 1989-ben és 2000-ben került sor. A Népművelési

Intézet 1979 és 1992 közt továbbképzéseket is szervezett a romákkal foglalkozó közművelődési szakembereknek.

1980 decemberében a HVDSZ Akácfa utcai épületében már Cigány Értelmiségi Klub is alakulhatott, vezetője a Bihari János Táncegyüttes irányítója, Fátyol Tivadar lett. Kőszegi Edit és Szuhay Péter *Kései születés* című, a cigány értelmiség indulásáról szóló filmjében így beszél: „*Ott sok minden történt, nagyon sokat beszélünk, nagyon kellemes estét töltöttünk együtt. És, ugye, általában, amikor este tízkor vége volt, akkor még elmentünk a Nemzetibe, akkor az bezárt kettőkor, akkor még onnan elmentünk valamelyik kocsmába, ami reggelig volt nyitva és olyan szép mámoros estével záródott.*” Ebben a klubban – a cigány színház és cigány múzeum régi terve mellett – merül fel, hogy legyen egy olyan intézmény, amelyik összefogja a fővárosban élő cigányok kulturális tevékenységét, segítséget ad az egyes közösségeknek. Ez lett a 18. kerületben helyet kapó Bázis Klub, az első roma kulturális intézmény – miközben az értelmiségi klubot ellehetetlenítik, nem adva anyagi támogatást a működéséhez. A Bázis jogutódja a Zsigó Jenő vezette Romano Kher–Cigány Ház, amit 2009-ben megszüntettek.

Daróczi Ágnes 2006-ban így jellemezte a nyolcvanas évekre kialakult helyzetet: „...*a hatalom éppenséggel eltűri, de támogatni esze ágában sincs az emancipációs mozgalmat, a roma intézmények megszületését.*”

A kezdetekről akartam beszámolni, a politikaival változatlanul összekapcsolódó roma kulturális emancipáció további, rendszerváltás utáni szerteágazó történetének ismertetését nem tartom feladatommak – mindkettőről kiváló összefoglalást ad Majtényi Balázs és Majtényi György könyvének „*Üveggyöngyhatás*” című fejezete. Elkeserítő, hogy *A történet vége* című fejezetben megfogalmazott következtetések rendkívül komorak. Még elkeserítőbb, hogy e következtetéseket nemigen lehet cáfolni – én legalábbis nem tudok ellenérveket. A roma emancipáció nagyon sok értéket hozott felszínre s tett közkinccsé, sokszorosan bizonyította, aminek evidenciának kellett volna lennie, hogy a cigányság kultúraalkotó nép, de az előítéletek újratermelődtek, felerősödtek, a cigány értelmiség ma is defenzívába kényszerül.

4. 3. 6. A NAIV TUDOMÁNY ■ A tudományt mint naiv művészetet Kovalcsik és Réger Zita írta le³⁴⁰, elsősorban a Rostás-Farkas Gyögy–Karsai Ervin szeszrópáros könyveinek (*Ősi cigány mesterségek*. Budapest, 1991, Országos Műszaki Információs Központ és

³⁴⁰ Kovalcsik–Réger 1995, 31–34. o.

Könyvtár; *A cigányok története*. Budapest, 1992, Cigány Tudományos és Művészeti Társaság; *A cigányok hiedelemvilága*. Budapest, 1992, Cigány Tudományos és Művészeti Társaság) hatására. Keményen fogalmaznak: „Írásunkban azt kívánjuk bemutatni, hogy a rendszerváltás óta megjelent ciganszociológiai szakirodalom e szeletének gyakorlatilag semmi köze nincs ahhoz, amit ma tudománynak nevezünk. Véleményünk szerint e művek egy olyan, a tudomány szakosodása előtti állapotot tükröznek, amelynek jellege leginkább a naiv művészetéhez áll közel.” A naiv művészet keletkezésének idejét a 70-es évek teszik, a kulturális emancipáció kezdetének idejére. E tudomány művelői azt próbálták igazolni, „hogy a cigányság anemzetté válás útjára lépett”, amihez meg kellett teremteni a nemzeti múltat, bizonyítani kellett, hogy „a cigányság eredendően egységes nép, ezért történelmét, hagyományait egységben kell szemlélni” – mindehhez azonban nem volt meg a kellő szakmai tudásuk. Ha meglett volna, nyilván rá se lépnek erre az igen ingoványos talajra. Kovalcsikék a „19. század eleji gondolkodásmódot idéző tudományfelfogásuk és a naiv művészekkel való »alkati« hasonlóságuk” miatt nevezi képviselőit naiv tudósoknak, munkásságukat naiv tudománynak. Művelői a helytálló és téves ismeretek elegyéből a mesealkotásra emlékeztető módon alkotnak tér- és időkeretet, amiben szabadon csaponghatnak. Valahogy úgy alkotják meg tárgyaikról szóló narratíváikat, ahogy egy népi elbeszélő megmagyaráz egy természeti jelenséget, történelmi eseményt, csak ők tudománynak szándékoznak feltüntetni, amit írnak. Gyakorta tudósi körültekintéssel megfogalmazott feltételezéseket vesznek át, higítanak fel, abszolutizálnak és értenek félre. A tudományos és politikai szféra pedig nemritkán még vissza is igazolja egy tudományos fokozattal vagy kitüntetéssel, hogy valóban tudományt művelnek. Képviselői pedig maguk is legitimálják önmagukat, Rostás-Farkas György például 1993-ban megrendezte az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi, Történelmi, Nyelvészeti és Kulturális Konferenciát, amit azóta több követett, a megszólalók közt neves politikusokkal, művészekkel és valóban komoly tudósokkal.

Számtalan példát hozhatnánk a naiv tudományra, aminek legfőbb jellemzője tehát, hogy nem tudomány. Rostás-Farkas György már egyedül jegyzi *A cigányság hagyomány- és hiedelemvilága* című könyvet (Budapest, 2006, Cigány Tudományos és Művészeti Társaság), ami az *Előszó* után egy *Történelmi áttekintéssel* kezdődik, közelebbről a híres Thomas Mann-idézettel a múlt mélységeken mély kútjáról (13. o.): „Mélységesen mély a cigányság múltjának kútja is. Lehet mondani feneketlennek is. Érdekes módon e mélységes mély múlt ma is jelen van a cigányság szokásaiban, hagyományvilágában, sajátos

kultúrájában.” Azaz a szokások és hagyományok mitsem változtak az évszázadok alatt, legfeljebb gazdagodtak más kultúrákból! Valamivel lejjebb (15. o.) ezt olvassuk: „*A cigányok, elhagyva őshazájukat, Indiát, India északnyugati részét, a mai Pandzsab környékét, három csoportra oszlottak. ... Egyik csoport Kelet felé ment, a másik csoport Dél felé, a harmadik csoport Nyugat felé.*” Mintha mesét hallgatnánk! A mesei hang áthatja a könyvet (127. o.): „*A cigányok mindig istenfélők voltak. Hittek, bíztak Istenben ..., őt kérték segítségül gondjaikban, bajaikban.*”

Többen is akadnak a cigány alkotók közt, akik lelkes művelői a naiv tudománynak.

Kovalcsik Katalin és Réger Zita – a szerzők jószándékát nem vonva kétségbe – „*egyértelműen károsnak*” tartja a naiv tudományt, elsősorban azért, mert „*[h]amis ismereteket közöl*”, amik hamis tudattá válva károkat is okozhatnak. Rostás-Farkas Görgy például – véleményem szerint – sokat ártott, mikor 2006-ban látványos és ízléstelen külsőségek között vajdává avatott egy vidéki cigány vállalkozót, akit állítólag kétszázhatvan roma vezető (!) jelölt erre az értelmezhetetlen tisztségre.

Szuhay Péter megengedőbb. Említett, *Cigány kultúra* című, szintén 1995-ös cikkében ezt írja: „*...a naiv tudományosságot azonban mindaddig nem tartom károsnak, sem veszélyesnek, amíg ki nem szorítja a valódi tudományosságot...*”, sőt számára még érdekesek is a tárgyalt szerzők írásai egy másik dimenzióban, „*a cigány nemzeti kultúra megteremtésének heroikus feladatában*”. Magam Kovalcsikékkal értek egyet: minden hamis ismeret káros, ráadásul a téveszmék egy része – köztük a negatív előítéletek – könnyen válnak agresszív cselekedetek alapjaivá. Mi szerepe lehetne ma valamely hamis ismeretnek a „nemzeti” kultúra megteremtésében?

4. 4. AZ ÍROTT IRODALOM MEGJELENÉSE ÉS FOGADTATÁSA

4. 4. 1. AZ ELŐDÖK ■ Három tizenkilencedik századi nevet kell – nem is tudnánk sokkal többet – mindenképp megemlítenünk (úgy írom őket, ahogy ők írták, kivéve a Ferenc cz-jét): Boldizsár Józsefét, Ipolysághi Balogh Jancsiét és Nagy-idai Sztojka Ferencét. Mindhárójuk szándéka a cigány nyelv legitimálása, a cigány és a magyar kultúra közelítése.

Boldizsár József muzsikus Wlislöcki Henrik adatközlője volt. Wlislöcki *Az erdélyi cigány népdalköltészet ismeretéhez* című cikkében³⁴¹ három cigány nyelvű dalt közöl, saját fordításában, „*melyek határozottan kuruc reminiscentiákat foglalnak magukban*” (42. o.). Közlésükkel azt akarja bizonyítani, hogy a magyar történelem eseményei a cigány népdalokban is megtalálhatók olykor. „*A három dal közül az elsőt Kolozsvárott hallottam id. Boldizsár Józsi (szül. 1825. ápr. 25-én, † 1878. jun. 5-én) cigány zenésztől, ki természettől költői hajlammal volt megáldva és Petőfi több költeményét cigány nyelvre fordította. Ez a következő: Rég elhagytam kis hazámat, / Odahagytam a mátkámat, / Hogy a nemes jó uraknak / Mindig vígan muzsikáljak, / Ha megverték a németet, / Azt a hitvány, cudar ebet! Id. Boldizsár Józsi, ki az 1848-49-i forradalomban mint a 31-dik zászlóalj vitéze tetteleg is részt vett, közlé velem rövid idővel halála előtt a fentebbi dalt, melyet a forradalom alatt gyakran hallott énekelni. »Régi dal, mondá a jó öreg, kis koromban gyakran énekeltük, a nékiül, hogy értettük volna, de negyvennyolcban megértettük.«*”

Ipolysághi Balogh Jancsi (1820–1874) katolikus imáságokat fordított le. Művének, mely összesen nyolc oldal, s ami az első, cigány szerzőtől származó nyomtatvány, a következő címe van:

LEGELSŐ
CZIGÁNY IMÁDSÁGOK
A MELY MIND A KÉT MAGYAR HAZÁBAN LÉVŐ
CZIGÁNY NEMZET SZÁMÁRA

FORDITOTTA (!)
IPOLYSÁGHI BALOGH JANCSI,
NEMZETI ZENEKAR IGAZGATÓ.

ESZTERGAM (!) 1850.

Beimel Jós. nyomdájából Horak E. bérlő által.

A borító belső oldalán a következőt olvashatjuk: „*Miután a fordító által tudva van, hogy még nem volt példa, hogy a cigány anyanyelvén imádkozni képes lett volna, annál fogva nem kimélvén fáradtságát, s e kis fordítást a nemzetnek ajánlja a Szerző.*” A fordítások

³⁴¹ Wlislöcki 1884, 34–44. o.

sora: *Keresztvetés. Mi atyánk. Üdvözet. Hiszek egy. Tíz parancsolat. Reggeli imádság. Délben asztali-áldás. Hálaadás asztal után. Estéli imádság. Könyörgés. Jó szándék a lefekvés előtt.*

Ipolysághi levelezett József főherceggel, kéziratot munkáját – *Magyar–cigány zsebszótár. Selmebányán 1876.* – a rendelkezésére is bocsátotta. Markó Miklós munkájának, a *Cigányzenészek albumának* első, 1896-is kiadásában ezt olvassuk róla³⁴²: „Baloghot nagyrabecsülte József kir. herceg, ki tudvalevőleg a cigánynyelv tanulmányozásával is foglalkozott, hogy egy összehasonlító cigánynyelvtant kiadjon. Ennek összeállításánál Balogh nagy segítségére volt a kir. hercegnek és együtt csinálták a cigányimádságot is. Az öreg Sági mindenkitől tisztelve halt meg 74 éves korában Selmebányán. Temetése költségét József kir. herceg viselte, ki egy díszes koszorút is küldött Bihari kortársa koporsójára.” Ismerték tehát a munkáját. Balogh Bihari János zenekarában játszott, ott tanulta meg azokat a kuruc dalokat, amikkel később nagy sikereket aratott.

Nagy-idai Sztojka Ferenc szótára kétszer is megjelent, 1886-ban és 1890-ben, a bővített kiadás harminchárom oldallal több az elsőnél. Teljes címe:

Ő CSÁSZÁRI ÉS MAGYAR KIRÁLYI
FENSÉGE
JÓZSEF FŐHERCZEG
MAGYAR ÉS CZIGÁNY NYELV
GYÖK-SZÓTÁRA.
ROMÁNÉ ÁLÁVÁ.

ÍRTA ÉS KIADJA
NAGY-IDAI SZTOJKA FERENCZ
ÚSZODON 1890.

PAKS, 1890.
NYOMATOTT ROSENBAUM MIKSA BETŰIVEL.

³⁴² Markó 1896, 18–19. o.

A verses előszót („*Ismét megragadtam másodszor tollamat, / Javítva s bővítve, adom ki munkámat, / Mert első munkámmal sokat törekedtem, / De azóta itt, ott mégis hibát leltem.*”) négy nagyobb egység, „szakasz” követi, bennük szótár, fordítások, eredeti művek, így a cigányok vándorlása című, ötvenhét szakaszos alkotás és két dráma, a *Cigány lakodalom* és a *Cigányvár*, mely utóbbi „*Nagy-ida vára másodszori elfoglalása és otthagynása ... Róbert Károly uralkodása alatt*”. Voltak tehát már a 19. században is írástudó, többé-kevésbé értelmiségi létet élő cigányok.

4. 4. 2. A FEKETE KORALL-VITA ■ Az első cigány költő, Bari Károly első kötetének lelkes fogadtatásáról Bari lírájának tárgyalásakor lesz szó. Nem érdektelen megvizsgálni egy másik fontos kötet, a *Fekete korall* fogadtatását sem. A Choli Daróczi József szerkesztette antológia 1981-ben jelent meg, hét költő – Balogh Attila, Burai Katalin, Choli Daróczi József, Kovács József, Lojkó Lakatos József, Osztójkán Béla és Szepesi József – verseivel. A vékony kötetben képek is voltak, portrék és zsánerek. Vekerdi József a *Kritikában* közölt róla bírálatot³⁴³. „*A versek gondolatvilága, kifejezésmódja, stílusa semmiben sem különbözik a többi középszerű fiatal magyar költő megszokott hangvételétől*” – írja rögtön a második bekezdésben. „*Csupán egyik-másik költőnél kerül előtérbe a cigány téma*” de csak fölületi, romantikus elemként: a múltbeli hátrányos helyzetet vetítik a jelenbe, a társadalomnak a cigány lakosság felemelkedéséért tett nagyarányú erőfeszítéseiről szavuk sincs. Az antológiában tehát származásuk alapján kerültek az alkotók, ami helytelen, hisz asszimilálódtak, Choli kivételével nem tudnak cigányul, tehát magyarok. Csak fajelméleti, szeparatista alapon tarthatják magukat cigánynak! „*A dolgozó cigányság széles tömegeinek érdeke azt kívánja, hogy minden válaszfalat ledöntsünk...*”, ők pedig falakat emelnek. Nem szerencsések az illusztrációk sem, mert a cigány nyomort igyekeznek „*minél szélsőségesebben*” bemutatni.

Vekerdi szavaiban felismerhető a párt cigányokkal kapcsolatos ideológiája: cigányok tulajdonképp nincsenek. A viszonylag rövid írás nagy vitát kavart, a novemberi számban hatan fogalmazták meg gondolataikat, köztük Csalog Zsolt (21. o.): „*Nem szükséges a jelenben létező cigányság múltbeli képeit »jelenbe vetíteni« ahhoz, hogy a cigánykérdés fájó momentumait leírassuk. ... Micsoda eufemizmus, micsoda valóságghamisítás a szociológiailag létező és magát vállaló cigányt mint »cigány származását« aposztrofálni! És miféle gesztus elvitatni tőle helyzetismeretének, identitáskeresésének, magát-*

³⁴³ Vekerdi 1981, 6. o.

vállalásának elemi jogát!” Csalog valójában a pártnak címzi szavait. Hasonló szellemben szól Benkő Judit, Kardos Sz. András, Vági Gábor, Bicskei Géza Füles és Amarilis Horta Tricallotis. Viszontválaszában Vekerdi semmilyen belátást nem mutat, hivatkozik viszont az MSZMP KB PB 1961-es határozatára, idézve, hogy a cigánykérdés szociális kérdés, semmi egyéb.

Vekerdit legjobban maga az antológia cáfolja meg, amiben egyfelől a kivetettség miatti fájdalom fogalmazódik meg, másfelől a „*jászolnyi haza*” (Kovács József) meglelésének vágya.

4. 4. 3. CIGÁNY NYELVŰ SZÖVEGEK ■ A *Nagyvilág* című világirodalmi folyóirat 1971. márciusi számában jelent meg József Attila *Ars poetica* című verse – cigány nyelven, Choli Daróczi József fordításában: „*Poeto som – che grizha xalas / man e poetika numa?*”. A fordítás megjelenését a címlapon is jelezték – „*József Attila cigány nyelven*” –, Szegő László pedig hosszú bevezetőt írt elé (450–452. o). Utal Sztojckára, akinek Petőfi-fordításai óta cigány nyelvű irodalom nem jelent meg. „*Choli – József Attilánál kezdte. Merész vállalkozás: még a nagy irodalmi múltú népek költői közül is csak kevesen akadnak, akik meg mernének állani szemtől-szembe a költő-óriással.*” Szegő kiválónak tartja Choli átültetését – magam nyelvtudás híján nem tudom megítélni, de megjelenése mindneképp fontos eseménye a kulturális emancipációnak.

Egy megfontolandó véleményt azonban idéznék. Réger Zita szerint³⁴⁴ a cigány nyelv fejlesztése, az önálló cigány kultúra megteremtése mellett elkötelezett cigány értelmiségiek – elsősorban Choli Daróczi Józsefre, Lakatos Menyhértre és Szegő Lászlóra gondol – „*rendszerint figyelmen kívül hagyják a cigányság nyelvi heterogenitásának tényeit*”, mértéktelenül túlbecsülik a cigány anyanyelvűek, a cigányul beszélők számát, s – ez a legfontosabb! – „*rendszerint erősen túlbecsülik a cigány nyelv aktuális kommunikációs lehetőségeit*”, arra hivatkozva, hogy olyan bonyolult nyelvű szövegeket is sikerült átültetni cigányra, mint Nietzsche *Zarathustrája* vagy a *Kommunista Kiáltvány*. A cigány nyelvet jól ismerő Réger Zita tudósi higgadtsággal állapítja meg: „*Az azonban erősen kétséges, hogy ezek az újonnan alkotott szavak tömegét tartalmazó szövegek érthetők-e a cigány anyanyelvű beszélőknek. Nyelvészeti alapelv, hogy az új szóalkotások közül csak azokat tekinthetjük a nyelv részének, amelyek már beépültek a nyelvi közösség kollektív tudásába, amelyeket tehát az adott nyelv beszélői elfogadnak, ismernek. A fordítók által alkotott új*

³⁴⁴ Réger 1984, 150–151. o.

szavak tehát – legyenek azok bármilyen sikeresek – még nem részei a cigány nyelvnek...”

Réger szemében tehát a fordítások nem a cigány nyelv fejlettsége bizonyítékai, hanem kísérletek a nyelvi eszközök bővítésére – mint ilyeneket azonban teljesen jogosultaknak tartja őket.

Lakatosék mentségére szóljon, hogy ellenszélben fejtették ki véleményüket.

5. KERESZTMETSZET: AZ ÍROTT CIGÁNY IRODALOM

Ebben a fejezetben az írott irodalom legkiválóbb alkotóit mutatom majd be.

Nem szándékom, hogy kánont alakítsak ki, de valamilyen rendet mégis csak kellett szabnom. E rend alapja az esztétikai érték, pontosabban az esztétikai megítélés, ami magától értetődően az én megítélésem: bárki teljes joggal alakíthat ki más rendet. Nagyportrét igyekeztem rajzolni az általam legjelentősebbeknek gondolt írókról és költőkről, részletesen elemezve műveiket, a többiekkel – akiket egyáltalán nem gondolok jelentékteleneknek – rövidebb terjedelemű kisportréban foglalkozom. (A nagyportré–kisportré műfaja a készülő Szörényi-féle irodalomtörténetben fog szerepet kapni.) Talán túlzott szigorúság csupán kilenc alkotót kiemelni, és sok kötetrel, viszonylag terjedelmes életművel rendelkező szerzőket is – akik közül nem egynek áldozatos közéleti, kultúraközvetítői, fordítói tevékenységéért elismerés, főhajtás jár – csupán rövidebben jellemezni.

Talán túlzott szigorúság. De úgy gondolom, egy felnőttnek tekintett irodalom nem jó szándékú, lényegében azonban lekezelő vállonveregetést érdemel, hanem, épp felnőttisége okán, tárgyilagosságot – értő, megértő, sőt szeretetteljes tárgyilagosságot! És nem akartam a szokott csapdába esni. Ilyesfajta kötetekben, amikben a szerző egy valamilyen szempont alapján megképzett (magyar nőírók) vagy ténylegesen is megképződött, létrejött csoport (debreceni költők, valamely antológia alkotói) alkotóiról szól, akik közül esetleg többezt személyesen ismer, igen erős az egybemosás, a nivellálás, a felértékelés veszélye. Ezt jobb elkerülni. Ennek jegyében, ha a nevét meg is említem, nem is szólok mindenkiről, aki verset vagy regényt ír: az alkotói szándék nem mindig párosul kellő alkotói erővel. A származás vagy a témaválasztás – ha az utóbbi elismerésre is adhat okot – nem esztétikai értékképző elem. A kimondás vágya és igyekezete mindenkinél tiszteletet érdemel („Egy

rossz költő mily megindító” – írta Kosztolányi és versének iróniája ellenére érezni, hogy ezt komolyan gondolta, ha úgy tetszik, részvétellel). De – Lukács György kategóriáját idézve – az extenzív totalitásra való törekvés irodalmár számára amúgy sem célravezető, sőt nem is elérhető. A jelen esetben is szinte fizikai képtelenség lenne: legalábbis egy Szinnyi József – aki a *Magyar írók élete és munkái* című, 1891 és 1914 közt megjelent tizennégy kötetes művében 29.553 író adatait gyűjtötte össze – szívóssága kellene hozzá, amivel semmiképp sem rendelkezem.

A fejezet két fő részében a szerzők ábécérendben követik egymást. Ez a legdemokratikusabb sorrend. Lehetett volna a születés vagy a „színpadra lépés”, az első publikáció, az első kötet évét választani a bemutatás alapjául, netán generációk szerint csoportosítani, de azt hiszem, az ábécé a legbiztosabb alap. Azért is választottam ezt a megoldást, mert nem érzékelek a cigány irodalmon belül markánsan különböző, elkülöníthető irányzatokat. Choli Daróczi József egy írásában³⁴⁵ (ami gyakorlatilag a Dr. Várnagy Elemér szerkesztette *Romológiai alapismeretek* című könyv már idézett, *A magyarországi roma irodalom* című fejezetének egy része) ezt írja: „...*nagy vonalakban két irányvonal figyelhető meg, az egyik egyértelműen az asszimilációs irány, a másik a nemzeti, anyanyelvi, az önálló és független európai cigány irodalom iránya.*” Ez hangzatos, de nehezen értelmezhető, ráadásul kifejejtődnek az Európán kívüliek. Egy cigány alkotó attól, hogy magyarul ír, még nem feltétlenül az asszimiláció, a teljes beolvadás híve. „*Uraim, / ez mind Magyarország itt: / van export cigány, / souvenir tetű, / műemlékké álcázott putri...*”. – kezdi erős felütéssel Balogh Attila első kötetének nyitóversét, a *Numero I*-et. Mintha nem a teljes beolvadás vágyát szóltatná meg... Az „*anyanyelvi, önálló és független (miben önálló? mitől független? a magyar nyelvű miért nem független? DMI) cigány irodalom*” megteremtése pedig, mint erről már esett szó, véleményem szerint szép, de aligha megvalósítható ábránd. Ráadásul én, noha vannak, akik – s ez nagyon üdvös és fontos – cigány vagy beás nyelven is írnak, nem látom a Choli Daróczi megkülönböztette irányokat: a cigány és beás nyelvű önálló (tehát nem fordítás-) irodalom (egyelőre?) viszonylag kevés műből áll és hatóköre is csekély.

A magyarországi roma irodalom korántsem egynemű, a szerzők különböző hagyományokhoz kötődnek, legtöbbjük többhöz is egyszerre, különbözőek a poétikai eszményeik, különböző a gondolkodásmódjuk, de felesleges fontoskodásnak,

³⁴⁵ Choli Daróczi 2001, 12–14.

körülményeskedésnek éreztem volna ilyen-olyan csoportokat, alcsoportokat képezni avgy akár nemzedékeket elkülöníteni.

Az életrajzi, bibliográfiai adatok összegyűjtésekor nagyban támaszkodtam az *Új Magyar Irodalmi Lexikonra*³⁴⁶, Hegedűs Sándor *Cigány Irodalmi Kislexikonára*³⁴⁷, néhányszor még mondatokat, félmondatokat is átvettem belőlük, nemkülönben a különböző könyvtári adatbázisokra és – kellő óvatossággal – az internetre. Törekedtem a minél nagyobb pontosságra, de nyilván nem sikerült minden adatot megtalálnom.

Tudatosan nem foglalkoztam egyes alkotók feltételezhető vagy bizonyítható besúgói tevékenységével. Ez egy életrajzközpontú monográfiában nagyon is fontos lehet, sőt rendkívül érdekes lenne egy olyan munka, amely (például) cigány értelmiségiek, köztük a művészek életútját elemzi: ki milyen ideálokat, milyen stratégiákat választott, megjelent-e a pőren haszonelvű, az önfeladásig elvtelen magatartás (meg). Én azonban a műveket helyezem a középpontba, azok szempontjából pedig másodlagos, hogy létrehozójuk mit tett, mit nem tett. (Nehéz persze függetlenedni attól, amit a szerzőről tudunk. Ilyen ismereteink a legtöbb esetben felthetően befolyásolják a befogadást, az alkotások megítélését, Richard Wagner egyhamar nem lesz népszerű Izraelben s ez majdnem teljesen érthető. De meg kell próbálni a függetlenedést. És kerülni illene a prejudikálást: aki Magyarországon 1956 után hálózati személlyé vált, hagyta magát beszervezni, tehetette – bár ez aligha volt gyakori – naivitásból is, őszintén azt gondolva vagy legalábbis azzal áztatva magát, hogy így segíthet az övéinek. S tehetette kényszerből is.) Ráadásul rendelkezésünkre áll Szőnyei Tamás nagyszerű, lenyűgözően alapos munkája, a *Titkos írás*³⁴⁸, amiben dokumentumok segítségével azt mutatja be, „miként foglalkozott az állambiztonsági szolgálat az irodalmi élettel” (I. 19. o.). (Meglépő, elképesztő intenzitással. Mint Szőnyei teljes joggal írja: „Magyarország legújabb kori történelmének és kultúrtörténetének egyik jellegzetessége az irodalom gyakorta önmagán túlmutató szerepe. Szépirodalmi és publicisztikai munkássága, közéleti és politikai szerepvállalása révén az íróársadalom számos képviselője igyekezett tevékenyen részt venni az ország sorsának alakításában. Ennek megfelelően a politika is kiemelt jelentőséget tulajdonított az irodalomnak. Megkülönböztetett figyelemben részesítette az irodalmi élet szereplőit, s korszakonként változó eszközökkel, módszerekkel és hatásokkal megpróbált befolyást

³⁴⁶ Péter (főszerk.), 1994.

³⁴⁷ Hegedűs, év nélkül

³⁴⁸ Szőnyei 2012.

gyakorolni az irodalmi élet alakulására. ... alighanem egyetlen művészeti ág sem kapott ilyen figyelmet ...” [I. 17. o.] Szőnyi a második kötet *Mozgolódó világ* című fejezetében külön s nem is rövid alfejezetet szentel a cigány alkotók megfigyelésének: *Bari Károly, Balogh Attila, Osztójkán Béla és a Fekete korall népe* (759–829. o.). Az említettek és mások korán a belügy látókörébe kerültek. Szőnyi mondata első felében homályosan fogalmazva is érzékenyen veszi észre: „*A cigány megjelölés az irodalmi elemzésben az értékteremtés lehetőségét hordozza, szemben a belügyi dokumentációval, ahol mintha kriminalitás következne az etnikumból*” (II. 760. o.). A nagyportrékon belül olykor, ha ezt a művek vagy az alkotó megismerése szempontjából fontosnak tartom (véleményem szerint egy életpálya önmagában is érdekes és igencsak tanulságos lehet!) fűzök néhány megjegyzést a rövid életrajzhoz, de az esetleges s csak igen kevesekkel kapcsolatban említhető besúgó-i tevékenységet figyelmen kívül hagyom.

Nem akarok azonban tényeket elhallgatni sem. Szőnyi Tamást idézem (II. 794. o.): „*Lakatos Menyhért szabadfoglalkozású író volt, amikor 47 éves korában, 1973 decemberében, »Báró« fedőnéven Hamusz Gyula őrnagy és Kazai Zoltán hadnagy beszervezte. A 6-os katonák szerint ez »hazafias« alapon történt, titkos megbízottként a kulturális elhárítás vonalán akarták foglalkoztatni. Hogy ebből mi és hogyan valósult meg, arról a Munka-dosszié hiányában egyelőre semmit sem tudni. Annyi bizonyos, hogy a 6-os katonák szerint anyagát 1989 október végén irattározták, s a kapcsolat megszakítását kérő »Bárót« ekkor kizárták a hálózathoz.*” Lakatos Budapestre kerülve 1969 és 1973 közt a Magyar Tudományos Akadémia szociológiai kutatócsoportjában dolgozva olyan ellenzékiekkel került kapcsolatba, mint például Eörsi István, Kemény István vagy Konrád György. Egyrészt róluk várhattak tőle értékes információkat, ő azonban inkább megszakította velük a kapcsolatot (lánya, Lakatos Anka szíves információja). Másrészt nyilván az akkor alakuló cigány értelmiségről kellett (volna) beszámolnia. Írói és közéleti tevékenysége alapján nemigen képzelhető el, hogy ártott volna bárkinek is. Inkább az a naiv elgondolás vezethette, hogy belügyi kapcsolatait felhasználva még segíthet is barátainak és az ügynek. Biztosat persze csak akkor mondhatunk (mondhatnánk), ha előkerül(ne) a Munka-dosszié.

Lojkó Lakatos József költőt és filmrendezőt 1979 augusztusában szervezte be Pétervári István alhadnagy Zóna fedőnéven. Mint Szőnyi írja (II. 786. o.), a „*cigány nacionalista*” vonalon foglalkoztatták, „*de a cigány kulturális és politikai közélet szereplői, itthoni és olykor nemzetközi rendezvényei mellett az ellenzék tevékenységéről is tájékoztatta a*

politikai rendőrséget (SZETA, szamizdat, lengyel kapcsolatok). Első írásos jelentésében Bari Károlyt, Daróczi Ágneszt és Choli Daróczi Józsefet jellemezte, ellenérzéseinek is hangot adva. Az írók közül később sorra kerítette Lakatos Menyhértet és Balogh Attilát, illetve a cigányság sorsával foglalkozó Csalog Zsoltot, Bársony Jánost, Solt Ottiliát és másokat is.” Daróczi Ágnesről például a következőket írta (idézi Szőnyei, II. 787. o.): „Belső túlfűtöttsége és elszántsága nem párosul józan és logikus gondolkodási menettel. Nem tudja gondolatait a valóság szféráiba helyezni, tántoríthatatlan, misztikus, tévelyeg, meggyőzhetetlen.” Ez aligha igényel kommentárt. Lojkó Lakatos 1987 augusztusában adta utolsó jelentését, az év végén pedig kizárták a hálózathoz, mert nem járt el a konspirált találkozókra.

Remélem, hogy az alkotókkal kapcsolatos tájékozódáshoz az életrajzok végén és a *Függelékben* található, a szakirodalomból válogató bibliográfiai részek is kellő segítséget nyújtanak.

A fő célom, mint az egész kötetben, ebben a fejezetben is az, hogy értékekre hívjam fel a figyelmet és segítsen megértésüket.

6. 1. EGY PORTRÉ

6. 1. 1. BALÁZS JÁNOS

Balázs János 1905. november 27-én született a felvidéki Alsókubinban, a mai Szlovákia területén. Nagypapja és édesapja is sikeres zenész volt, maga is hegedült. A család jómódban élt, ha igaz, francia nevelőnőt is fogadtak a gyerek mellé. (Ez csak Kántor Juditnál olvasható!) Apját korán, ötéves korában elvesztette, édesanyjával és testvérével anyja szülővárosába, Salgótarjánba költöztek, a pécskődombi (cigányhegyi, cigánydombi) cigánytelepre – egy fillér nélkül. Balázs János csak két osztályt végzett: kitört a háború. Nem érezte jól magát az iskolában, tanulmányait később sem folytatta, állást sem vállalt, de rengeteget olvasott, magyar és világirodalmat, filozófiát egyaránt. Behívták katonának, Losoncon, a 23. gyalogezredben szolgált. 1942-ben kivitték a frontra. 1944-ben hadifogságba esett, három évet töltött a szaratovi lágerben. Negyvenhárom esztendősen tért vissza Salgótarjánba, ahonnan többé nem mozdult ki, magányosan élt putrijában. Alkalmi munkákkal teremtette elő a legszükségesebbeket, fát, gombát, hulladékszenet gyűjtött, hangszert javított, vályogot vetett. Gyerekkorában rajzolt és írt, de hamar abbahagyta. Idős fejjel, hatvanhárom évesen, fiatal barátai, Botos Zoltán, Szabó Tamás és Szepesi József biztatására tért vissza az alkotáshoz: a festéshez és az íráshoz. 1973-ban *Füstölgések* címmel verseskötetet jelentetett meg ötszáz példányban, a saját kiadású könyv költségét, hamincezer forintot tizenhárom képe eladásával teremtette elő. 1971 elején egy ismerős néhány képét felvitte a Magyar Nemzeti Galériába. F. Mihály Ida művészettörténész azonnal elutazott hozzá: a kunyhóban száznál több festményt talált. Kiállítást rendeztek belőlük Salgótarjánban, Balásról újságcikket írtak: ismert lett. Megszenvelte a hírnevet. Kéretlen látogatók, műgyűjtők, kereskedők, újságírók zavarták folyamatosan. „...képei viharos gyorsasággal indultak útnak” – írja egyik értő kutatója, hagyatékának gondozója, Kovács Anna muzeológus 2002-ben, illetve 2008-ban –, „szóródtak szét múzeumokba, galériákba, magángyűjtők tulajdonába, és sok közülük azóta is külön

*bolygóként járja a maga titokzatos útját.*³⁴⁹ 1975-ben otthonát is el kellett hagynia, a telepet lebontották: egy régi házba költöztetett be, aminek ablaka a Cigányhegyre néz.

1976 márciusában agyvérzést kapott. Utolsó évét jobb oldalára megbénulva, ágyhoz kötve töltötte, dolgozni nem tudott. 1977. március 18-án halt meg.

Írásos hagyatékát és festményei egy részét a Salgótarjáni Történeti Múzeum őrzi. A műtárgyak és kéziratok jegyzéke a *Versek–Vallomások–Látomások* kötet végén (133–134. o.) olvasható.

2001-ben a Budapest Galéria rendezett kiállítást a Vajda Róbert magángyűjteményében található képekből.

2002-ben a Salgótarjáni Történeti Múzeumban száznál több festménye volt látható. 2003-ban a Kieselbach Galéria hatvanvalahány alkotását állította ki.

Balázs Jánosnak 2006-ban szobrot állítottak Salgótarjában, alkotója Szabó Tamás. Nevét viseli a Roma Parlament Galériája.

MŰVEI: *Füstölgések.* Budapest–Eger, 1973, szerzői kiadás. *Ecsettel és írónnal.* A kötetet összeállította és az utószót írta: F. Mihály Ida. Budapest, 1977, Corvina. *Versek, vallomások.* Szerkesztette Kovács Anna. Salgótarján, 2002, Palócföld. *Versek – vallomások – látomások.* Szerkesztette: Kovács Anna. Salgótarján, 2008, Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet. (A 2002-es kötet bővített kiadása. A továbbiakban *VVL*. Az alábbiakban ennek oldalszámaira hivatkozom.) Kolozsvár Marianna–Szuhay Péter (szerk.): „*Cigány méltósággal*”. *Balázs János festő (1905–1977).* Budapest, 2009, Kieselbach Tamás kiadása. (Reprezentatív, gyönyörű s nem utolsósorban nagyalakú kötet, százhusznál több színes reprodukcióval, Balázs János írásaival, a Moldován Domokos készítette interjú szövegével, Kántor Judit tanulmányrészletével. Kár, hogy a versekből nem ad válogatást.)

***Kevesen látnak,
sokan ismernek,
vagyok a világnak,
lettem az Istennek.
(Kevesen látnak..., 124. o.)***

Balázs János két művészeti ágban is emlékezeteset alkotott, a festészetben és az irodalomban. (Sőt faragott és zenét is szerzett, hangszereken is játszott: hegedűn, harmonikán, zongorán.) Saját pénzen kiadott *Füstölgések* című kötete utószavában az összeállításban segédkező Mészáros György azt írja, hogy versei – gondolatai – „*festményeinek forgatókönyvét*” adják. (Sőt, a Balázst már az 1971. évi harmadik számában kiemelt helyen, az első három oldalon reprodukciókkal és fényképpel bemutató szakmai lap, a *Műgyűjtő* aláírás nélküli cikke egyenesen a múltba utalja költői tevékenységét: „*Korábban sok verset írt; hegedűt készített; a telep asztalos volt. A festészetben talált saját műfajára.*”) Ezzel Mészáros kimondatlanul is valamiféle sorrendiséget tételez fel, mintha Balázs költői munkássága másodlagos lenne a képzőművészetihez képest. Ez szerintem nincs így, mindkét területen egyformán (vagy legalábbis majdnem egyformán) jelentőset hozott létre.

Költészete másodlagosságáról semmiképp sem beszélhetünk. Kántor Judittal értek egyet, akinek írásából³⁵⁰ egyelőre csak részleteket olvashatunk a Kieselbach-féle kötetben (195. o.): „*Nála ... a művészet két ága – az írás és a festés – egybefonódott, egymást áthatva, elmosódott határokkal szolgálták (sic! DMI) ugyanazt a célt.*” Nem gondolhatta ezt máshogy Balázs János sem, ha hol ezt, hol azt a műfajt részesítette is előnyben (*Most már...*, 94. o.): „*Írásaim is képek, / bennük cselekszek, / fekszek, állok, lépek...*” Egy prózai vallomásában (*Nyögjük a valóságot...*, 15. o.) pedig ezt írta, egyúttal jellemezve is mindenhol érvényesülő látásmódját: „*Gondolataim döcögő édes gyermekei festményeimnek. Ez vagyok. Azért vagyok ilyen, mert mélyből nézem az embereket és a világot. Mindenki felfelé igyekszik. S ahogy egyre jobban eltávolodnak tőlem, úgy*

³⁴⁹ Kovács Anna: A csillag-igazgató vén remete. In Balázs 2008, 131–132. o.

³⁵⁰ Kántor Judit: „Én vagyok és leszek...” Részletek. In Kolozsvár–Szuhay 2003, 188–208. o.

torzulnak el karjaik, lábuk, mozdulatuk. Nem vagyok naiv festő, csak homorú tükröt kaptam örökül...

6. 1. 1. 1. MEGJEGYZÉSEK AZ ÉLETRAJZHOZ ■ Balázs János alakja köré könnyű legendát szőni, könnyű őt – hogy az alkotásairól szóló szövegek egy visszatérő szavát használjam – mitizálni, ahogy a felvilágosodás idején mitizálták a romlatlan „vadembert”. Remete, mogorva emberkerülő, aki elutasítja a civilizáció áldásait – egyetlen szobából, kis konyhából és kamrából álló putrijában nemhogy televízió vagy rádió: villany sem volt –, akit nem érdekel a pénz, alig eszik, bőrbakancsban, festékes nadrágban, fakó ingben jár s aki mégis maradéktalanul boldog, s akinek keze alól mindenféle előtanulmányok nélkül hirtelen varázslatos festmények, megrendítő versek kerülnek ki. Ebben a mitizálásban maga is a kezünkre játszik, önjellemzésként gyakori szava a „*remete*”. Önéletrajzában (VVL 5–10. o.), ami először a *Palócföld* 1971. évi 3. számában jelent meg, többször is előfordul: „*elnyűtt, vén remete lettem*” (10. o.; a *Palócföldben* „*elnyűtt-vén remete*” [26. o.] szerepel), „*Elzártan, külön a világtól, itt remetéskedek*” (12. o.; a *Palócföldben*: „*Kizártan...*” [29. o.]), „*én az öreg remete*” (12. o.). A *Füstölgéseknek* rögtön a legelső versében „*vén remete ember*”-ként aposzrofálja magát. Sőt van egy költemény, amiben a „*remete ország*” kifejezést használja – eldönthetetlen, hogy saját magára vagy pár négyzetméternyi birodalmára vonatkoztatva-e (VVL 124. o.):

*Kevesen látnak,
sokan ismernek:
vagyok a világnak,
lettem az istennek.
Ragyogó bátorság,
eszményi szép
remete ország,
ezernyi kép
és tintás rajzolat
lángoló térben...*

A legendásítás, ami egyébként igen kényelmes eljárás, mindig egy művész megismerése ellen hat, bár vannak, akiknek élete, életformája mintegy kínálja magát erre – Krúdy vagy Hrabalé például, Petőfiéről nem is beszélve. Kerülnünk kell tehát – ezt azért tartom szükségesnek hangsúlyozni, mert a *Cigány festészet. Magyarország 1969–2009* című reprezentatív s igen szép kivitelű album – aminek egyik ajánlása épp Balázs Jánosnak szól, „*tisztelegve tehetsége és humanizmusa előtt, őrizve emlékét*” – Balázs-életrajzának ismeretlen szerzője is beleesik a csapdába (22. o.): „*Mogorva remeteként kezdett verselni és festegetni.*” Sőt: „*...kis konyhóját egyedül a gyerekek látogatták, ők beszéltek rá a rajzolás után a festegetésre, vitték neki a hozzávalókat...*” (22. o.). Egy igénytelen, látszólag zord, de valójában érző szívű öregembert kellene látnunk, aki csak a gyerekeket engedi közel magához, nyilván mert ők még ártatlanok és tiszta lelkűek, másokkal szóba se áll, s akinek életformáját mi, a civilizáció korcsai, csak irigyelhetjük...

Nem kell a kulturális antropológia alapelveit, így elsősorban a relativizmust ismernünk, csak kíváncsisággal és toleranciával közelednünk valakihez, hogy – bármennyire is különbözik tőlünk – ne a legendáját (amit esetleg ő maga is táplál) lássuk benne, hanem egy másik embert.

Tény: Balázs János magányosan élt, de magányossága – ha mondhatom így – nyitott magány volt, amibe többen beléphettek. Így azok a fiatalok, akik a hatvanas évek elejétől

valóban rendszeresen látogatják. Inkább kamaszok, mint gyerekek. Egyikük Szepesi József költő, aki a nyolcvanas években így emlékezett (az írás először a *Palócföldben*, majd a Murányi Gábor szerkesztette *„Egyszer karolj át egy fát!”* című *„cigányalmanach”*-ban, végül saját riportkötetében jelent meg³⁵¹; az utóbbi oldalszámára utalok: 161. o.): *„Zolival együtt jártam iskolába. Tomit ő mutatta be nekem. Tizennégy-tizenhat éves srácok voltunk, s tehetségünk gyenge szárnyait bontogattuk. Ők ketten festők, én költő akartam lenni. Eleinte csak beszélgettünk. Vagyis: hallgattuk János bácsit, aki sokat és szívesen mesélt nekünk.”* Igaz, ezt is olvashatjuk: *„A szomszédai nagyon csodálkoztak ezen, mivel az öregot mogorva, rosszindulatú remetének ismerte a környék.”* De a *„mogorva ... remete”* többé-kevésbé szívesen eltársalgott azokkal, akiket erre érdemesnek talált. Kárpáthy Gyula, a cigány kultúrával is foglalkozó színházi ember és újságíró 2000-ben írta le találkozásukat³⁵². Ismeretlenül állított be a művészhez. *„Bemutatkozás után rögtön arról kezdtem beszélni, hogy milyen hatást váltottak ki belőlem a képei. Majdnem egykedvűen hallgatta, aztán fürkészően nézett rám: / – Újságíró? / – Hát... úgy indult a pályám, de abbahagytam. / – Miért?”* A „miért?” a kíváncsiság kérdése. Balázs János rendelkezésére állt újságíróknak, filmeseknek is, így készülhettek el B. Farkas Tamás és Kernács Gabriella, illetve Moldován Domokos portréfilmjei. Mészáros György cigányságkutatót ő maga hívta, tőle akart segítséget kérni versei megjelentetéséhez. (Az sem épp a világtól való elfordulás gesztusa, hogy verseit nyomtatásban szerette volna látni.) Mészáros is, Szepesi is említi, vezetőknév nélkül, Grétit, aki *„János bácsi”* segítségére volt, vásárolt, főzött (teljes neve Varga Attiláné Oláh Margit, ő Balázs János fiatalkori barátjának lánya). 1974 májusában, mikor a Pécskő utcai cigánytelepet lebontják, s Balázs János tudja, hogy neki is költöznie kell, láthatóan a hivatalnak szánt, ismertsége tudatában írt öntudatos *Nyilatkozatában* új ház építését kéri magának, így fogalmaz (VVL, 14. o.): *„...és még azt is nyomatékosan követelem, hogy a részemre kimért helyen ne csak az én hajlékom épüljön fel, hanem annak a kis családnak is ott legyen az otthona, ahol az enyém, mert én évek óta ehhez a családhoz tartozom mint családtag.”* Ha ebben netán ott is céllal magyarázható túlzás, a kifejezés leíródott.

Természetes, hogy valaki, így Balázs János is, olykor bizalmatlan, netán barátságtalan. Szintén Szepesinél olvassuk (170. o.): *„Eljött hozzá Bari Károly cigány költő is, akinek dedikált könyvét Balázs János nem fogadta el.”* (Mészáros György a *Palócföld* 1985. évi 6. számában máshogy emlékszik [44. o.]: *„Emlékezetes marad, amikor 1974-ben Bari Károllyal meglátogattuk. Bari frissen megjelent második kötetét, az Elfelejtett tüzeket adta át. Balázs János bele sem nézett. Barit kezdetben igen bizalmatlanul fogadta, de később nagyon megbánta. A kötetből a Hazánk című vers nagyon felzaklatta.”* Jó példa ez arra, hogy a visszaemlékezéseket kellő óvatossággal szabad csak olvasnunk. Ennek jegyében azt is feltételezhetjük, hogy Szepesi és Mészáros két különböző alkalomról beszél. Bariról abban a portréfilmben is szó esik, amit Moldován Domokos forgatott 1973-ban. A szöveg egy rövid része a *Forrás* 1975. évi 11. számában, majd a teljes változat Moldován *Magyar naiv művészek nyomában* című kötetében³⁵³ jelent meg. Balázs elmondja [157. o.], hogy az akkoriban feltűnő cigány alkotók közül csak az ő nevét ismeri: *„...az ő dolgait nemigen olvastam, csak egyikbe fogtam bele. De én úgy elfordultam tőle, mivel a cigányságnak ezt a rettenetes dolgát hánytorgatja, eztet sirja, eztet öblítgeti. Nekem nem tetszett, én rögtön le is tettem. Nekem az első kötetét, ami megjelent, idehozták, hogy olvassam. Én*

³⁵¹ Szepesi József: „Ecsettel és írónnal.” In Szepesi 1996, 156–171. o.

³⁵² Kárpáthy Gyula: „Mint ama színópei Diogenész...” Emlékeim Balázs Jánosról. In Kárpáthy 1997, 29–34.

O.

³⁵³ Moldován 1987, 147–159. o.

beleolvastam az elsőbe. No, azt mondom, hát köszönöm, hogy elhoztad, de már viheted is el. Valami olyan visszahatás van bennem, nem szeretem a cigánykoloncolást.”)

A rajzolóshoz, festéshez szükséges eszközöket, ceruzát, ecsetet, festéket, rajzlapot a fiúk egyike, Botos Zoltán hozza Balázs Jánosnak 1968 elején. (Furcsa, hogy a *Palócföld*-beli önéletrajzában Balázs nem teljes névvel említi őt, a másik két fiú, Szabó Tamás és Szepesi József nevét pedig le sem írja. A művész önzése? Nem biztos pedig, hogy Botos Zoltán és barátai nélkül Balázs János újra ecsetet vesz a kezébe.)

Balázs János festeni kezd, s ettől kezdve élete megváltozik.

A környéken lakó Szatmári Béla építész és grafikus meglátja néhány képét, párat felvisz a Magyar Nemzeti Galériába. 1971 februárjában Balázs Jánost felkeresi a Galéria munkatársa, F. Mihály Ida művészettörténész. Elsőként a kevesek által olvasott *Műgyűjtő* című lap mutatja be. Májusban aztán kétoldalas cikk jelenik meg róla Rudnyánszky István tollából³⁵⁴ az igen nagy példányszámú *Nők Lapjában* fényképpel, reprodukciókkal. (Érdekes, hogy a cikkben így emlékezik a fordulatra: „Az egyik szomszéd festéket és ecsetet hozott, kérte, hogy fényképről fessek meg az egyik rokonát. Tetszett neki és ezután másoktól is kaptam festéket. Rájöttem az izére, magam sem tudom, hogyan fogott meg a festégetés ennyire ... Ma már egész nap festek.”) 71 nyarán kiállítást rendeznek a műveiből Salgótarjában, szerepel a Galéria 1972-es tárlatán is, amin „naiv művészek” alkotásait mutatják be, s viszik műveit máshová is, határokon belül és kívül egyaránt.

„Érdemes felfedezni” – zárul a cikk a *Nők Lapjában*.

Felfedezték.

A *Nők Lapja* cikkének megjelenése után mindössze néhány hónappal, már 1971 augusztusában így kényszerül írni a kiváló műkritikus, Rózsa Gyula³⁵⁵: „A szépen kezdődő történet ... nagyon csúnyán folytatódik: az emberi kapzsiság, a műpártolásnak álcázott kalmárlélek hajmeresztően messzire merészkedik, ha úgy érzi, nem látják... Azok a »műpártolók« lepték el személyesen és levélben, távirati ajánlatokkal és üzenetekkel Balázs János portáját, akik ... hasonló kufár módszerekkel dongják körül a hivatásos művészetet is, kihasználva jóhiszeműséget és pillanatnyi szorult helyzetet, élheteretlenséget és hiúságot.” Szokatlanul merész, indulatos hang ez 1971-ben, ráadásul a párt lapjában, a *Népszabadságban*. Rózsa Gyula nem volt rest beleolvasni a Balázshoz érkező, képet kérincselő levelekbe sem. S még azt is megkérdezi, hol maradtak az állami szervek s van bátorsága így válaszolni: „Nos, a szocialista intézmények hamar megjelentek, és akarva-akaratlanul asszisztáltak ehhez a rít processzushoz. A Nemzeti Galéria, a salgótarjáni tanács és a művelődési központ például kiállítást rendezett Balázs János műveiből, óriási sikerrel. A kiállításon sem az említett három intézmény, sem más közület egyetlen képet sem vásárolt.” A Galéria anélkül vitt el s tárolt hónapokig „másfél-két tucat képet”, hogy egy fillért is fizetett volna festőjüknek. Erre rimel a ma is felháborító tény, aminek említésével Szepesi József zárja visszaemlékezését: mikor Balázs János 1977-ben meghalt, a városi tanács vállalta a temetés költségeit – a teljes hagyatékéért cserébe! Balázs János végrendelete szerint örököse Gréti, Varga Attiláné. Egy, a hivatalos formákat humánusan mellőző, dátum és pecsét nélküli, kézzel írt Megállapodásban ez áll (Szepesi József idézi 1988-as cikkében): „...Varga Attiláné az összes fellelhető festményt, képzőművészeti alkotást, fafaragást és kéziratot a Salgótarjáni Városi Tanács V. B.-nek eladja.” Gréti nem tehetett mást: kellett a pénz a temetésre. Tizenötezer forintot kapott. A szertartásra – Mészáros György 1985-ös írásából³⁵⁶ tudjuk – a salgótarjáni cigányok mentek el s két magyar: F. Mihály Ida és ő.

³⁵⁴ Rudnyánszky 1971, 16–17. o.

³⁵⁵ Rózsa 1971, 6. o.

³⁵⁶ Mészáros 1985, 42–43. o.

Az, hogy felfedezték, magára Balázs Jánosra is hatott. Szepesi József így ír említett művében (167–168. o.): „...nem volt többé az a puritán, bölcsességgel áldott, igénytelen, agg kamasz, akit jó néhány évvel ezelőtt megismertem. Nagykorú lett, s a nagykorúságával örökölte mindazt az emberi gyarlóságot, amely ellen egész életében küzdött. ... Megismerte az életet. A mait. A miénket. A könnyörtelent. Megkóstolta és ízlett neki.” Szepesi ennek tulajdonítja, hogy a festményeken megjelentek „a kincs rejtékhelyét eláruló kék virágok és kék lángok”, továbbá a kígyó, ami a „*cigány mitológiában*” a világegyetem jelképe, de jelenti a gonosztságot és a betegséget is. Meglazul a kapcsolat fiatal barátaival, így a bizalmatlanság miatt „*mélységes csalódást*” érző Szepesivel is, aki hiába óvja, hogy „...ne higgyen el mindenkinek mindent”.

Balázs János végül is – mint ezt Kovács Anna megállapítja (VVL 131. o.) – kettős kirekesztettséget élt meg. Kirekesztődött a társadalomból mint cigány, és kirekesztődött a telep cigányai közül mint művész. Hogy e kirekesztődésekben mennyi a saját szándéka, hogy a hirtelen ismertséget és sikert miként viselte, tűrte, hogy belső feszültségei mennyiben okozói betegségének, nem tudhatjuk. Ahogy azt sem – s ez nem is lehet a kutató kérdése –, boldog volt-e. Eörsi István a *Füstölgések* megjelenésekor mindenesetre ezzel a címmel írt róla az *Élet és Irodalomban*: *Egy boldog ember*³⁵⁷: „...Balázs nem naiv művész, hanem romantikus alkat; utolsó mohikánjai közül annak a kihálófélben levő boldogság-eszménynek, amelyet már nem természetesen, hanem daccal, intellektuális nekifeszüléssel fogad el; és mégis öncsalás nélkül.” Versei mindenesetre hatalmas belső gyötrelmekről, vívódásokról tanúskodnak. Igaz, ezt is leírta (VVL 14. o.): „És (feltehetően elírás *En* helyett, DMI) megtaláltam a boldogságot a szépségben, amelyet semmiféle feszes büszkeség és komisz irigység már ki nem kezdhet.”

6. 1. 1. 2. KÉPZŐMŰVÉSZETI ALKOTÁSOK ■ Hozzáértés híján Balázs János festészetét nem lenne szerencsés tárgyalnom. Két megjegyzést tennék csupán, majd ismertetném Junghaus Tímea korszakolását, illetve Kántor Judit néhány fontos gondolatát.

Az egyik megjegyzés a „naiv művész” címkéjével kapcsolatos. Balázs Jánost annak idején naiv művészként aposztrofálták, naiv művésznek könyvelték el. Annak nevezi F. Mihály Ida is, aki a *Palócföld* 1971. évi 3. számában mutatta be őt (23–24. o.). Igaz, hozzáteszi: „... festészete sem témát (véltetően elírás „témáit” helyett, DMI) tekintve, sem megoldás módjában nem sorolható naiv alkotótípusaink egyikéhez sem.” De ettől még naiv, nyilván újfajta módon naiv... Rózsa Gyula is „igazi naiv festő”-nek nevezi idézett cikkében, bár pár sorral feljebb kijelenti: „Kétkedve és fanyalogva fogadok minden korunkbeli úgynevezett naiv festőt, mert nem hiszek, nem hihetek abban, hogy a század utolsó harmadának Európájában bárki, bármilyen életmódban érintetlen maradjon az úgynevezett »magas kulturától«...” De Balázs képei és életének eseményei meggyőzik, hogy őrá illik ez a kifejezés: „A legősibb gyűjtögetés meg a legmodernebb ipari társadalom életformája közt kószáló cigányélet, a verbális-leírt kultúrával még csak-csak találkozó, de vizuális művészeti élményeket, televíziót, reprodukciót, pláne kiállítást, »nagyművészetet« nem ismerő elzártság az ő életében ... mégiscsak realitás.” Rózsa 1971-ben, a felfedezés évében feltehetően még nem értesült Balázs rendkívüli olvasottságáról és tájékozottságáról. Moldován Domokos is „*Naiv művészek vallomásai*”-ból közöl részleteket a *Forrás* 1975. évi 11. számában, Bánszky Pál 1984-es kötetének is ez a címe: *A naiv művészet Magyarországon*. Kerékgyártó István 1993-ban már differenciáltabban fogalmaz³⁵⁸: „Balázs művészetének csupán egyik, szám szerint kisebb része tartozik a *par excellence* naiv művészetnek nevezett, tárgyias típusba, művészetének másik, nagyobbik

³⁵⁷ Eörsi 1973, 10. o.

³⁵⁸ Kerékgyártó István: A cigány képzőművészet Magyarországon. In Halász (szerk.) 1993, 199–209. o.

részét elsősorban – a jelképteremtő szimbolikus vonásokkal is gazdagított – spontán expresszív alkotásmód határozza meg.” (208. o.) De hogyan lehet valaki egyszer naiv művész, máskor meg nem az? A naiv művészet itt mindenestre egyszerűen realisztikus ábrázolást jelent.

Maga Balázs János így kommentálta ezt a kategóriát a *Füstölgések* végére illesztett néhány prózai sorban (44. o.): „*Nem vagyok naiv festő, csak homorú tükröt kaptam örökül.*”

Ettől persze még lehetne naiv festő – alkotók gyakran tiltakoznak mégoly jogos minősítések, (kényszerű) besorolások ellen. De hát nem az! Miként, úgy vélem, senki sem az, akit régebben annak tituláltak. Hibás vagy legalábbis igen pontatlan a kategória: egyszerűnek tűnik, valójában semmit nem magyaráz meg. (Ettől még létezik – 1976 óta – Kecskeméten a Magyar Naiv Művészek Múzeuma.)

Balázs Jánosról Junghaus Tímea, a kiváló cigány művészettörténész akart monográfiát írni. A monográfia – s ezt őszintén sajnálhatjuk – nem fog elkészülni (Junghaus Tímea szíves közlése), de olvashatunk egy 2007-es kutatási beszámolót³⁵⁹, amiben Junghaus a naiv művészet kategóriájára is kitér: nem veti el teljesen, de használatát leszűkíti azokra, akiknek életműve nem mutat technikai fejlődést, nincsenek korszakaik s nem érdeklődnek a nagy társadalmi és filozófiai kérdések iránt. (Nem lehet, hogy a legtöbbször nem naivitásról, hanem egyszerű tehetségtelenségről van szó?) A naiv képzőművészet újkori története, írja, Henri Rousseau 1911-es kiállításával indult, s ezzel párhuzamosan egész Európában érdeklődni kezdtek iránta. Magyarországon a naiv művész kifejezést először Bálint Jenő használta egy Benedek Péter nevű parasztfestőről szólva, akinek 1923-ban nyílt Budapesten tárlata. Junghaus megállapítja, hogy „[a] »Balázs-jelenség« interpretációjához ma már nem elég a »naiv« kategória kutatása”, s utal a tudományos világban bekövetkezett szemléletváltásra, ami „*nem pusztán etnikai, hanem társadalmi, nemi és osztály-specifikus vonatkozásokat is hordoz*”. Ez a szemléletváltás nem más, mint a *cultural turn*-ök, kulturális fordulatok összessége, amik mögött ott vannak a polgárjogi és a diákmozgalmak. Junghaus Tímea teljes joggal szögezi le: „*Csakúgy, mint az amerikai-afrikai (fekete) és a chicano (mexikói-amerikai) közösségek önreprezentációjában, itt, Európában is fontos cigány értelmiségi feladat a sztereotípiáktól való megváltás, és egy diverz, a cigányságon belüli pluralitást megmutató, árnyalt és helyes (korrekt) kép kialakítása, mind a többségi társadalom percepciója, mind pedig a kisebbség közösségi és egyéni identitás számára is.*” Helytelen tehát „*etnográfiai produktumként*” értelmezni – pontosabban talán: csak úgy értelmezni – a roma művészek alkotásait. Magam azt gondolom, helytelen volt a kulturális fordulat(ok) előtt is, ahogy szintén helytelen volt a naiv művészet kategóriájának a használata, csakúgy, mint a primitív művészeté (a szocialista realizmust ne is említsük).

Naiv művészetten végső soron a művészeti oktatásban nem részesült, tanulatlan, „primitív” alkotók művészetét értették. A jelzőben, ahogy a primitív művészet, sőt, a primitív népek esetében is, van valami felháborító lekezelés, fensőbbiségesség, oktanul érzett európai, fehér emberi fölény. A naiv művészekre való rácsodálkozásban gyakorta ott van a lekezelés: „Paraszt, és mégis fest” (mint egy ember)! Cigány és mégis... Mintha az esztétikai érték az etnikai, társadalmi hovatartozás, a tanultság függvénye lenne.

Evidenciának kéne lennie, hogy az önkifejezés igénye, vágya a legkülönbözőbb csoportokhoz tartozó embereknél: bárkinél megjelenhet, s ha a vágyhoz a képesség is társul, esztétikai szempontból mindegy, hogy a művész hová, milyen etnikum mely csoportjába, a társadalom mely rétegébe tartozik. Ugyanígy támadhat fel bárkiben, bárhol a

³⁵⁹ Junghaus 2007.

világ megismerésének a vágya: Balázs János a cigánytelepen élt s még a szemétben is keresgélt kidobott újságok, elhajított könyvek után.

Más szempontból, például a művek mélyebb megértése szempontjából nagyon is fontos lehet, hogy az alkotó hová tartozik, mi a társadalmi, szellemi háttere. De ennek leírásakor igencsak óvatosnak kell lennünk. Balázs János esetében is. Most csak a *Cigány festészet Magyarországon 1969–2009* róla szóló szavait idézem (22. o.): „Egyedi, utánozhatatlan festői nyelvet alakított ki, mágikus hatású műveiben belső víziói ötvöződnek a cigány mesék misztikus világával és a valóság elemével.”

S ezzel elérkeztünk másik megjegyzésemhez. Mágikus hatás, misztikus világ – az ilyen kifejezésekkel csínján kell bánni. Kassai-Végh Miklós így jellemzi Balázs Jánost a *Kritika* egy 1972-es számában³⁶⁰: „Az ő világa ... az Ember-sors látomásos vonulata, a meghatározott térben és időben el nem helyezhető embernek az alkotó számára is homályos cselekedetei – misztikus-mágikus víziók...” Bodri Ferenc az *Ecsettel és írónnal* kapcsán ezt mondja hat évvel később a *Forrásban*³⁶¹: „...képein a cigány mítoszok saját tudatán és autodidakta módon szerzett európai olvasmányműveltségén átszűrő jelképrendszere és világa tűnhet élénk...” Számomra rokonszenvesebb, ahogy F. Mihály Ida ír az említett kötet utószavában (60. o.): „Visszatarthatatlan folyamként áradó képteremtő fantáziája bizarr tárgyi, ornamentális és absztrakt formákat sodor magával. Balázst a lét rejtélyein töprengő hajlama, fantasztikumok iránti vonzalma inspirálta víziói megfestésére. Képeinek gondolatisága bonyolult, sejtelmes, homályos jelképekkel tűzdelt.” Természetesen nagyon is lehet, hogy festészetének, művészetének köze van az emberiség nagy mítoszaihoz, a cigány mesekincshez, netán egy archaikusabb gondolkodásformához, netán – mint ezt Kántor Judit véli Balázs Jánosról – ő maga alkotja a mítoszt. Pusztán arra igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy a mítosz, a mágia súlyosabb szavak annál, mintsem hogy könnyedén dobálózhasunk velük.

Junghaus Timea három korszakot különít el a nyolc évig tartó alkotói pályán, amin meglepően sok, több száz mű született.

Az életmű általános jellemzőjének tartja a természet jelenlétét: a természet Balázs világértelmezésében mindennek a „kezdetek és vége, célja és értelme”. S állandóan foglalkoztatják a művészt jó és rossz, szép és rút, boldogság és szenvedés, nappal és éjszaka, élet és halál, isten és sátán, cigány és nemcigány kettősségei, ellentétpárjai. Junghaus megállapítja, hogy „[f]estészetének gyökereit Balázs maga is gyakran eredezteti cigány identitásából, a cigány kultúrából”. (Ez talán túlzás. Balázs és a cigány kultúra kapcsolata mindenesetre még jobbára feltáratlan terület.)

Az 1968–70 közötti évek Junghaus szerint a kísérletezés esztendei, amikben a környező világot ábrázolva kialakítja például a narancs és a kék színek használatára épülő palettáját. A rajzok, festmények és a versek közt nincs közvetlen kapcsolat. A második korszak határai 1970 és 1974. Ebben készül az életmű nyolcvan százaléka. Tematikailag mitologikus és bibliai jeleneteket, történelmi portrékat, eklektikus gondolatmontázsokat és a költeményekhez kapcsolható illusztrációkat különíthetünk el. A képeken ismétlődő figurák és motívumok tűnnek fel a legkülönbözőbb kombinációkban. A versek ekkor már „illusztrálják az alkotási folyamatot”. „A korszak végén egyre több a testrészeket vegyítő, nagyméretű expresszív vászon”, ami átvezet a következő periódushoz. 1974 után megsokasodnak a háborús élményekre utaló képek, egyre több a poszttraumatikus állapotra utaló műtárgy. Az alkotások megtelnek „emberi csonkokkal, karokkal, lábakkal, test nélküli fejekkel”. A vörös és a narancs válnak uralkodó színekké, mint a gonosz, a sátán

³⁶⁰ Kassai-Végh 1972, 20. o.

³⁶¹ Bodri 1978, 96. o.

megtestesítői. Junghaus Tímea befejezésül megállapítja, hogy Balázs János semmiképp sem nevezhető naiv művészek.

Kántor Judit írása elkészült ugyan, de egyelőre – mint mondtam – csak részleteit ismerhetjük. (Köszönöm Szuhay Péternek a teljes kézirat elküldését, meg nem jelent szövegrészeket azonban nem lenne illő idéznem.) A nyomtatásban megjelent részekben azt olvassuk, hogy (190. o.) Balázs János „világképében, értékrendjében sajátos kettős kategóriarendszert használt” – ami igaz, de az ún. bináris oppozíciók kialakítása valójában mindannyiunkra jellemző³⁶², ha nem is mindegy, miket állítunk szembe egymással! Balázs „egyetlen univerzális kategóriát határozott meg”, ez a természet, aminek léte evidencia számára, ugyanígy műalkotásoké is. Babits *Esti kérdése* tehát nem az övé: a fű, az ég, a föld *van*, s van a műalkotás is. Kántor szerint (194. o.) „[a] mágikus gondolkodás elemei is gyakran megjelennek a képekről, festészetről való gondolkodásában.” Képein pedig (200. o.) „gyakran tűnnek fel természeti motívumok”, virágok, fák, gombák, állatok. A fa olykor emberarcú fa lesz, ami (202. o.) „egyértelműen a motívum mitikus eredetére utal”, s megjelenik világfaként is. Az állatok (202. o.) „emberi tulajdonságot, állapotot jelenítenek meg”, emberi tevékenységet végeznek. Balázs (202. o.) „[g]ondolkodását áthatotta a hülozoizmus, hülo morfizmus: a magasabb rendű létformák tulajdonságait, képességeit kiterjesztette az alacsonyabb rendű létformákra”, feltételezte, hogy az állatok, tárgyak gondolkodnak, éreznek, társalgott velük. Kántor Judit oda jut el, hogy (206. o.) „[a]mi Balázs János képein, verseiben, írásaiban az első pillantásra hangulatok, álmok, foltok, villanások kusza halmazának tűnt, lassacskán rendszerre szerveződik”, ez a rend pedig a „mítoszban élés” rendje. E mítoszrendszernek különböző rétegei, részmitoszai vannak, az első (206. o.) „a világ, a létezők és az ember kialakulására, fejlődésére vonatkozik”, s ilyenek (207. o.) „a kezdet, a férfi és a nő, a tudás és a történelem” mítoszai, nemkülönben a megváltásé, a kiemelkedésé. Például a világ mítosza szerint az Isten teremtette világ minden teremtményében lélek van, a teremtett világon kívül pedig a semmi. „A Nap és a Hold is a semmiből tűnik elő, s már ekkor jól látható, hogy a valóság kettéosztott: eredetileg mindkettőre a szépség, tisztaság vár. Később a két részt torony ... választja el egymástól, a két világ kettészakad. A Nap világa a látható, tapasztalható dolgok világa, a Holdé a dolgoktól függetlenül létező, de azok karakterét meghatározó lények világa.” (206. o.) Kántor legvégső következtetése, hogy végül maga Balázs János is „mítosszá válik” (208. o.), „mindazzá, ami valójában volt és mindazzá, amivé gondolatainkban lett.”

Nem vagyok az archaikus gondolkodásformák kutatója, de azt hiszem, Kántor Juditot elbűvölte saját, kétségtelenül eredeti és már merészségével is vonzó koncepciója. Tény, hogy Balázs János gondolkodásában, világképében ott vannak a mágikus, mitikus gondolkodás elemei, kívül vagy majdnem kívül élt a civilizáción (aminek alkotásait azonban jól ismerte) s erre fontos figyelmeztetni. De hogy műveiben mintegy öntudatlanul teljes mitológiát épített volna fel, azt erősen kétlem – a verseiben semmiképp. A festmények elemzésekor maga Kántor Judit is gyakran használja a „talán” módosítószót és szinonimáit. Az azonban teljesen igaz, hogy Balázs „[k]épein, verseiben különös világ tárul elénk” (208. o.), viszont ez minden jelentős alkotóra érvényes, ha az elénk táruló univerzum nem is mindig ilyen meglepő. Illyés Gyula világa ismerősebb, mint Weöres Sándoré – költőink közül talán ő élt leginkább a mítoszban.

Az alábbiakban azt szeretném röviden bemutatni, hogy Balázs János prózáiban s még inkább verseiben miként jelenik meg, milyen az ő „különös világ”-a.

6. 1. 1. 3. ÖNÉLETRAJZI ÍRÁSOK ■ Mint az *Előszó*ban írtam, a cigány emberek, cigány alkotók önéletrajzairól, visszaemlékezéseiről külön szeretnék majd szólni, akárcsak

³⁶² Prónai Csaba: A cigány kultúrák antropológiája. In Boglár–Papp 2007, 206–217. o.

e műfaj(ok) elméleti problémáiról. Az írásos vagy szóbeli visszaemlékezéseknek, életútinterjúknak gazdag teoretikus szakirodalmuk van³⁶³, itt most csak Paul de Man egy kérdését idézném³⁶⁴. Miután megállapítja, hogy az önéletrajz „nemigen vethető alá műfaji besorolásnak” (94. o.), arról ír, hogy a fikcióval sem állítható szembe: „...tényleg olyan biztosak vagyunk abban, hogy az önéletrajz ugyanúgy kötődik valamiféle referenciához, ahogy egy fénykép kötődik a témájához, vagy egy (realista) kép a modelljéhez?” (Ráadásul a [fény]kép és a téma kapcsolata sem egyértelmű, ugyanazt a „témát” sokféleképp lehet láttatni.) A belga származású tudós pár sorral lejjebb (94. o.) megállapítja: „Az önéletrajz ... nem műfaj vagy beszédmod, hanem az olvasás vagy a megértés figurája, ami bizonyos mértékig minden szövegben megjelenik.” Talán hozzátehetjük: az önéletrajzi szövegekben nem ugyanúgy, mint a szépirodalmiakban.

Balázs János rövid önéletrajza F. Mihály Ida művészettörténész felkérésre született, egy utalás szerint (10. o.) 1971 februárjában. Nem örült a felkérésnek. Első mondata méltatlankodó és dühös (5. o.): „Megint rám zúdult egy megterhelés.” (A *VVL* szövegéből idézek, ami némileg eltér az *Ecsettel és írónban* olvasható szövegtől, a Kieselsbach-kötetben szereplő pedig újabb variáns. Az *Ecsettel...* szövegében „megterhelés” helyett „megterhelődés” szerepel. Az „olvasás”-t vagy a „megértés”-t ilyesmi is meg tudja nehezíteni.) Balázs minden kötöttséget tehernek érez: „Nagy keserűségemre beirattak iskolába. Súlyos tehernek éreztem én az iskolába járást.” (Lakatos Menyhért *Füstös képek* című regényének elbeszélőjét is ambivalens viszony fűzi az oktatási intézményekhez!) Később általánosítva ezt írja (87. o.): „Gyenge jellemű, túlérzékeny voltam, sehogyan sem tudtam elviselni a valahová tartozó kötöttséget.”

Ha kényszeredetten ír is, sokat elárul magáról: ebből a szövegből tudjuk meg, hogy jövevényként vele egykorú társai nem fogadták be a Cigánydombon, magányos gyerekként az öregekhez csapódott, akikkel aztán gombászni, szemet szedni ment s akiktől (6. o.) „[s]zellemet elámitó és lelket marcangoló” meséket hallott. Itt ír arról, hogy alig múlt el tíz, mindent elolvasott, még a városi szeméttelre is eljárt, hogy olvasmányt guberáljon magának. Ebből következett a rajzolás is. „Minden nyomtatott írást elolvastam, minden képet, ábrát csodálva bámultam, s amelyiket legszebbnek találtam, ösztönömtől hajtva elkezdtem ceruzával tiszta lapra lemásolni. (...) ...bizonyos idő múlva magyar nemzetünk majd minden szellemóriásának, művészenek, írójának arcképe le volt másolva kisebb képekről.” (7. o.)

Családi szidalmak miatt aztán „lezúzza” képeit a falról, s csak 1968-ban kezd újra alkotni. Ennek a történetét is megírja, s alkotásairól, az alkotásról is beszél. Egyik visszatérő metaforája önmagáról a remete, „elnyűtt vén remete”-ként (5. o.), „öreg remete”-ként (9. o.) láttatja magát. Egyfelől. Másfelől viszont ha győzni nem is tudó, de győzelemre törő, folyamatosan küzdő művészként (9. o.): „Viaskodok egymagamban: önmagammal! Ecsettel, írónnal kezemben; a hatalmas világgal szemben!” A harc valóban mítoszi, az Isten küzd az Ördöggel: „...egyik oldalon szemben áll egymással a szellemiség nagysága a fizikai óriással, amott az erkölcs megtépzott Istene a minden üdvösségre vészt jelentő ördöggel. Győzelem se itt, se ott nem keletkezik: nem ám! De hogy a művészet remekei ebből keletkeznek-születnek, az megdönthetetlen igazság.” Az elnyűtt remete kiegyenesedik és a művészetről prófétál. Felteszi a kérdést, mi ad neki erőt a munkához. Arany János szavaival felel (10. o.): „Mire nincs szó, nincsen képzet: / az vagy nekem óh Természet!” Az idézet, ami *A vigasztaló* című versből való, hibás! Az eredetiben „költészet” áll. Balázsban észrevétlenül kicserélődött a szó. A legnagyobb vigasz, ami

³⁶³ Például Hankiss Ágnes: „Én-ontológiák”. Az élettörténet mitologikus áthangolása. In Frank-Hoppál (szerk.) 1980, II. kötet 30–38. o. ; Kunt 1990; Niedermüller 1988; Szávai 1978, 1988; Tengelyi 1998.

³⁶⁴ Man, 1997, 93–106. o.

Aranynak a líra, az alkotás s az alkotás képessége, az neki a természet, sőt, a Természet. Amit még gyerekként ismer és szeret meg, mikor (6. o.) „*az erdős hegyek útjain, zúgva morajló fenyvesekben*” jár az öregekkel; annyira megszeret, hogy a nyilván magáénak érzett versbe is belehallja, mert a szócsere révén „pontosabban” tudja magát kifejezni Arany János szavaival.

Az alkotás szinte folyamatos gyötrelme számára, az önéletrajz írásakor úgy érzi, már aligha vesz ecsetet a kezébe – de sem a festést, sem az írást nem tudta abbahagyni.

Két fontos témáról nem beszél: a háborúról és a szerelemről. Pedig a háború szörnyűségei élete végéig kísérték. Nem akart róluk beszélni, legalábbis itt nem. Kovács Annától tudjuk³⁶⁵, háborús élményei közül is leírt néhányat, Szepesi József is említi, hogy mesélt róluk. A szerelem kimaradt az életéből, sejteti Balázs. Mikor túlérzékenyként jellemzi magát, így folytatja (7. o.): „*Ezzel még párosult a mai napig is érthetetlennek tartott szellemi rendetlenség, túl finom szenzibilis idegjáték, erős erkölcsi tudat, amely visszatartott, vagyis gátat vetett minden nemű kilengésnek. ... Tehát nőtlen agglegény maradtam!*” Kőszegi Editék nagyszerű filmjében³⁶⁶ Gréti beszél arról, hogy édesanyja fiatalon majdani édesapjának és barátjának, Balázs Jánosnak is tetszett. A lány nem őt választotta, de a két férfi barátsága megmaradt.

A szövegnek két tényező ad rendkívüli feszültséget. Az egyik az állandó váltakozás, villódzás két véglet közt: a mondatok hol a lehető legegyszerűbb közlések (5. o.: „*A somlyói jó minőségű szén; még akkor is, ha az a palahányón lett összeszedve, sok Pécskő utcai családnak lett a kenyérkeresete. Sok hosszú éven keresztül én is ebből éltem: már felnőtt koromban is.*”), hol pedig akár a képzavarig is fokozódó, egymásra torlódó, eksztatikus gondolatok (9. o.: „*Milyen sok az, melyekről annyit tudunk beszélni; milyen sok az, amiről nem tudunk semmit?! És mégis létező valamik; éltető mindenségünkben akár látott, akár nem látott képekben összeborulnak az események anyagai: mintha a végtelen, élő idő suhanna a mulandó ürességbe, amelynek csekélyke részét még nem ismert világunk, benne s rajta az emberiség titokzatosan ezerrétű, tarka volta töltene ki.*” Az egyik végletből Balázs olykor egyetlen mondaton belül lendül át, emelkedik fel a másikba (9. o.): „*Később Zoli művészfestékekkel lepott meg. Olajat, ecseteket, vásznakat hozott, ezzel a lépéssel megindult elgondolásaiban az érthetlenségig fokozódó, összevisszaságba csúcsosodó, fantasztikusan összpontosuló, életformákban gomolygó, visszás színezetű, borongós ábrázolás.*” Sorolná élete eseményeit, de folyvást eszébe jut róluk valami más s inkább azt mondja, annyira kikívánczik belőle. Meg is jegyzi, némi öniróniával (8. o.): „*Most megint eltértem az önéletrajz egyenes irányától, ilyen az én szeszélyesen gördülő gondolatmenetem.*”

Balázs János legfontosabb tulajdonsága derül ki ezekből a részekből: az egészen különleges *metafizikai érzékenység*.

Szinte csak látszólag lakott a Cigánydombon: valójában a kozmoszban élt. Valóban azok a kérdések izgatták, amikre egykor a mítoszokat adták válaszul. Az élet számára létezéssé tárgult. Talán ezért elégedett meg azzal a kevéssel, ami jutott neki. Kedves mondása volt, hogy az a leggazdagabb, aki semmit sem kíván.

Egy másik fontos jellemvonása a makacs szuverenitás. Szuverén módon bánik a nyelvvel is, egyénisége olykor egy meglepő hasonlatban is megvillan: „*Mindehhez hozzá kell még fűznöm, mint csörgő láncszemeket, azt a körülményt...*” – kezdi egyik mondatát (6. o.).

A szöveg feszültségét növeli, hogy a sorokban szüntelenül ott érezzük a megformálásért, a minél pontosabb kimondásért való küzdelmet, azt, hogy aki ezeket

³⁶⁵ Kovács Anna: Élet – Sors – Művészet. In Szivircsek (szerk.) 1999, 94–105. o.

³⁶⁶ Fátyol–Kőszegi–Szuhay 2009.

mondja, az adott pillanatban nem tudná jobban mondani, amit mond s ennek kimondásáért minden energiáját mozgósítja. Tapasztaljuk azt is, hogy ebben a küzdelemben a legtöbbször alulmarad, de a kimondásért folytatott harc, a mögötte rejlő erő kárpótolnak az esztétikai hiányért. Ez a többi, nyomtatásban megjelent prózai írására is vonatkozik (*Ez az én valóságom...*, VVL 10–13. o.; *Nyilatkozat*, 13–14. o.; *Nyögjük a valóságot s kényszerből alkot kezünk*, 14–15. o.; az első kettő az önéletrajzzal együtt szerepel a Kieselbach-féle kötetben is, ahol egy *Helytörténeti emlékezés* és egy *Nemzet és nép* című írás is helyet kapott.)

A versek közül is keveset érzünk hibátlannak. S esetükben is kárpótol a bennük mégis ott rejlő erő.

6. 1. 1. 4. VERSEK ■ Balázs János versei eddig négy válogatásban jelentek meg. Az első az 1973-as *Füstölgések*, aminek megjelenését ő akarta, összeállításában is részt vett. A válogató, Mészáros György több száz költeményből választott ki hetvenhármat, a lektorok Bata Imre és Vas István voltak. Az *Ecsettel és írónnal* című vékonyka könyvet már Balázs János halála után, 1977-ben adták ki, tizenhat reprodukciót és huszonöt verset tartalmaz. A Kovács Anna által szerkesztett két gyűjtemény közül a 2008-as *Versek – Vallomások – Látomások* a legbővebb: mintegy kétszázötven költemény szerepel benne. (Változatlanul ebből idézek, a versek első sorát és az oldalt megadva.) Pontos számot nem lehet mondani, ugyanis olykor eldönthetetlen, hogy a cím, sőt sorszám nélküli alkotások közül a jobb oldalon fent balra lévő mű a bal oldalon lent jobbra tördeltnek folytatása-e vagy önálló alkotás. A nagyjából kétszázötven mű közt természetesen akadnak, amiket már az előző válogatásokból ismerhetünk, azokban viszont előfordulnak olyanok, amikkel ebben nem találkozunk. Kissé pontatlanul tehát azt mondhatjuk, hogy kétszáznál jóval több Balázs-vers jelent meg eddig nyomtatásban. Egy elképzelt kötetben talán lehetne és kellene bővíteni a számukat, netán kiegészíteni őket más művekkel, de úgy tűnik, Balázs János költői világát a megjelent művek is teljes egészében reprezentálják. Mondhatni, a különböző kötetekben megjelent alkotások egyetlen összefüggő korpuszt képeznek, a rövid pálya véleményem szerint nem bontható szakaszokra. Sőt, az lehet az érzésünk (ezt az érzést a címek hiánya is erősíti), mintha végig ugyanazt a verset olvasnánk, ami sok szakaszból áll, de e szakaszok egyetlen, ráadásul szinte folyamatosan írt – Balázs több ezer lapot rótt tele és több száz képet festett: gyakorlatilag majdhogynem megállás nélkül dolgozott! – költemény szakaszai. Van bennük mozgás, modulálás, változik hangulatuk, de ugyanazok a témák kerülnek elő bennük újra és újra (ha a mulandóságé később is jelenik meg), Balázs ugyanazokkal a megválaszolatlan kérdésekkel viaskodik a sorokban, de a szakaszok összessége tekinthető egyetlen versnek. E versben valamiféle hullámozást is érzékelhetünk, a lelkesedés és elkeseredés, nyugalom és eksztázis váltakozásait.

Egyértelműen filozofikus költészet az övé, olyasféle értelemben, mint a kései Vajda János lírája, ha Vajda sokkal jelentősebb alkotó is. Barta János nevezi³⁶⁷ Vajda egyénisége „talán legdőntőbb” elemének a „filozofikus látást” (62–63. o.): „Ignotus nevezte őt az utolsó romantikusnak – romantikus azon a réven is, hogy filozofikus-metafizikus igény él benne. Nála, aki oly kevésbé intellektuális típus, föltehető, ez nem közvetlenül az értelemről fakad: nem az a célja, hogya világnak és az életnek értelmével is a mélyére hatoljon; nincsenek határozott filozófus-hajlamai; inkább ... szeretné értelmezni, felfogni az életet s megkapaszkodni valami végső metafizikai támaszban.” Hasonlót mondhatunk Balázs Jánosról. Versei olykor stílusukban, képanyagukban is megidézik a romantikát, bár ez ritka, a stílus teljesen egyedi. A következő sorok (*Látásaimban...*, 68. o.) mindenestre akár a 18. században is íródhattak volna: „Látásaimban / alig villan / néhány nyári folt, /

³⁶⁷ Barta János: Vajda János költői arcképe. In Barta, 1981, 43–73. o.

énekemben / elrekedten / a letörtség sikolt. / Míg a hangom / síri hanton / borongva oson, / arcom lázát, / testem házát / könnyekkel mosom. / Mennyi öröm, / mennyi átok / ér engem ma még: / tán jobb lenne / eltemetve, / ha a porba hullanék!” Egy másik „tizennyolcadik századi” idézet, egy felütés (*Vártalak álom...*, 76. o.): *„Vártalak álom, / mint csodát, / amely életem / sötétségén / vígan ragyog át.”* Két világháború után ír így!

A metafizikus érzékenység, a „filozofikus látás” szinte mindegyik költeményben jelen van, bár előfordul, hogy – miként első festményein – zsánerképet skiccel fel.

De már a *Füstölgések* élén egy önmagyarázó mű áll: *„Elmondom tiszta szóval röviden / ... / hogy csinálom a képeket / hogyan a verseket...”* (A nem túl szerencsés, mert félreérthető kötet cím semmiképp sem ’dohogások’ jelentésben értelmezendő! Egyfajta magyarázat lehet – több másik mellett – az *Idáig folyton égtem...* kezdetű vers [47. o.]: *„Idáig folyton égtem / ki nem alvó tűzben, / mely elvéve / még most is fellobog: / ezután maró büzt okádvá / csak füstölögni fogok.”*) A nyitóvers az alkotómunka újakezdését az önéletrajzzal ellentétben transzcendens okkal indokolja, ha úgy tetszik, mitikusan: *„Egy nap eljött hozzám / a teremtő erő űzötten árván...”* Eltűnnek a konkrétumok, a fiúktól ajándékba kapott ecsetek, festékek, végül is joggal, hisz ajándékaik valóban az alkotóerőt ébresztették fel a hetvenhez közeledő öregemberben. A megszemélyesített teremtő erő meg is szólal: *„Nézz szét a világon / mindig mindenhol / egyformaságot látol / Ne kutass a fényben / árnyékban vannak / a színes tünemények / Abban rejlik az / ami igaz és vigasz / minden letörtségre / ami a valóság / ami az emberiség vétke / Az üdv meg bűn / összesítve egyik ragyog / másik keserűn / vicsorit ábrázatot / és torz káoszt mutat”*. Ha a megszólított „kinézi”, meglátja, észreveszi és megfesti ezeket a „színes tünemények”-et, *„az ördög is utat enged”* neki. *„De előbb a lét / nyirkos folyosóját / kezdettől a máig / kell rohannod át”*. A művész feladata tehát, hogy a jelenség mögött észrevegye a lényegét, ábrázolja, megmutassa üdv és bűn káoszát, értelmezze a létet.

Üdv és bűn, Isten és ördög gyakori fogalmai Balázs Jánosnak. Verseiben is ott van egyfelől az önleltizálás, a remeteként való önmegjelenítés, ami a környezete minősítésének átvétele, elfogadása is lehet (*Gyermekkoromtól fogva...* 31. o.):

*Gyermekkoromtól fogva
hátat fordítottam
világnak, társadalomnak:
azért neveztek el
haszontalan bolondnak
s élhetetlen remetének.
Nem volt az baj,
mert elsuhantak simán
felettem az évek,
és volt számomra
mindig boldogság, öröm,
s ami körülöttem-rólam
elhangzott, az nem
volt egyéb,
mint üres pletykabeszéd
és elfásult közöny!*

Másutt (*Füstölgések* 12.) „...görbén nőtt / korhadó faág...”-nak mondja magát. Egy rövid négysorosban még az Arany János-i önironia is megszólal (91. o.): *„Rongyolódok, / mint a csizma, köd borul az / álmaimra.”* S volt érzéke a groteszkhez is: (*Ecet és epe...*,

71.): „*Ecet és epe keverékében / fanyarul keserű / nedvvé lett a vérem. / Hű, ha! Ez súlyos eset! / Fenekemre mégse esek: / lábamon inkább / feszesen, büszkén állok, / s egyéni magasomból / nevetem az alattam / nyüzsgő világot.*” Sőt (Múló órák..., 88. o.): „*Ami rólam / beszédtem, / az számomra / süketnéma / sóhaj, nyögés, / bármi egyéb, / ha megfőzik; / meg is egyék.*” A groteszk néha félelmes képben jelentkezik (Kis fakanálnyi..., 125. o.): „*Kis fakanálnyi agyvelő / lyukas fejemből jön elő, / hej, pedig már nagyon régen / elcsurgattam minden vérem.*”

Másfelől pedig ott a felstilizálás, a létben élő embernek, elsősorban a művésznek (a versben, miként a következőben sem, nincs szó a művésztől, művészetéről, de a kontextusból, különösen, ha egyetlen versnek fogjuk fel a korpuszt, világos, hogy a lírai én itt az alkotó, gondolkodó ember) a gravitáció törvényeit is semmibe vevő szabadságával, a kozmosz egészét bejárni tudó képességével (Csapongok..., 41. o.):

*Csapongok, mint a füst,
s eltűnök, mint a pára:
kapaszkodok a fára,
zuhanok a mélybe;
oh, és mégse
török ki a lábam
se a kezem:
szinte élvezem,
ami történik velem.
Súrlódó formában vagyok,
mint a csillagok,
vagy a meteorok.
Oh milyen szörnyű,
ahogy a mindenség
dübörögve forog,
és a súlyos égi tömegek
velem döngtetik
a végtelen eget!*

A művészi erő azonban félelmissé is válhat, a földet és önmagát is elpusztíthatja (Szétfújom a sötétséget..., 48. o.): „*Tűzező leszek, / lángokádó kráter: / felmelegítem a földgolyót, / kiszáritok száz folyót, / s az óceánokat / az ürbe szivattyúzom, / meztelen lesz a föld, / s hogy rajtam se legyen ruha: / testemről a bőrt / körmeimmel lenyúzó.*”

Meglepően erős indulatok kavarnak ebben a versben, félelmes és riasztó kép a saját bőrét lenyúzó, önmagát is elpusztító művész. Megdöbbenő, hogy az indulatok a Cigánydomb remetéjében is ott feszülnek (Elég sokszor..., 31. o.): „*Elég sokszor nyugtalan / és haragos vagyok: / ilyenkor török-zúzok / ajtót, ablakot. / Öklömmel ütöm / kunyhómnak falát; / még az a jó, / nincs köröttem család.*” Van egy egész különleges, sőt rejtélyes vers (Szóródjon szét..., 35. o.) – „szakasz” –, amiben részben azt kívánja, hogy a halála legyen átok, részben pedig az örök élet gondolata rémíti, de az okokról nem tudunk meg semmit: „*Örökös az élet! / Ezt nem hiszem! / Magamat élve, / lángoló oszlopra / véres kezemmel / felfeszítem; / kitépem a szívem! és megiszom a vérem, / és vizelesemnek / ölő mérgével / freöcskölöm a világot tele, / s ha nem pusztulok bele: / tüzes drótkötélen / akasztom fel magam / lelkemnek lángoló ágaira, / ha ez igaz!*” A groteszkségig, a képzavarig vadromantikus képkincs megdöbbenő belső háborgásról hoz hírt. Balázstól nem idegen az eksztázis.

A művész magát a létezést próbálja ábrázolni és megfejteni. „*a nagy mindenségben*” próbál „szétlátni”, mintegy ezzel kell foglalkoznia: (*Földgömb és Mennysország*, 81. o.): „*Földgömb és Mennysország, / ördög és pokol, / élet és halál, / Isten és teremtés; / ha ez nem őskori, / csodákra méltó / keresett találmány: / akkor ezt ki hogy találná: / én az Istentelen ész.*” Azt festi (*Ne vessenek rajtam...*, 91. o.), „*amit a világűr üzen*”. Az Isten és az ördög közt örlődő ember mintha feloldozhatatlanul meg lenne átkozva, mintha ezt mutatnák a művek (*Kenem a festéket...*, 37. o.):

*Kenem a festéket
vászonra, papírra,
s írom azt, ami
még nincsen megírva.
Mennyi kép, mennyi írás!
Küzdelem, sóhaj:
önsanyargatás, kínzás,
amely összesítve
verítéket és vért ereszt,
és színeknek tarkasága:
különleges ábrák,
összeomolva ömlesztik
a világ kavargását;
hát még az embert
mennyire megmásítva
csúful-görnyedőn,
töprengve önátján,
mit nyakába akasztott
Isten és sátán.*

Az ember nem váltható meg, a *Füstölgek* 11. darabja így zárul: „*Az ember sok szépet / s ostobát kitalál / mégis amit csinál / örökké sárban áll*”. A világban (*Feszengék...*, 46. o.) az Isten nem teremtett rendet, az életet (*Jött...*, 119. o.) „...*ősi vezeklés miatt / élni muszáj; / de boldognak lenni / csak ritkán szabad*”.

Balázs János alapvetően disszonáns világában ritka az idill, főleg a teljes, zavartalan idill. A megnyugvást leginkább a természet adja, a belefeledkezést a gyermekversek játékos hangja érezteti (*Ha nem festek...*, 32. o.): „*Ha nem festek képeket, / azt teszem, ami / hozzám illő: / mezőőr leszek vagy erdőkerülő. / Kezemben bottal, / vagy inkább fokossal beszélgetek a fákkal / meg a homokkal. [...] Ürge lesz a barátom, / ellenségem a hörcsög, / s pipámból, mint a kémény / nyugodtan füstölgök.*” Kötődik a tájhoz, a nógrádi dombokhoz (*Petőfi...*, 80. o.): „*oh, kedves világom, / kérgesen beléd avasodtam.*”. De még a természetben sem talál mindig otthont (*Nyitva felejtett erdő...*, 33. o.): „*Nyitva felejtett erdő / zöld kapuján át / sietek, mint egy kesergő, / szélnek csapott / vén diák, / aki nyár idején is / éppen úgy fázik, / mint dermesztő télben...*” A remek metafora szerint a nyári erdő otthonként várná (nem tudjuk meg, ki felejtette nyitva a kaput), de képtelen feloldódni. Az idill tulajdonképp mindig pillanatnyi (*Gazdag vagyok...*, 69. o.), a magány elviselése nem is lehetett egyszerű:

*Gazdag vagyok,
van erdőm, földem,
szántogatok,*

vetek zabot,
 rozsot, árpát,
 meg kukoricát:
 nagyszeműt,
 szépet, sárgát.
 Az erdő, a mező,
 néhány dombhát
 terem málnát,
 szedret, gombát.
 Több nem is kell nekem,
 mert a húst nem szeretem,
 se a mérges italt.
 Olyan vagyok,
 kiben a barátság
 meg se volt;
 mégis kihalt.

Az alkotás, a rendszeres munka megnyugvást is hoz, de ugyanakkor szenvedés is (*Nem tagadom el...*, 68. o.):

*Nem tagadom el,
 hogy füstölgök, égek,
 de hogy mi végre
 vert meg az Isten,
 s az ördög megtépett?
 Lelkiismeretem tiszta,
 nem élek vissza,
 mint más tenné talán.
 Nyugodtan élek,
 dolgozok; nem henyélek,
 s álmoktól fényes
 minden éjszakám.*

Rendkívül ritka, hogy így ír (*Négy év óta...*, 72. o.): „*Négy év óta minden / percnyi időmet / beleölöm / abba, ami ha / nem is gazdagít, / de csupa öröm / és éltető erő.*”

A *Füstölgések* című kötetben, már akkor is érthetetlen módon, nem fordul elő a cigány szó, pedig Balázs Jánosnak több olyan verse is van, s feltételezhetően volt már akkor is, amiben a cigányokról, a cigányságról elmélkedik. Szepesi József idézett írása („*Ecsettel és irónnal*”) szerint így beszélt a többiekéről, akik ott laktak a Pécskő utcai telepen (162. o.): „*Higgyétek meg nekem, semmirekellő, mihaszna fajta a cigány. Nem értenek ezek egyébre, mint az asszony-veréshez és a gyerekcsináláshoz. No meg az evés-ivás művészetéhez. Semmirekellő, mihaszna fajta, mondom.*” (Ha úgy tetszik, ez a szegénység kultúrájának, amiben a telep lakói éltek, egyfajta jellemzése.) Nem mesélt a régi salgótarjáni cigányokról sem. „*Lélekközelbe* – folytatja Szepesi (164. o.) –, ... *hiába élt közöttük, nem került sosem velük. Kivételes intelligenciája elkülönítette az ősi közösségtől. Cigány fejjel nem tudott gondolkodni többé, cigány szívvel érezni sem. Cigány sorsát azonban vállalnia és túrníe kellett. Cigány méltósággal.*” A későbbi időszakot, amikor már az alakulóban lévő cigány értelmiség képviselői is nagy tisztelettel néznek fel rá, így jellemzi (170. o.): „*A cigányság »ügye«, látszólag, továbbra sem érdekelte. »A cigány*

cigány volt mindig, és az is marad, míg világ a világ» – ismételte gyakran. Nem értette, hogy a cigányság miért akar másként élni, mint harminc évvel ezelőtt. S nem hitte el, hogy másként élhet. Törekvéseiket nagyzási mániának nevezte. Hitetlenkedve csóválta a fejét: »Hidd meg nekem, a cigányt még egy társadalom sem vette emberszámba. Attól, hogy munkát, meg lakást adnak neki, hidd el, még nem lesz ember a cigány.«”

E véleményét Balázs maga is leírta *Ez az én valóságom...* című prózájában (13. o.), ami a Pécskő utcai telep lebontása alkalmából íródott: *„Leheletszerűen könnyű megszabni a cigányok átköltöztetését új környezetbe és a cigányok által nem kívánt idegen valóságba. A cigány akkor is az lesz, és marad annak, ami volt vándorlásaiban, sátorozásaiban, félelmektől átszőve, üldözötten vagy megtörve.”* Sajátos tiltakozás ez az erőszakos asszimiláció ellen. Szövegébe beleszővi egy régi emlékét. *„Még cigánynak se illenék nevezni magam, ha meg nem emliteném, hogy fiatal koromban elég sokat csináltam a pelyvás sár megmunkálását vályognak, téglának; és azt se hallgathatom el, hogy amikor a sárban térdig merültünk, dagasztottunk egy szál alsónadrágban, félmeztelen, mégis vizesre izzadtan, árgus szemekkel figyelték munkánk menetét, mert hát köztudomású volt, hogy a cigányok lopnak.”* A megaláztatás évtizedek múltán is fáj.

Hogy Bari Károly *Hazánk* című verse – *„...ez hát / a hazánk, ez a káromkodásainkra-feszített / szegénység, dobravert életünkért a nyomorúsággal-alkudó / kalmár, nem rejtőzhetiünk mezők vállaira taszított / homály mögé innen...”* – felzaklatta-e Balázst, mint Mészáros György állítja, vagy elfordult Baritól, mert *„a cigányságnak ezt a rettenetes dolgát hánytorgatja”*, mint ő maga állította Moldován Domokosnak, nem tudhatjuk meg – a kettő egyébként nem zárja ki egymást. Egyetlen alkotótól sem lehet egyébként vaskövetkezetességet, koherens világképet várni.

Vannak Balásznak olyan költeményei, amikben zsánerszerűen, otthonként jelenik meg a „görbehútu domb”-on lévő telep (például *A cigánytelep...*, 47. o.; *Lebontott házak helyén...*, 66. o.; *Hosszan tartó...*, 72. o.): *„A cigánytelep / akármilyen romos, / düledékeiben mégis lakott, / s itt-ott virágosak / a kormos ablakok”,* aminek láttán *„a pokoli Sátán / is mosolyog kedvtelve.”* Megjeleníti saját kunyhóját, akár némi öniróniával (*Kunyhóm a dombon...*, 82. o.): *„Megemlítenő érdekesség / a cifra világban, / hogy gyermekkoromtól / máig: most is egy szobám van...”* Az összkép inkább szomorú, mint komor (*Apró, ütött-kopott...*, 26. o.): *„Apró, ütött-kopott, / kis házikók, / közöttük nem látni / parányi szépet, / s csak sejteni / szemernyi jót.”* A cigányokról nem egyes szám első személyben, velük azonosulva szól, de részvétellel (*Hosszan tartó...*, 72. o.): *„Viskók tája, elhagyatott, / elhanyagolt: / minden lakó cigány / letörtten elesett: / nem is lehet más, / mint milyennek született.”* Szülei alakját idézve maga is megállapítja (*Fajtámbeli...*, 70. o.): *„Fajtámbeli elődeimről / írásaimban alighogy / van néhány szavam.”* Öregedvén jutnak eszébe (*Mostanában...*, 128. o.): *„Mostanában, olykor / hiszem azt is, / hogy volt apám. / Anyámat ismertem, / azt is csak talán?”* Mikor a cigánytelepet lerombolják, *„többé nem kívánt”*-nak nevezi a *„cigány közösség”*-et, ez azonban a nyugalomra, magányra vágyó, magányos ember hangja. Úgy tűnik, valóban nem került *„lélekközelbe”* sorstársaival (s másokkal sem), nem foglalkoztatta különösebben a cigányság történelme, jövője. *Elmondhatom...* (77. o.) kezdetű versében ki is mondja: *„senkihez nincs közöm”,* sőt máshol (*Megmondom...*, 31. o.) ezt is olvashatjuk: *„Megmondom: / nem szeretem az embereket, / mert én másképp élek...”* (Igaz, mondja ezt is – *Most már...*, 40. o.: *„...zord ember vagyok, / de azért mindenkit szeretek!”*) A cigány kultúra mesékből megismert elemei azonban ott vannak festményein.

Igen kevés a technikai szempontból tökéletes vers – talán nincs is ilyen, legalábbis a megjelentek közt. Súlyos hibának tartanám azonban a költemények prozódiai, rímelési, képalkotási hiányosságainak lajstromozását, elemzését. A hiányosságok, tökéletlenségek

valamiképp az esztétikai hatás elemeivé válnak. Mert, ahogy mondtam, szinte mindig ott van a művekben a megformálásért, a kimondásért folytatott küzdelem ereje. A költő alig-alig kanyarodik el a bevált, elcsépett megoldások felé, folyvást keresi a mind tökéletesebb megfogalmazást. És a hiányosságokat bőségesen ellensúlyozzák a sajátos, egyedi szóalkotások, képek, hasonlatok, lenyűgöző részletek. Ha egyetlen költeménynek fogjuk fel a versek cím nélküli folyamát, ami szerintem megengedhető, tán könnyebb észrevennünk, milyen gazdag világba is lépünk. Egy művében (*Hófelhő szakadás...*, 121. o.) Balázs János egy téli hóvihart idéz fel, ami aprócska kunyhójába ragasztja, eszébe juttatva a tavaszt s benne fiatalkori önmagát. Pár sorban ott a világba vetett ember magánya, az idő múlásának rezignált tudomásul vétele. „*Nagy ellentét: / fiú és öreg, / akkor fiúvek közt jártam, / ma utamon kövek: / jegesek, fehérek, / tél van, ömlik a hó, / mint a földi vétek.*”

6. 1. 2. BALOGH ATTILA

Balogh Attila 1956. február 3-án született Szikszón. Családja az alsóvadászi cigánytelepen élt. Gyerekkorában a Heine–Medin-kór következtében mindkét lába megbénult. „*Az, hogy nem tudok járni – mondta egy interjúban*³⁶⁸ –, *az rossz, de még rosszabb volt, hogy emiatt intézetben kellett élnem, biztonságos, de nagyon zárt, sterilen embertelen légkörben, ami szinte elviselhetetlenül más volt, mint a cigánytelep bizonytalan, de mégis meleg élete.*” Miskolcon szakmunkásképzőt végzett, dolgozni kezdett, közben a dolgozók gimnáziumában tanult s 1974-ben érettségizett. Pap akart lenni, jelentkezett a Hittudományi Akadémiára, teológiát hallgatott, de nem fejezte be. 1975 és között gyógygondozó. Költői indulását Csoóri Sándor és Eörsi István segítette. A rendszerváltás idején az első független cigányszervezet egyik létrehozója, A Dunától a Gangeszig Alapítvány alapítója, a *Cigányfűró* című lap kitalálója, főszerkesztője. 2006-ban Medgyesi Gabriella *Három pokol* címmel dokumentumfilmet forgatott róla, a kérdező Jónás Tamás. „*A címbe három pokol – írja kritikájában Bori Erzsébet*³⁶⁹ – *Balogh Attila hármasszereplőjére utal: költő, cigány és – ahogy ő fogalmaz – nyomorék egy személyben, holott ezek közül egy is több az elégnél.*” Budapesten él.

MŰVEI: *Lendítem lábamat.* Budapest, 1980, Szépirodalmi. *Versek. (Nagyon fáj.)* Budapest, 1992, Cserépfalvi. *József Attila a peepshow-ban.* Budapest, 1992, Filum. *Egyvéleményen.* Budapest, 2003, Amaro Drom Alapítvány. *Gypsy Drill.* Fordította Michael Castro és Gyukics Gábor. St Louis, USA, 2005, Neshui Press.

6. 1. 3. BARI KÁROLY

Bari Károly 1952. október 1-én született Bükkaranyoson. Miskolcon járt gimnáziumba. Még gimnazista volt, mikor első verseskötete, a *Holtak arca fölé* 1970-ben megjelent, a rendkívüli siker miatt egymás után két kiadásban. 1972–73-ban a Színház- és Filmművészeti Főiskola, 1975–77-ben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem hallgatója. 1977 óta szabadfoglalkozású. Cigány népköltészetet, mai francia költészetet fordít. Festményeivel, grafikáival több hazai és külföldi kiállításokon vett részt. Első kiállítását a Gödöllői Galériában rendezték, később Budapesten, Párizsban, Párizsban és Strasbourgban is bemutatták műveit. Verseiben is megfogalmazott politikai nézeteiért az 1970-es évek közepén öt hónapra bebörtönözték. Szabadulása után sokáig a társadalom periferiáján tengődött. Versei fordításokban külföldön is megjelennek. Önálló kötete látott napvilágot olaszul a bolognai egyetem kiadásában, franciául a párizsi Editions Noël Blandinnél és a szentendrei Vincze László Kiadónál, hollandul a rotterdami Stichting Poetry Internationalnál, angolul a San Francisco-i Mercury House-nál és a szentendrei Vincze László Kiadónál, németül a berlini Oberbaum Verlagnál. Több évtizede foglalkozik folklórkutatással. Elképesztő mennyiségű, rendkívül értékes anyagot, népdalokat, balladákat, meséket gyűjtött magyarországi és romániai cigányok között. A gyűjtött anyag egy része megjelent CD-n, de nagyobb része máig kiadatlan, csakúgy, mint a harmincezernél több szóból álló cigány nyelvi szógyűjtemény (ez egy bőséges kasszótár anyaga).

³⁶⁸ F. Havas 1994, 31–35. o.

³⁶⁹ Bori 2006, 30. o.

Jelenleg Budapesten él.
1984-ben József Attila-díjat, 2001-ben Kossuth-díjat kapott.

MŰVEI

VERSESKÖTETEK: *Holtak arca fölé.* Budapest, 1970, 1971, Szépirodalmi. *Elfelejtett tüzek.* Budapest, 1973, 1974, Szépirodalmi. (A második kiadás a pozsonyi Madách Kiadóval közös.) *A némaság könyve.* Budapest, 1983, Szépirodalmi. *A varázsló sétálni indul. Válogatott és új versek.* Budapest, 1985, Szépirodalmi. *21 vers.* Budapest, 1992, Belvárosi Könyvkiadó. /Borostyán Könyvek./ (Benne azok a versek, amik a rendszerváltás előtt nem jelenhettek meg.) *Képek, képversek és versek (12 képeslap).* Budapest, 1992, Nyomdacoop-Papírker. *Díszletek egy szinonimához. Betűképek, képversek.* Párizs–Bécs–Budapest, 1994, Magyar Műhely.

MŰFORDÍTÁSKÖTETEK: *A pontos hely. Műfordítások a kortárs külföldi költészetből.* Budapest, 1993, Cégér Könyvkiadó. *Hárfarozs. Műfordítások a kortárs külföldi költészetből.* Budapest, 2008, Belvárosi Kiadó. (A pontos hely anyaga, számos új fordítással kibővítve.)

NÉPRAJZI GYŰJTÉSEK: *Tűzpiros kígyócska. Cigány népköltészet.* Budapest, 1985, Gondolat. *Tűzpiros kígyócska – az eredeti szövegek.* Gödöllő, 1985, Gödöllői Művelődési Központ. *Az erdő anyja. Cigány népmesék és néphagyományok.* Budapest, 1990, Gondolat. *Le vévészki déj. Cigány népmesék és néphagyományok.* Budapest, 1990, Országos Közművelődési Központ. *Az üvegtemplom. Cigány népmesék.* Debrecen, 1994, KLTE Néprajzi Tanszék. /Folklór és Etnográfia 77./ *A tizenkét királyfi. Cigány népmesék.* Budapest, 1996, Cigány Ház–Romano Kher.

NÉPRAJZI ÍRÁSOK: Archaikus népi imádságok, énekek. *Vigília*, 1983. 3. sz. 183–185. o. „Dicsértessék a Jézus.” Népi karácsonyi énekek. *Vigília*, 1983. 12. sz. 893–895. o. A holocaust a cigány népköltészetben. *Magyar Nemzet*, 1990. szeptember 15. 10. o. Cigányok visszaemlékezései a soáh-ra. *Múlt és Jövő*, 1991. 3. sz. Betlehemes játék és köszöntőversek Bükkaranyosról. *Vigília*, 1994. 12. sz. 942–947. o. Cigánynak lenni, költőnek lenni. *Magyar Hírlap*, 1995. október 18. 16. o. Cigánynak lenni, költőnek lenni. Tűnődések hagyományról, költészetéről, előítéletekről. *Nagyvilág*, 1996. 1–2. sz. 9–13. o. Moldvai cigány epikus énekek. *Korunk*, 1998. 1. sz. 76–79. o. A cigányokról. *Ethnographia*, 2009. 1. sz. 1–62. o. *A cigányokról.* 2009, Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház–Romano Kher. (Az *Ethnographiában* megjelent tanulmány képekkel és cigány–magyar szójegyzékkel bővített változata, ami az *Amaro Drom* mellékleteként jelent meg.)

SZERKESZTÉS: *Alomtanya. Európai költők és írók művei a cigányokról.* Budapest, 1996, Cigány Ház–Romano Kher. *Madarak aranyhegedűn. Európai cigány költők és írók művei.* Budapest, 1996, Cigány Ház–Romano Kher. *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról.* Gödöllő, 1998, Petőfi Sándor Művelődési Központ.

HANGLEMEZEK: *A Nap és a Hold története. Cigány népmesék.* Budapest, 1989, Hungaroton. *Bari Károly verseit mondja.* Budapest, 1991, Hungaroton. *Cigány népdalok Erdélyből és Magyarországról.* Budapest, 1991, Harmónia Mundi Quint. *Anthology of Gypsy Folk Songs I–IV.* Budapest, 1996, EMI–Quintana. *Cigány folklór, I–X.* 1999, magánkiadás. „Mennysorság csillaga”. *Magyar néphagyományok – cigány hagyományörzők I–II.* 2001, magánkiadás. *Cigány folklór, XI–XXXXIV.* Előkészületben.

6. 1. 4. HOLDOSI JÓZSEF

Holdosi József 1951. szeptember 18-án született Vépen. A *Glóriás–Dac* fülszövegében így emlékszik gyerek- és ifjúkorára: „Apám harmincévesen meghalt, anyám egyedül nevelte fel öcsémet és engemet. Már az általános iskola előtt megtanultam olvasni. Negyedik osztályos koromban mesejátékot írtam; majd a versírás következett és a korai szeretők.” 1975-ben elvégezte a pécsi tanárképző főiskola magyar–történelem szakát, 1978-ban magyar szakos középiskolai tanári diplomát szerzett az ELTE-n. 1975-től kollégiumi nevelőtanár. 1981 és 91 között gimnáziumi tanár Szombathelyen. Húszéves kora óta publikált, költőként indult. A *Cigánymózes* megjelenése, 1987 után hosszabb időre elhallgatott. „Nem tudni – írja nekrológjában Hegedűs Sándor (*Lungo Drom*, 2005. 6. sz. 12. o.) –, hogy pusztán az elhatalmasodó betegség, vagy a körbenéző reménytelenség (esetleg mindkettő), avagy a méltánytalan mellőzöttség vette-e ki kezéből a tollat...” Utolsó, felnőtteknek írt meséket tartalmazó kötetét saját maga adta ki, példánya a Széchényi Könyvtárban nem lelhető fel. Másfél évtizedig betegeskedés után halt meg 2005. május 4-én. 2009 óta emléktábla őrzi nevét egykori munkahelyén, a Kanizsai Dorottya Gimnáziumban. A *Magyar Narancsban* Kemény István búcsúztatta.

Díjai: Művészeti Alap elsőkötetesek díja, 1979.

Művei: *Kányák*, 1978; *Glóriás – Dac*, 1982; *Cigánymózes*, 1987 (benne két kisregény, a *Cigánymózes* és a *Fogoly*, valamint egy rádiós dokumentumjáték: *Hajh, cigányok, hajh, Kányák!*); *A bandita és a halál*, 1993.

6. 1. 5. JÓNÁS TAMÁS

Jónás Tamás 1973. március 14-én született Ózdon. Kisgyerekként a miskolci gyermekvárosban és nevelőszülőknél élt. 1979-ben családjával Csernelyből Szombathelyre költözött. Már kilencévesen verseket írt, kamaszkora óta publikál. Az érettségi után magyart, filozófiát, informatikát hallgatott különböző egyetemeken, főiskolákon.-ben Budapestre költözött. Sok területen próbálta ki magát eredményesen. Munkatársa volt az Amaro Dromnak és a Rádió C-nek, alapító szerkesztője a dokk.hu irodalmi portálnak. Dalszövegeket írt Marozsán Erika színésznőnek. Szerkesztője és riportere egy Balogh Attiláról szóló filmnek (a rendező Medgyesi Gabriella), Fabriczius Gábor filmrendezőt egy rövidfilm elkészítésében segítette, ami a romagyilkosságokról szólt. Saját blogja, ami 2008 februárja óta működik: jonastamas.blogspot.com. Jelenleg Budapesten él.

Díjai: Soros-ösztöndíj, 2001; Herder-ösztöndíj, 2002 (Esterházy Péter javaslatára); Móricz Zsigmond-ösztöndíj, 2005; AEGON Művészeti Díj, 2009.

Művei: *...ahogy a falusi vén kutakra moha települ...* Jelentkezünk, 1994. *Nem magunknak*. Savaria University Press, BÁR-könyvek, 1996, Szombathely. *Cigányidők*. Savaria University Press, BÁR-könyvek, 1997, Szombathely. *Bentlakás*. Noran, 1999. *Bánom, hogy a szolgád voltam*. Romano Kher, 2002. *Ő*. Magvető, 2002. *Apáimnak, fiaimnak*. Magvető, 2005. *36 fokos lázban...* Tizenkét nyelvű antológia József Attila születésének 100. évfordulójára. (Szerző és szerkesztő.) *Kiszámítható józanság*. Magvető, 2006. *Lírai számla*. *Lyrical in voice*. A fotókat készítette: Dénes Nóra, Kassai Ferenc. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata, 2006. (Az album Szombathely városát mutatja be.) Lélekvesztő. 2006. (A drámát a Kolibri Színház játszotta, a premier 2007-ben volt.) *Arcolatok*. 2007. *Önkéntes vak*. Magvető, 2008.

Szerkesztés: *Betyár volt-e Cigány Jóska? Cigány mesék*. Gyűjtötte Sáfár Sándor, a szöveget gondozta és szerkesztette Jónás Tamás. Noran, 1999.

Idegen nyelven: *Als ich noch ein Zigeuner war*. Fordította Clemens Prinz, 2006. 35. Elbeszélések, versek. Fordította Clemens Prinz, 2008.

Lemez: *Elmondom én*. 2001. (Verseket, prózai műveket saját előadásban.) *Szakíts, ha tudsz*. 2006. (Marozsán Erika lemeze, a zeneszerző Juhász Gábor.)

6. 1. 6. KOVÁCS JÓZSEF HONTALAN

Kovács József Hontalan 1950 augusztus 15-én született Mohácson. Kovács Józsefként anyakönyvezték, a Hontalan nevet 1994-ben vette fel: így írta alá egyik Phralipe-beli cikkét. 1974 végéig szülővárosában élt, ahol többféle szakmában is kipróbálta magát: volt szakáccstanuló, pincér, szegkovács, megfordult egy téglagyárban is. 1975-ben Budapestre költözött, itt ismerkedett meg későbbi barátaival, Choli Faróczy Józseffel, Lakatos Menyhérttel, Péli Tamással. Az ő biztatásukra indult el a költői pályán. Kezdetől fogva részt vesz a cigány kulturális életben, számos roma és nem roma lapban publikált, a versek mellett riportokat, interjúkat, jegyzeteket is írva. 2007 óta Agárdon él Pethes Mária költővel.

Művei: *Ismeretlen cigány ének*. TOTÁL kft, 1991, Budapest. *Pörgő ezüsttallér*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 1993, Pécs. *Aranymetszésű augusztus*. *Garanciák*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 1995, Pécs. *Sequoiaebszéd*. 1996. *Színfolyók*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 1997, Pécs. *A nemzet szemétdombjai*. *Riportok*. 1997. *Magyarul beszélni*. Mohácsi Művészeti Társaság, 1998, Mohács. *Anyám, Karácsony*. 2000. *Csonttarló*. 2001. *Tűkörfotográfiák*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 2002, Pécs. *Csillagfégyenc*. 2003. *József Attila ikonok – versek és képek*. 2005. *A frankó mamus*. 2006. *A világ foglalatja*. Mohácsi Cigány Kisebbségi Önkormányzat, 2007, Mohács. *Szentandrásy István evangéliuma*. 2007. *Tűzhálók – versek és rajzok*. 2007. *Sziklagrafikák*. AlkoTÓház, 2008, Agárd. *Nyelvtangó – versek és színes rajzok*. 2000. *Szerelmed annyira hatalmas*. alkoTÓház, 2010, Agárd. *A cet háta*. alkoTÓház, 2010, Agárd.

6. 1. 7. LAKATOS MENYHÉRT

Lakatos Menyhért 1926. április 11-én született Vésztőn. Fontos volt számára, hogy ezen az áprilisi napon látta meg a napvilágot József Attila és Márai Sándor is. Édesapja lókupec, édesanyja tollkereskedő. 1954-ben a nagykovácsi népi kollégium általános mérnöki szakán végzett. 1954-től a szeghalmi járási tanács osztályvezetője, 1955 és 62 között üzemmérnök Szarvason és Nagykovácsón. 1964 és 1969 között a Cigány Téglagyár igazgatója. 1969-től, Konrád Györgynek és másoknak köszönhetően, akiket időközben megismert, az MTA szociológiai kutatócsoportjának ciganológiai munkatársa. 1973-tól haláláig szabadfoglalkozású író, de közben különböző politikai, kultúrpolitikai feladatokat, funkciókat vállalt. 1988-tól ..-ig a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének elnöke. 1994-ben a Független Kisgazdapárt országgyűlési képviselőjelöltjeként indult a választásokon. 2007. augusztus 21-én hunyt el. Nevét 2009-ben felvette az Erdélyi utcai általános iskola, ami jelenleg Lakatos Menyhért Józsefvárosi Általános Művelődési Központ. 2011-ben egykori fővárosi lakóhelyén, a békásmegyeri Füst Milán utcai házon is emléktáblát avattak.

Díjai: Füst Milán-díj, 1976; József Attila-díj, 1976, 1993; A Magyar Köztársaság aranykoszorúval díszített Csillagrendje, 1991; Év Könyve-díj, 1995; A Magyar Köztársaság babérkoszorúja-díj, 1999; Országos Cigány Önkormányzat életműdíja, 2000.

Művei: *Füstös képek*, Magvető, 1975; *Angárka és Busladarfi*, 1978; *A hét szakállas farkas*, 1979; *A hosszú éjszakák meséi. A paramisák ivadékai*, 1979; *Csandra szekere*, 1981; *Az öreg fazék titka*, 1981; *Akik élni akartak*, 1982; (Szindarab: Déryné, 1977) *Hosszú éjszakák meséi*, 1995; *A titok*, 1998; *Tenyérből mondtál jövődöt*, 1999; *Káli hét élete. Regényrészlet*. In Murányi Gábor (szerk.): „Egyszer karolj át egy fát!” Cigányalumnach. TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, 1986, Budapest. 12–23. o.; *Átok és szerelem*, tévéfilm-forgatókönyv, 1985.

Cikkek: *Cigányközösség – cigánytelepek*. Valóság, 1971/4. *A cigánykérdésről: utólagos kerekasztal-beszélgetés*. Kritika, 1976/6. *Első drámám elé*. Film, Színház, Muzsika, 1976/37. *Tudatlanság és sértődöttség*. HVG, 1980. május 21. (Egy vita keretében.) *Egy Körös menti köztársaságról*. Kardos György (szerk.): *Körkép. Harminc mai magyar elbeszélés*. Magvető, 1982, Budapest. *A cigányság és a könyv*. Könyv és Nevelés, 1982/3. *A cigányság törzsi és nemzeti kérdései*. In Eperjessy Ernő–Krupa András (szerk.): *Nemzetiség-identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*. Békéscsaba, 1992. *A cigányság irodalma*. Látó, 1995/3. *Kiállítás megnyitó*. Lungo Drom 1999/7. *A cigány művészet*. Kethano Drom 2001/9.

6. 1. 8. OSZTOJKÁN BÉLA

Osztójkán Béla 1948. február 8-án született Csengerben. 1966 és 77 között a Ganz-MÁVAG-ban esztergályos, marós. 1977-től szellemi szabadfoglalkozású. Debrecenben, majd Budapesten élt. 1985-től a VI. kerületi tanács cigányügyi koordinációs bizottságának titkára. 1986-ban a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége egyik szervezője, majd kilépett aszervezetből. 1989-től a Phralipe Független Cigány Szervezet ügyvezető titkára, majd elnöke. A Phralipe Alapítvány megbízott elnöke, a Phralipe című folyóirat főszerkesztője. 1990–97-ben a Magyarországi Roma Parlament szóvivője, 1991–93-ban főtitkára. 1994–95-ben a Cigány Kisebbségi Önkormányzati Képviselők Országos Szövetségének elnöke. 1994-ben a Magyarországi Cigányok Szolidaritási Pártjának szóvivője. Ugyanebben az évben a mezőladányi kisebbségi önkormányzat tagja. 1995-től az Országos Cigány Önkormányzat képviselője, 1999-től alelnöke. 1995-től a pécsi Gandhi Gimnáziumot működtető Gandhi Közalapítvány titkára. A 2006-os választáson az MCF Roma Összefogás Párt színeiben indult, de a párt nem jutott be a parlamentbe. Az Amaro Drom, a Phralipe, a Világunk alapító főszerkesztője. 2008. június 22-én hunyt el.

Díjai: Szépirodalmi Kiadó nívódíja, 1982; SZOT-díj, 1985; Magvető Kiadó nívódíja, 1986; Bezerédj-díj, 1997.

Művei: *Halak a fekete citerában*, versek, 1981; *Hőesés hűségben*, versek, 1983; *Nincs itthon az isten*, novellák, 1985; *Átyin Jósának nincs, aki megfizessen*, regény, 1997; *Bölcsek napkeletéről*, színpadi meseköltemény, 1998.

6. 1. 9. SZÉCSI MAGDA

1958. május 9-én született Komádiban. Négyéves korától tizennyolc esztendőig intézetben nevelkedett. „Hasznos volt – írja – mert sokat tanultam, tapasztaltam, ami később segítségemre volt abban, hogy ki tudjak igazodni az emberi lélek poklaiban.” (www.mmi.hu/romaoszt/kepzmuv/eletrajz_m/19szecsi.htm) Az általános iskolát Zircen, Balatonkenesén és Sopronban végezte, majd egy évig a győri Dísznövénykertész Szakmunkásképzőbe járt, utána, munka mellett, az egyik budapesti egészségügyi szakközépiskolába. Egy lengyel–magyar oktatási csereprogram keretében elvégezte a varsói Egészségügyi Főiskolát. Két esztendőig az egészségügyben dolgozott, majd Forancsics Lilla keramikus mellett fazekasságot tanult. 1988 óta szellemi szabadfoglalkozású. Budapesten él.

Elbeszéléseket, regényeket, meséket ír, könyveket illusztrál. Képzőművészeti alkotásaiból számos kiállítást rendeztek Budapesten és vidéken.

Művei: *Az aranyhalas lószem tükre.* Sport–Hungária, 1988. *A fekete bálvány birodalma.* Omnis Fabula, 1993. *Madarak aranyhegedűn.* Omnis Fabula, 1995. *Oroszlán Szlán királysága.* Ab Ovo, 1996. *Tavasztündér mosolya.* Ab Ovo, 1997. *Az álmos pék.* Magister, 1999. *Homoktorta szüret.* Ab Ovo, 1999. *Pogány tűz.* Ab Ovo, 2000. *Csak vitt a szél.* Magister, 2000. *Szia, Frici! Levélregény felnőtteknek.* Ab Ovo, 2001. *Fekete fények.* Oktatási Alapítvány, 2001, Szolnok. *Töredéklét.* Ab Ovo, 2002. *Időtépő.* Széphalom Könyvműhely, 2005. *Cigánymandala.* Széphalom Könyvműhely, 2007.

6. ÖSSZEGZÉS

Értekezésem tárgya a magyarországi cigányság írott irodalma, ennek az irodalomnak a megközelítése, a megközelítés elméleti alapjainak megtalálása, kijelölése. (Az irodalom részének tekintem az íratlan, illetve nem a szerzők által leírt népköltészeti alkotásokat is, nemkülönben a „kánon peremén” [Szegedy-Maszák Mihály] létező önéletrajzokat, visszaemlékezéseket is, de ezekkel most nem foglalkozom, az értekezés alapján írandó könyvemben viszont igen.)

Munkámban egy olyan nép irodalmáról írok, amelyiknek jelentős része nem ismeri, mert nem ismerheti ezt az irodalmat, egyszerűen azért, mert mással van elfoglalva: a szó legszorosabb értelmében a túlélésért, a mindennapi kenyérért küzd – hasonlóan sok, azonos sorsú nemcigány emberhez. A cigányokat azonban, miként a zsidókat, még évszázados negatív előítéletek is sújtják: a többségi társadalom jelentős részének téves képe van róluk, sokan kultúrájuk létét is kétsége vonják – neves tudós is vélte úgy, hogy a cigányságnak nincs saját kultúrája.

Munkám legfőbb célja annak a tudatosítása, hogy a magyarországi és a világon élő cigányságnak van és mindig is volt saját kultúrája (vannak és voltak saját kultúrái), azaz ugyanúgy kultúraalkotó nép, mint a Föld bármely népe s kultúrája: irodalma, zenéje, képzőművészete, népművészete nagyon is érdekes, izgalmas, értékes, megismerésre és megismertetésre, megőrzésre érdemes.

Ennek a célnak megfelelő az értekezés felépítése.

Értekezésem három részből áll, egy elméleti részből, egy hosszmetsetből, ami a magyarországi cigány irodalommal kapcsolatos közelebbi kérdéseket érinti, s egy portrékat, pályaképeket tartalmazó keresztmetsetből.

Az elméleti részben többek közt munkám teoretikus háttéréről beszélek. Kiindulópontom Szegedy-Maszák Mihály egy tanulmányának (Nemzeti és világirodalom a huszonegyedik században. In uő: Megértés, fordítás, kánon. Budapest, 2008, Kalligram. 99–121. o.) néhány gondolata. Ezek hatására értekezésemben a cigányság kulturális emancipációjáról és írott irodalmáról szólva nem egy egységesnek, egyenesvonalúnak tétélezett s csak egyféleképp elmondhatónak gondolt történetet akarok felvázolni, sőt az irodalomról szólva nem is összefüggő, koherens történetet s főleg nem fejlődéstörténetet szándéksom leírni (pontosabban konstruálni), csupán portrékat rajzolok, művekről, életművekről beszélek mint egy esetleges majdani történet elemeiről.

Munkám elméleti háttérének része, teoretikus alapja a formalizmus, a strukturalizmus és az irodalmi hermeneutika, nemkülönben az, amit újabban interart studies-nek, illetve cultural studies-nek, művelődéstudománynak (Szegedy-Maszák Mihály) neveznek. Különösen a posztkolonialista elmélet eredményeit vélem hasznosíthatóknak. A posztkolonialista irodalmat tekintem a cigány irodalom egyik virtuális terének és igen sok párhuzamot vélek felfedezni a cigány irodalom és az amerikai néger irodalom, sőt a cigányok és a négerek emancipációs mozgalma között. Szintén az elméleti háttérhez tartozik a kulturális antropológia, az idegen leírásának, megismerésének tudománya.

A cigány irodalomról adott meghatározásom a következő:

Cigány irodalom a magukat cigánynak valló szerzők által bármilyen nyelven írt szépirodalmi művek összessége, mely művek ugyanakkor természetszerűen részei az adott nyelv irodalmának s az egyetemes irodalomnak is. Mivel a népköltészet a mindenkori irodalom része, a magyarországi cigányságnak mindig volt irodalma, s csak az írott irodalma kezdődött későn, az 1960-as években.

A magyarországi írott cigány irodalom kezdetét két fontos dátumhoz is köthetjük: 1970-ben jelent meg Bari Károly Holtak arca fölé verseskötete, 1975-ben pedig Lakatos Menyhért Füstös képek című regénye.

Munkám végső változatában tíz nagyportré (Balázs János, Balogh Attila, Bari Károly, Holdosi József, Jónás Tamás, Kovács József Hontalan, Lakatos Menyhért, Osztójkán Béla, Szepesi József, Szécsi Magda) és húsz kisportré mutatja be az alkotókat. Kiválasztásuknál magától értetődően az esztétikai szempontok voltak az elsődlegesek.

Nincsenek illúzióim, ugyanakkor nem minden naivitás nélkül remélem, hogy munkám segíthet a cigányság emancipációs küzdelmeiben.

7. SUMMARY

The subject of my dissertation is the written literature of Roma in Hungary, the approach to this literature as well as the identification and definition of the theoretical foundations of this approach. (In my opinion, unwritten literature and works of folk poetry not written by authors are also considered to be parts of the literature, and so are the autobiographies and recollections “on the edge of literary canon” [Mihály Szegedy-Maszák], but I do not deal with these concepts here. Nevertheless, I am concerned with them in my book to be written on the basis of the dissertation.)

In my work I write about the literature of a folk where most of the people do not even know about – because they do not have the opportunity to learn about – their own literature, simply because they concentrate on other tasks: they struggle to survive in the strictest sense, they struggle for the daily bread, like many non-Roma people of the same fate. However, Roma are, just like Jewish people, affected by centuries-old negative prejudices: the majority of the mainstream society has misconceptions about them, many even doubt the pure existence of their culture – there have been renowned scientists as well who believed that Roma people do not have their own culture.

The main goal of my work is to raise awareness of the fact that the Roma in Hungary and all over the world have and have always had their own culture (own cultures), i.e. they are culture-producing people, just like any other folks and cultures on Earth: their literature, music, fine arts and folk arts are very interesting, exciting, valuable, worth learning, teaching and protecting.

The dissertation has been structured to meet this purpose.

It consists of three parts: a theoretical one, a longitudinal section concerned with the closer issues related to the literature of Roma in Hungary as well as a transverse section including portraits and career profiles.

In the theoretical part, I write about the theoretical background of my work, among others. My starting point is made up of some thoughts of the study of Mihály Szegedy-Maszák (*Nemzeti és világirodalom a huszonegyedik században* [National and World Literature in the Twenty-first Century]. In Mihály Szegedy-Maszák, *Megértés, fordítás, kánon* (Interpretation, Translation, Canon), Budapest, 2008, Kalligram. p. 99–121). As a result, in my dissertation I do not attempt to outline the story of the cultural emancipation and written literature of Roma as a story assumed to be homogenous and straight line that can be told only in one way, I even do not intend to write down (or rather construct) a cohesive and coherent story of literature, and certainly not its evolution, I only draw portraits and talk about works and oeuvres as elements of a possible future story.

Parts of the theoretical background, creating the theoretical basis of my work, are formalism, structuralism and literary hermeneutics, as well as the fields recently named interart studies and cultural studies (Mihály Szegedy-Maszák). I consider the results of the post-colonial theory particularly useful. In my view, post-colonial literature can be looked at as one of the virtual spaces of Roma literature and I have found a number of analogies between Roma literature and African-American literature, as well as between the emancipation movements of Roma and black people. In addition, the theoretical background also includes cultural anthropology, the study of describing and exploring the foreign.

My definition of Roma literature is the following:

Roma literature means all literary works written in any language by authors declaring themselves to be Roma, which works are, at the same time, inherent parts of the literature of the particular language and the universal literature. Since folk poetry is part of the prevailing literature, the Roma in Hungary have always had their own literature, it is only the written literature that began late, in the 1960s.

The beginning of written literature of the Roma in Hungary can be associated with two important dates: the collection of poems of Károly Bari, entitled *Holtak arca fölé* (Above the face of the dead) was published in 1970, and the novel of Menyhért Lakatos, entitled *Füstös képek* (Smoky pictures) was published in 1975.

In the final version of my work the authors are presented by means of ten large portraits (János Balázs, Attila Balogh, Károly Bari, József Holdosi, Tamás Jónás, József Kovács “Hontalan”, Menyhért Lakatos, Béla Osztojkán, József Szepesi, Magda Szécsi) and twenty small portraits. In the course of the selection process, obviously aesthetic considerations were the priorities.

I do not have illusions, nevertheless I hope, perhaps naively, that my work may help in the emancipation struggles of Roma people.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderson, Benedict 2006. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Fordította Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan.
- Angyalosi Gergely 2009. *A minta fordul egyet. Esszék, tanulmányok, kritikák*. Budapest, Kijárat Kiadó. 204–211. o.
- Ács Zoltán 1984. *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, Gondolat. Az oldalszámokkal jelzett fejezetek címei: Népek és népi kapcsolatok a 18–19. századi Magyarországon, illetve A nemzetiségi mozgalmak kialakulása és hatásuk az ország fejlődésére.
- Babits Mihály 1979. *Az európai irodalom története*. Budapest, Szépirodalmi. /Babits Mihály művei./
- Bachmann-Medick, Doris 2010. *Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag. /rowohlts enzyklopädie./
- Balassa Péter 1982. *A színeváltozás*. Esszék. Budapest, Szépirodalmi.
- Bangha Imre 2011. *Jöttem a Gangesz partjairól. Bengáli kultúra és magyar irodalom*. Budapest, L'Harmattan. /India Könyvtár 2 .Szerkeszti Zentai György./
- Barany, Zoltan 2003. *A kelet-európai cigányság. Rendszerváltás, marginalitás és nemzetiségi politika*. Fordította Hegedűs Gyula. Budapest, Athaneum 2000 Kiadó.
- Bari Károly (szerk.) 1996. *Madarak aranyhegedűn. Európai cigány költők és írók művei*. Budapest, Cigány Ház–Romano Kher.
- Bari Károly (szerk.) 1998. *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ, Gödöllő.
- Bari Károly 2009. *A cigányokról*. Budapest, Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház–Romano Kher, az Amaro Drom közreműködésével.
- Barta János–Kardos László–Nagy Miklós 1973. *Bevezetés az irodalomelméletbe és az irodalomtudományba. (Egységes jegyzet.)* Budapest, Tankönyvkiadó.
- Barta János 1981. *Évfordulók. Tanulmányok és megemlékezések*. Budapest, Akadémiai.
- Bartha Csilla (szerk.) 2007. *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bayer Zsolt 2013. *Ki ne legyen?* Magyar Hírlap, január 5. 3. o.

- Bálint Péter (szerk.) 2012. *Identitás és a cigány mesemondóknál*. Hajdúböszörmény, Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar, Irodalom, Kommunikáció és Kulturális Antropológia Tanszék.
- Bársony János 2007. *Cigány mesék. Népmesék és más történetek*. Budapest, Móra.
- Beck Zoltán 1993–1994. A harmadik dimenzió. *Jelentkezünk*, 2. és 1–2. sz. 208–217. o. (A három szám összevontan jelent meg.)
- Beck Zoltán 1994. Rom som – avagy a szerző arca. Kovács József Hontalan: Magyarul beszélni. *Bár*, 3. sz. 145–149. o.
- Beck Zoltán 1998. Egy irodalom teremtdéje. *Iskolakultúra*, 9. sz. 55–67. o.
- Beck Zoltán 1999. A cigány irodalomról. I–II. *Amaro Drom*, november, 20–23. o.; december 32–35. o.
- Beck Zoltán 2000a. Szövegbe vetni a szerzőt. *Életünk*, 3. sz. 279–286. o.
- Beck Zoltán 2000b. A kilógatott könyharu (esőben). *Eső*, 4. sz. 40–42. o. (Tematikus szám a cigánykérdésről.)
- Beck Zoltán 2000c. Cigány szerzők a magyar irodalom horizontján. Egy regénynek egy oldala (Lakatos Menyhért: Füstös képek). Rom som – avagy a szerző arca (Kovács József verseskötetéről). In Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia–Ciganológia*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. 223–233. o.
- Beck Zoltán 2002a. A magyarországi cigány művészetekről. In Forray R. Katalin–László János (szerk.): *A roma közösség kultúrája és iskolai pszichológiája*. Pécs, PTE. 42–56. o.
- Beck Zoltán 2002b. A cigány irodalom fogalomtörténetéhez. In Cserti Csapó Tibor (sorozatszerk.): *Friss kutatások a romológia tárgykörében. Konferenciakötet*. Pécs, PTE, Romológia Tanszék. 99–106. o. /Gypsy Studies–Cigány Tanulmányok 10./
- Beck Zoltán, 2003a. *A lehetséges cigány irodalom*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Romológia Tanszék. /Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok 12./
- Beck Zoltán 2003b. Európai cigány irodalom. (Djuric, Rajko: Die Literatur der Roma und Sinti). *Iskolakultúra*, 12. sz. 128–130. o.
- Beck Zoltán 2004a. (Egy lehetséges) cigány irodalom. *Társadalom és Honvédelem*, 1–2. szám. 32–54. o. (Roma különszám.)
- Beck Zoltán 2004b. Tekintély és szöveg. (Miért van baj a cigány népismerettel?) *Educatio*, nyár, 314–318. o.

- Beck Zoltán 2006a. A borító szorítása. Cigány szerzők könyveinek fülszövegeiről. In Lóránd Zsófia–Scheibner Tamás–Vaderna Gábor–Vári György: *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 315–321. o.
- Beck Zoltán 2006b. A cigány lexéma a magyar irodalom narratíváiban. In Fleck Gábor–Szuhay Péter (szerk.): *A roma kultúra virtuális háza*. DVD-ROM. Budapest, Oktatási Minisztérium.
- Beck Zoltán 2006c. Cigány/roma irodalom Magyarországon. In Forray R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a Romológia Alapképzési Szakhoz*. Budapest, Bölcsész Konzorcium.
- Beck Zoltán 2006d. Tyutyukaország márpedig nincsen. In Fűzfa Balázs (szerk.): *A hajnal frissessége*. Szombathely, SUP. 48–59. o.
- Beck Zoltán 2009a. *A romológia írása – egy elbeszélhető romológia felé* –. Pécs. Doktori értekezés. Kézirat. <http://www.btk.pte.hu; nevtudphd.pte.hu> – jelenleg nem elérhető.
- Beck Zoltán 2009b. „Füstös képek”. Pillanatképek a hazai cigány próza világából. *Irodalmi Páholy (Füst)*, 2009. 1. sz. 37–42. o.
- Beck Zoltán 2010. Erdős Lajos mesei világa és meséi. *Iskolakultúra*, 1. sz. 119–121. o.
- Bencsik Gábor 2008. *Cigányokról*. Budapest, Magyar Mercurius.
- Berek Sándor 2010. *A cigány/roma identitás és a cigány reprezentációk néprajzi vonatkozásai*. Egyetemi doktori (PhD) értekezés. Debrecen. Kézirat. <http://www.ganymedes.lib.unideb.hu>
- Berkes Erzsébet 1984. *Pillanatképek*. Budapest, Szépirodalmi.
- Berkes Lilla 2010. A multikulturalizmus fogalmának kialakulása és jelentése. *Délkelet-Európa–South-West Europe International Relations Quarterly*, Vol. 1. No 4. 1–7. o.
- Bernáth Gábor (szerk.) 2002. *Kényszermosdatások a cigánytelepeken (1940–1985)*. Budapest, Roma Sajtóközpont.
- Bernáth Gábor–Messing Vera 1998. „...vágóképként, csak némában”. *Romák a magyarországi médiában*. Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal. <http://www.mek.niif.hu/00100/00144/00144.pdf>
- Bernáth Gábor–Messing Vera 2011. *Szélre tolva. Kutatási zárójelentés a roma közösségek többségi mediaképéről, 2011*. http://www.amenca.hu/unloads/pdf/szelre_tolva.pdf
- Berta Péter (szerk.) 2001. *Halál és kultúra. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből I*. Budapest, Janus–Osiris.
- Béládi Miklós (szerk.) 1981–1990. *A magyar irodalom története 1945–1975*. I.: Irodalmi élet és irodalomkritika. 1981. II/1.–II/2.: A költészet. 1986. III/1.: A próza. III/2.: A próza

- és a dráma. 1990. IV.: A határon túli magyar irodalom. 1982. A III. kötet társzerkesztője Rónay László. Budapest, Akadémiai.
- Béládi Miklós 1983. *Válaszutak. Tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi.
- Bényei Tamás 2011. *Traumatikus találkozások. Elméleti és gyarmati variációk az interszubjektivitás témájára*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Bérczes László 2007. *Cseh Tamás. Bérczes László beszélgetőkönyve*. Budapest, Palatinus.
- Biczó Gábor (szerk.) 2004. *Az Idegen. Variációk Simmeltől Derridaig*. Debrecen, Csokonai Kiadó. /Antropos./
- Biczó Gábor 2009. *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony, Kalligram.
- Binder Mátyás 2007. A roma etnikai-nemzeti identitás gyökerei Kelet-Európában (Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia, Románia). *Kút*, 1–2. sz., 21–42. o.
- Binder Mátyás 2008. A roma nemzetépítés – történeti és antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, tavasz, 130–161. o.
- Binder Mátyás 2009a. Beások, etnikai mobilizáció és identitás. *Kisebbségkutatás*, 2. sz. 207–228. o.
- Binder Mátyás 2009b. A „cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. *Régió*, 4. sz. 35–59. o.
- Binder Mátyás 2010. „Elképzelt kultúra”. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, nyár, 207–224. o.
- Birnbaum, Marianna D., 2010. *Esterházy, Konrád, Spiró Jeruzsálemben. Három beszélgetés*. Budapest, Magvető.
- Blaha Márta–Havas Gábor–Révész Sándor 1995. *Nyerő viszonyok. Roma politikatörténet*. Beszélő, 1995. május 11. (19. sz.) 20–28. o. Internet: <http://www.beszelo.c3.hu/print/10354>
- Bódi Zsuzsanna (szerk.) 1994. *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi, Történeti, Nyelvészeti, Kulturális konferencia előadásai (Budapest, 1993. március 16–20.)*. Budapest, Mikszáth Kiadó. /Cigány Néprajzi Tanulmányok 2./
- Bódi Zsuzsanna 2002. *A magyarországi cigányság kultúrája. Válogatott bibliográfia*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet.
- Bódi Zsuzsanna 2006. Bibliográfiák. Megtalálható: Fátyol–Fleck–Kőszegi–Szuha (szerk.), 2006. A bibliográfia a virtuális 3. emelet virtuális olvasótermében olvasható, le is tölthető.

Bogdal, Klaus-Michael 2011. *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Faszination und Verachtung*. Berlin, Suhrkamp Verlag.

Bókay Antal 2006. *Bevezetés az irodalomtudományba*. Budapest, Osiris. /Osiris tankönyvek./

Bókay Antal–Vilcsek Béla (szerk.) 1998. *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitívizmustól a strukturalizmusig. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris. /Osiris Tankönyvek./

Bókay Antal–Sári László–Szamosi Gertrúd–Vilcsek Béla 2002. *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris. /Osiris Tankönyvek./

Bollobás Enikő 2005. *Az amerikai irodalom története*. Budapest, Osiris. /Osiris Tankönyvek./

Bodri Ferenc 1978. Ecsettel és írónnal. (Balázs János versei és képei.) *Forrás*, 4. sz. 95–96. o.

Bori Erzsébet 2006. Három pokol: Balogh Attila költővel Jónás Tamás beszélget. *Amaro Drom*, 12. sz. 30. o.

Bozai Ágota 2008. Translation in Progress – a Finnegans Wake fordítása. *Kalligram*, június. 24–31. A lapszámban több tanulmány is foglalkozik Joyce-szal.

Buzinkay Géza (szerk.) 2009. *Hírharang, vezércikk, szenzációs riport. Magyar sajtótörténeti antológia 1780–1956*. Budapest, Corvina.

Choli Daróczi József 2001. A mai magyar cigány irodalom irányai. *Közös Út–Kethano Drom*, 2. sz.

Czene Gábor 2000. Cigány politikai szenvedéstörténet 1–3. *Amaro Drom*, január 3–5. o., február 16–18. o., március 3–5. o.

Csalog Zsolt 1973. Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság*, 1. sz. 38–44. o.

Csalog Zsolt 1976. *Kilenc cigány*. Budapest, Kozmosz Könyvek.

Csalog Zsolt 1988. *Cigányon nem fog az átok*. Budapest, Maecenas.

Csányi Vilmos 2011. *Társadalom és ember*. Budapest, Gondolat. /Universitas Pannonica 9./

Csengey Dénes 1988. *A kétségbeesés méltósága*. Budapest, Magvető.

Cserti Szabó Tibor (sorozatszerk.) 2002. *Friss kutatások a romológia tárgykörében. Konferenciakötet.* Pécs, PTE BTK Romológia Tanszék. /Gypsy Studies–Cigány Tanulmányok 10./

Csongor Anna–Szuha Péter 1992. Cigány kultúra, cigány kutatások. *BUKSZ (Budapesti Könyvszemle)*, 2. sz. 235–245. o.

Cs. Szabó László 1982. *Alkalom. Esszék irodalomról, művészetről.* Budapest, Gondolat.

Dávidházi Péter 2004. *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Budapest, Akadémiai kiadó–Universitas Kiadó. /Irodalomtudomány és kritika./

Deluze, Gilles–Guattari, Félix, 2009. *KAFKA. A kisebbségi irodalomért.* Fordította Karácsonyi Judit. Budapest, Quadmon Kiadó. A eredeti mű 1975-ben jelent meg.

Diósi Ágnes 1984. *Hetediziglen.* Budapest, Kozmosz Könyvek.

Diósi Ágnes 1988. *Cigányút.* Budapest, Szépirodalmi. /Magyarország felfedezése./

Diósi Ágnes 1990. *Szűz Mária zsebkendője.* Budapest, Kozmosz Könyvek. /az én világom./

Diósi Ágnes 2002. *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal.* Budapest, Pont.

Djuric, Rajko 2004. *A roma irodalom.* Fordította Zsidó Ferenc. Budapest, Pont Kiadó.

D. Magyari Imre 1997. *Monológok I. Tizenöt év cikkeiből.* Budapest, Plati Bt. Az írás eredetileg a Magyar Ifjúság című hetilapban jelent meg, 1988-ban.

D. Magyari Imre 2010. Imre Magyari: situation des Tsiganes en Hongrie à travers trois romans. *Études Tsiganes*, nouvelle série, numéro 43, p. 108–119.

Döme László 1996. *Személyiségzavarok.* Budapest, Cserépfalvi.

End, Markus–Herold, Kathrin–Robel, Yvonne (Hg.) 2009. *Antiziganische Zustände. Zur Kritik eines allgegenwärtigen Ressentiments.* Münster, UNRAST-Verlag.

Enessei György 2002. *A' tzigán nemzetnek igazi eredete, nyelve, története. A' tzigán nyelvről toldalék. Tzigányok végső veszedelme rövid históriája versekben.* Hasonmás és mai átirat. Közeradja Bencsik Gábor. Budapest, Magyar Mercurius. (Az első szöveg megtalálható még: Jacobus Thomasius–Ahasverus Fritschius–Enessey György: *A cigányok. Három korai tanulmány a cigányokról.* Válogatta, fordította, az előszót és a magyarázatokat írta: Magyar László András. Hely nélkül, 1998, Orepheus Kaidó.

Eörsi István: Egy boldog ember. *Élet és Irodalom*, 1973. augusztus 11. (32. sz.), 10. o.

Erdős Kamill 1989. *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Szerkesztette Vekerdi József. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága és a gyulai Erkel Ferenc Múzeum.

Esterházy Péter 1979. *Termelési regény (kisssregény)*. Budapest, Magvető.

Esterházy Péter 1994. *Írások. A kitömött hattyú. Az elefántcsonttoronyból. A halacska csodálatos élete*. Budapest, Magvető.

Faludi András 1964. *Cigányok*. Budapest, Kossuth.

Fátyol Tivadar–Fleck Gábor–Kőszegi Edit–Szuhay Péter (szerk.), 2006. *A roma kultúra virtuális háza*. Multimediális DVD-ROM, általános iskolák felső tagozatos tanulói és tanáraik számára. Virtuális téralkotás: Macrobite Bt. Készült az Európai Unió és az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi minisztérium megbízásából, a 2002-es Phare „Összetartó társadalom megteremtése” című program keretében.

Fedinec Csilla (szerk.) 2002. *Társadalmi önismeret és nemzeti azonosság Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány.

Fenyves Katalin 2010: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Budapest, Corvina.

Ferencz Győző 2005. *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz*. Budapest, Osiris. /Osiris Monográfiák./

Ferge Zsuzsa 2012. *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Válogatott tanulmányok. Budapest, L'Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó.

F. Havas Gábor 1994. „A meleg ólból ki kell menni...”. Balogh Attilával beszélget F. Havas Gábor. *Beszélő*, szeptember 22. 31–35. sz.

Fodor István 2004. *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Budapest, Tinta kiadó.

Fonseca, Isabel 2010. *Állva temessetek el! A cigányok útja*. Budapest, Európa. Fordította Elekes Dóra.

Forray R. Katalin (szerk.) 2000. *Romológia–Ciganológia*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. /Compendarium./ A cím belül *Ciganológia–Romológia*.

Frank Tibor–Hoppál Mihály 1980. *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. 1–2. kötet. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont. /Membrán könyvek./

Fraser, Sir Angus 1996. *A cigányok*. Fordította Béndek Péter, Vereckei Andrea, Zalotay Melinda. Budapest, Osiris. /Osiris Könyvtár./

Friss Róbert 2011. *Európa arcai*. Népszabadság, március 12. Hétvége melléklet, 4. oldal.

Fűzfa Balázs (szerk.) 2006. *A hajnal frissessége*. Szombathely, SUP.

Geertz, Clifford, 2001. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Második, javított kiadás. Budapest, Osiris. /Osiris Könyvtár. Antropológia./ Az idézett tanulmányt fordította Berényi Gábor.

Gergely Ágnes 1983. *Költészet és veszélytudat. Feljegyzések egy afrikai költő portréjához*. Budapest, Akadémiai.

Gergely Ágnes 2008. *Tigrisláz. Tíz óra a magyar versfordításról*. Budapest, Európa.

Gergely Jenő (szerk.) 2006. *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. Budapest, ELTE BTK.

Gintli Tibor (főszerk.) 2010. *Magyar irodalom*. Budapest, Akadémiai. /Akadémiai Kézikönyvek./

Gintli Tibor–Schein Gábor 1998. *Irodalom tankönyv 14–15 éveseknek; Irodalom tankönyv 15–16 éveseknek*. Budapest, Korona. A tankönyveket szöveggyűjtemény és tanári kézikönyv egészíti ki.

Gintli Tibor–Schein Gábor 2003, 2007. *Az irodalom rövid története*. 1. kötet: *A kezdetektől a romantikáig*. 2. kötet: *A realizmustól maig*. Pécs, Jelenkor.

Glatz Ferenc (szerk.) 1999. *A cigányok Magyarországon*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Görömbei András 1986. *Sütő András*. Budapest, Akadémiai Kiadó. /Kortársaink./

Görömbei András 1992. *A magyar irodalom rövid története*. Helsinki, Helsinki Egyetem Finnugor Tanszékének Magyar Nyelv és Kultúra Intézete. /Castrenianumin toimitteita 43, Folia Hungarica 6./

Görömbei András 1996. *A szavak értelme*. Budapest, Püski.

Görömbei András 2003. *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest, Nap Kiadó.

Görömbei András 2008. *Azonosságtudat, nemzet, irodalom*. Budapest, Nap Kiadó.

Görömbei András 2012. *Irodalom, nemzet, harmadik út. Esszék, tanulmányok*. Budapest, Nap Kiadó.

Grendel Lajos 2010. *A modern magyar irodalom története*. Magyar líra és epika a 20. században. Pozsony, Kalligram.

Grüll Tibor 2010. *Áruló vagy megmentő? Flavius Josephus élete és művei*. Pozsony, Kalligram.

Györffy Miklós 1995. *A német irodalom rövid története*. Budapest, Corvina. /Egyetemi Könyvtár./

Gyurgyák János 1996. *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Budapest, Osiris. /Osiris Kézikönyvek./

Habermas, Jürgen; Lyotard, Jean-François; Rorty, Richard 1993. *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég. /Horror Metaphysicae 7–145./

Hajdú András 1955. A Kájoni-kódex egyik cigány nyelvű dala (1639). *Ethnographia*, 482–486.

Halász Előd 1985. *A német irodalom története*. Második, bővített és javított kiadás. Budapest, Gondolat.

Hancock, Ian 2004. *Mi vagyunk a romani nép*. Fordította Novák György. Budapest, Pont Kiadó. /Interface Sorozat./

Hankiss Elemér, 1995. *Hamlet színeváltozásai. Hamlet-értelmezések a XVIII. századtól napjainkig*. Szombathely, Savaria University Press. /Isis-könyvek. Eszmetörténeti könyvtár 1./

Hegedűs Sándor, év nélkül. *Cigány irodalmi kislexikon*. Piliscsaba, Konsept-H kiadó.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1979. *A szellem fenomenológiája*. Fordította Szemere Samu. Budapest, Akadémiai. /MTA, Filozófiai Írók Tára, új folyam, XIX. kötet./

Heidegger, Martin 1998. *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*. Fordította Szabó Csaba. Debrecen, Latin Betűk.

Heidegger, Martin 2006. *Rejtektutak*. Fordította: Ábrahám Zoltán, Bacsó Béla, Czeglédi András, Kocziszky Éva, Pálfalusi Zsolt, Schein Gábor. Budapest, Osiris. /Martin Heidegger művei. Sapientia humana./

Herder, Johann Gottfried 1978a. *Herders Werke in fünf Bänden*. Aufbau Verlag Berlin und Weimar. /Bibliothek deutscher Klassiker./

Herder, Johann Gottfried 1978b. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Fordította Imre Katalin és Rozsnyai Ervin. Budapest, Gondolat. /Gondolkodók./

Herder, Johann Gottfried 1978c. *Stimmen der Völker in Liedern*. Leipzig, Verlag Philipp Reclam jun. /Reclams Universal-Bibliothek Band 336./

Hermann Imre 1984. *Az ember ősi ösztönei*. Budapest, Magvető. /Magyar Hírmondó./

Hermann Imre 1988. *A pszichoanalízis mint módszer*. Budapest, Gondolat.

Hernádi Miklós (szerk.) 1984. *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest, Gondolat.

- Horváth Aladár 2013. Romák és a húszéves magyar demokrácia. *Élet és Irodalom*, január 11. 5. o.
- Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia (szerk.) 2000. *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Aktív Társadalom alapítvány–Új Mandátum.
- Horváth János 2005. A magyar irodalom fejlődéstörténete. In *Horváth János irodalomtörténeti munkái I.* 57–452. o. Budapest, Osiris. /Osiris Klasszikusok./
- Horváth János 2007. A magyar irodalmi népesség Faluditól Petőfiig. In *Horváth János irodalomtörténeti munkái III.* 7–253. o. Budapest, Osiris. /Osiris Klasszikusok./
- Imre László 2011. *A magyar szellemtörténet válaszútjai, feltételei és következményei. Barta János pályája és a szellemtörténet*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói alapítvány. /Thienemann-előadások 6./
- Jenei Teréz 2009. *Cigány mesék szerepe a szociális tanulásban. Doktori (PhD-) értekezés*. http://www.nevtudphd.pte.hu/docs/jenei_terez_phd_dolgozata.pdf
- Jónás Tamás 1999. Mesét mondani veszélyes. Lakatos Menyhért: A titok. *Amaro Drom*, 1999. 6. sz.
- Junghaus Tímea 2007. *Balázs János-monográfia. 2007. évi kutatási beszámoló*. <http://www.lektoratus.hu/osztondijak/junghaus07.html>
- Kafka, Franz, 2009. *Elbeszélések*. Budapest, Európa. Az átváltozást Györffy Miklós fordította.
- Kant, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*. Második, javított kiadás. Fordította Papp Zoltán. /Immanuel Kant művei. Sapientia humana./
- Karinthy Ferenc 1993. *Napló I–III*. Budapest, Littoria.
- Kassai-Végh Miklós 1972. Egy naiv festő – Balázs János. *Kritika*, 5. sz. 20. o.
- Katz, Jakov 2001. *Az előítéllettől a tömeggyilkosságig. Az antiszemitizmus története 1700–1933 között*. Fordította Pelle János. Budapest, Osiris. /Osiris könyvtár. Judaica./
- Kálmán C. György 1998. *Te rongyos (elm)élet!* Budapest, Balassi.
- Kálmán C. György (szerk.) 2001. *Az értelmező közösségek elmélete*. Budapest, Balassi. /OPUS. Irodalomelméleti Tanulmányok. Új Sorozat 3./
- Károlyi Csaba (szerk.) 2011. ÉS kvartett Rakovszky Zsuzsa VS című regényéről. Károlyi Csaba, Margócsy István, Radnóti Sándor, Takáts József beszélgetését leírta, rövidítette Károlyi Csaba. *Élet és Irodalom*, 2011. június 3. (22. szám.) 7–8. o.

- Kárpáthy Gyula (szerk.) 1999. *Apostolok módján. Wlisslocki Henrik, József főherceg, Hermann (sic!) Antal és Erdős Kamill a cigányokért*. Budapest, SMDigital Kiadó.
- Kecskés József (szerk.) 1999. *Bari Károly költő, folklórkutató interjúk, recenziók és más írások tükrében*. Gödöllő, Petőfi Sándor Művelődési Központ.
- Kelemen Zoltán 2007. *Szélkönyvek. Multikulturalizmus a közép-európai irodalmakban*. Szeged, Lazi Könyvkiadó.
- Kemény István 1978. Az életformáról. Kézirat. Idézi Havas Gábor: Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In Glatz Ferenc (szerk.) 1999. *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. I. 2. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika. Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása*. Budapest, 1999, Magyar Tudományos Akadémia.
- Kemény István (szerk.) 2000. *A magyarországi romák*. Budapest, Press Publica. /Változó Világ. 31. kötet./
- Kemény István–Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő*, 2003. 10. szám, 64–76.
- Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella 2004. *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest, Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet. /A magyarországi cigány népesség helyzete./
- Kemény István 2005. A palánk másik oldalán. (Holdosi József 1951–2005). *Magyar Narancs*, május 26. 30. o.
- Kenrick, Donald 2004. *Cigányok: a Gangesztől a Dunáig*. Fordította Novák György. Budapest, Pont Kiadó. /Interface Sorozat./
- Kerényi Ferenc 2008. *Petőfi Sándor élete és költészete*. Budapest, Osiris. /Osiris monográfiák./
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor: A roma és nem roma tanulók teszteeredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. *Közgazdasági Szemle*, 2012. július–augusztus, 798–853. o.
- Kertész Imre 2011. *Mentés másként. Feljegyzések 2001–2003*. Budapest, Magvető.
- Király István–Szerdahelyi István (főszerk.) 1992–1996. *Világirodalmi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Klaniczay Gábor 2003. *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest, noran.
- Klaniczay Tibor (szerk.) 1982. *A magyar irodalom története*. Budapest, Kossuth.

- Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.) 2011. *Társadalmi riport ■ 2010*. Budapest, TÁRKI.
- Komáromi Gabriella (szerk.) 1999. *Gyermekirodalom*. Budapest, Helikon. /Universitas. Irodalomtudomány./
- Komlós Aladár 2008. *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő Kiadó.
- Konrád György 2011. *Zsidókról*. Budapest, Európa.
- Korniss Péter–Závada Pál 2011. *Egy sor cigány. Huszonnégy mai magyar*. Budapest, Corvina.
- Kosztolányi Dezső 1971. *Nyelv és lélek*. Budapest, Szépirodalmi.
- Kovalcsik Katalin (szerk.) 2002. *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, ELTE–Iskolafejlesztési Alapítvány–Oktatási Minisztérium. 2., javított, bővített kiadás. /Tanítók Kiskönyvtára 9./
- Kovalcsik Katalin–Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, 1995. 2. sz. 31–34. o.
- Kovács András Bálint 2011. Mire jó a bölcsészet? *Élet és Irodalom*, április 8. (41. sz.)
- Kovács István: Az európai cigányság integrációjának utópisztikus terve. *Magyar Szemle*, 1998 október.
- Kovács András (szerk.) 2002. *Roma migráció*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet–Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Központ.
- Kristeva, Julia 2010. *Önmaga tükrében idegenként*. Fordította Kun János Róbert. Budapest, Napkút Kiadó. /Kútfő Bibliotéka 4./
- Kulcsár Szabó Ernő 1993, 1994. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, Argumentum. /Irodalomtörténeti füzetek./
- Kurucz Erika (szerk.) 2011. *Roma kutatások, 2010: Élethelyzetek a társadalom peremén. Kutatási eredmények a TÁMOP 5. 4. 1. projekt kutatási pillérében*. Budapest, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet. (A TÁMOP feloldása: Társadalmi Megújulás Operatív Program.)
- Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2006. *Helyesírás*. Budapest, Osiris.
- Ladányi János 2005. *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.

Ladányi János–Szelényi Iván 2010. A társadalom etnoszociális rétegződése összehasonlító elméletének vázlata. *Kritika*, július-augusztus, 2–7. o.

Lánczi András (szerk.) 2011. *Nemzet és radikalizmus. Egy új pártcsalád felemelkedése*. Budapest, Századvég Kiadó.

Lendvai L. Ferenc 2011. *A Gonosz birodalmai*. Budapest, Áron Kiadó.

Lewis, Oscar 1988. A szegénység kultúrája. Fordította Liskó Ilona. *Kultúra és Közösség*, 4. sz. 94–105. o.

Liégeois, Jean Pierre 2009. *Romák Európában*. Fordította Bezdán Györgyi. Budapest, Pont Kiadó.

Maár Judit (szerk.) 2011. *A francia irodalom története*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. (A kötet szerzői: Cseppentő István, Dévényi Levente, Horváth Krisztina, Kalmár Anikó, Maár Judit, Palágyi Tivadar, Tóth Réka.)

Majtényi Balázs–Majtényi Görgy 2012. *A cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Budapest, Libri.

Margócsy István 2011. *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*. Budapest, Kalligram.

Marsovszky Magdolna 2011. június 11. „Magyar identitás kontra nem magyar identitás”. I. rész. <http://www.galamus.hu>.

Márkus Béla 2010. *Mennyei elismervény. Esszék, tanulmányok*. Budapest, Nap Kiadó.

Medgyesi Gabriella–Garancsi Gyöngyi 2011. *Színekben oldott életek. Cigány festőnők a mai Magyarországon*. Budapest, Protea Kulturális Egyesület.

Mezey Barna (szerk.) 1986. *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest, Kossuth. A kötet anyagát a szerkesztőn kívül Pomogyi László és Tauber István válogatta.

Mérei Ferenc, év nélkül. „...vett a füvektől édes illatot”. *Művészetpszichológia*. Budapest, Múzsák Közművelődési Kiadó. (A cím Petőfi *A négyökrös szekér* című verséből való.)

Mészáros György 1980. *A magyarországi szinto cigányok. (Történetük és nyelvük.)* Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. /A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 153./

Mészáros György 1981. Három könyvről: Cigány költők versei: balladák és kesergők. *Napjaink*, 1981. 9. sz. 34–35. o.

Mészáros György 1985. Az utolsó beszélgetés Balázs Jánossal. *Palócföld*, 1985. 6. sz. 42–43. o.

Moldován Domokos 1987. *Magyar naiv művészek nyomában*. Budapest, Gondolat.

Murányi Gábor (szerk.) 1986. „Egyszer karolj át egy fát!” *Cigányalmanach*. Budapest, TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága. A TIT a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nevének rövidítése.

Murányi Gábor 2010. „A származás nem esztétikai kategória.” *HVG*, június 12, 34–35. o.

Nagy Attila–Péterfi Rita (szerk.) 2004. *A feladatra készülni kell. A cigányság beilleszkedése és a közkönyvtár*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó.

Németh G. Béla 1982. *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Németh Zoltán 2004. *A széttartás alakzatai. Bevezetés a „fiatal irodalom” olvasásába*. Pozsony, Kalligram.

Niederhauser Emil 1976. *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Budapest, Kossuth.

Odorics Ferenc 2010. *Az értelmezés tropológiája*. Budapest–Szeged, Gondolat–Pompeji. /de-KON-KÖNYVek 36. Irodalomelméleti és interpretációs sorozat./

Okely, Judith 1983. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge, Cambridge University Press.

Okely, Judith 1991. Szimbolikus határok. Fordította Gordos Judit. *Café Babel*, 1. sz. 37–54. o.

Okely, Judith 1996. Cigány nők. *Cigányfűró*, 1. sz. 4–7. o.

Ortutay Gyula (főszerk.) 1977–1982. *Magyar néprajzi lexikon*. 1–5. kötet. Budapest, Akadémiai.

Palády-Kovács Attila (főszerk.) 1988–2011. *Magyar néprajz*. 1–8. kötet. Budapest, Akadémiai.

Palmer, Douglas 2007. *Az ember eredete. Az ember fejlődésének képes története*. Budapest, Officina.

Paneth Gábor 1985. *A labirintus járataiban. Pszichiátria, kultúra, klinikum*. Budapest, Magvető.

Pál József (szerk.) 2005. *Világirodalom*. Budapest, Akadémiai. /Akadémiai kézikönyvek./

Pázmány Péter 1898. *Összes művei*. Sajtó alá rendezte Kiss Ignác.

Pápay Sámuel 1808. *A magyar literatúra esmérete*. Első kötet. I. II. rész. Veszprém, Számmer Klára betűivel. Reprint kiadás: Veszprém, év nélkül, Eötvös Károly Megyei Könyvtár.

Pernyész Anita 2010. A cigány irodalom létezéséről. *Amaro Drom*, 2010. június. 40–42.

Pernyész Anita 2011. Identitás(keersés) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében. *Forrás*, 2011. 3. sz. 53–64. o.

Péter László (főszerk.) 1994. *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. 1–3. kötet. Budapest, Akadémiai.

Pilinszky János 2004. Beszélgetések Sheryl Shutonnal. In uő: *Széppróza*. 3., javított kiadás. Szerkesztette Hafner Zoltán. Budapest, Osiris. /Osiris Klasszikusok./

Pomogáts Béla 1982. *Az újabb magyar irodalom 1945–1981*. Budapest, Gondolat.

Prónai Csaba 1995. *Cigánykutatás és kulturális antropológia. (Rövid vázlat.)* Budapest–Kaposvár, ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoport, Kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. /Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok I./

Prónai Csaba (szerk.) 2000. *Nyugat-Európa*. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányaiból. Budapest, Új Mandátum. /Cigányok Európában. Kulturális antropológiai tanulmányok 1./

Prónai Csaba (szerk.) 2002. *Olaszország*. Válogatás Jane Dick Zatta, Leonardo Piasere, Francesca Manna, Elisabeth Tauber, Paola Trevisan tanulmányaiból. Budapest, Új Mandátum. /Cigányok Európában. Kulturális antropológiai tanulmányok 2./

Prónai Csaba (szerk.) 2005. *Franciaország*. Patrick Williams: Cigány házasság. Budapest, L'Harmattan–Új Mandátum–MTA ENKI. /Cigányok Európában. Kulturális antropológiai tanulmányok 3./

Prónai Csaba (szerk.) 2006. *Cigány világok Európában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó.

Radnóti Sándor 1988. *Mi az, hogy beszélgetés? Bírálólatok*. Budapest, Magvető. /JAK füzetek 36./

Rádai Eszter 2011. „Biznisz” másképp. Interjú Derdák Tiborral, a Doktor Ámbédkar Gimnázium igazgatójával. *Élet és Irodalom*, május 27. (21. sz.) 6–7. o.

Réger Zita 1984. A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai. Álláspontok és viták. *Szociálpolitikai Értesítő*, 1984. 2. sz. 140–173. o.

Réger Zita 1988. A cigány nyelv: kutatások és vitapontok. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. IV. sz. 155–178. o.

Rosonczy Ildikó (szerk.) 2011. *Az év esszéi 2011*. Budapest, Magyar Napló.

Rózsa Gyula: Balázs Jánost fölfedezték. *Népszabadság*, 1971. augusztus 28. 6. o.

Rudnyánszky István: Az első cigány festő. *Nők Lapja*, 1971. május 29. (22. sz.) 16–17. o.

Said, Edward W. 2000. *Orientalizmus*. Fordította Péri Benedek. Budapest, Európa.

Salamon Konrád (főszerk.) 2006. *Világtörténet*. Budapest, Akadémiai. /Akadémiai Kézikönyvek. Az őskor című nagyfejezet szerzője Csorba Csaba.

Saul, Nicholas 2007. *Gypsies and Orientalism in German Literature and Anthropology of the Long Nineteenth Century*. Oxford, Legenda.

Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950–1960-as években. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 273–308. o.

Sárosi Bálint 1971. *Cigányzene...* Budapest, Gondolat.

Sárosi Bálint 1996. *A hangszeres magyar népzene*. Budapest, Püski.

Sárosi Bálint 2004. *A cigányzenekar múltja 1776–1903. Az egykorú sajtó tükrében*. Budapest, Nap Kiadó.

Sárosi Bálint: *A cigányzenekar múltja II. 1904–1944. Az egykorú sajtó tükrében*. Budapest, Nap Kiadó.

Sötér István (főszerk.) 1966. *A magyar irodalom története. VI. kötet*. Budapest, Akadémiai.

Steiner, George 1990: *Örök Antigóné*. Budapest, Európa. Fordította Fridli Judit.

S. Varga Pál 2005. *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, Balassi.

Sykes, Bryan 2002. *Éva hét leánya*. Fordította Komáromy Rudolf. Budapest, Európa.

Szabó Lőrinc 2002. *Örök barátaink*. I–II. kötet. Budapest, Osiris. /Osiris Klasszikusok./

Szabóné Kármán Judit 2012. *A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota*. Budapest, Gondolat.

Szále László 2009. *Kitörők. Interjú tizenöt cigány értelmiséggel*. Budapest, Kornétás.

Szárász Miklós György 2007. *Cigányok. Európa indiánjai*. Budapest, Helikon.

Szávai János 1978. *Az önéletírás*. Budapest, Gondolat.

Szávai János 1988. *Magyar emlékiratok*. Budapest, Szépirodalmi.

Szent Biblia 2003. Fordította Károli Gáspár. Budapest, Magyar Bibliatársulat.

- Szerb Antal 1971. *Gondolatok a könyvtárban*. Budapest, Magvető.
- Szegedy-Maszák Mihály 1996. Merre tart az irodalom(tudomány)? *Alföld*, 1996. 2. sz. 3–23. o. (A szöveg eredetileg az 1995-ös Debreceni Irodalmi Napok hasonló című tanácskozásán hangzott el.)
- Szegedy-Maszák Mihály 1998. *Irodalmi kánonok*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály 2006. *Az értelmezés történetisége*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. /A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékeinek kiadványsorozata. Thienemann-előadások 1. Sorozatszerkesztő: Nagy Imre./
- Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.) 2007. *A magyar irodalom története. I–III*. Budapest, Gondolat.
- Szegedy-Maszák Mihály 2008. *Megértés, fordítás, kánon*. Pozsony, Kalligram.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010. *Kosztolányi Dezső*. Pozsony, Kalligram. /Szegedy-Maszák Mihály válogatott munkái./
- Szegedy-Maszák Mihály 2011. *Az újraolvasás kényszere*. Pozsony, Kalligram. /Szegedy-Maszák Mihály válogatott munkái./
- Szegő László 1975. A cigány nyelvű irodalom történetének rövid vázlata. *Forrás*, 5–6. szám, 36–41. o.
- Szegő László (szerk.) 1983. *Cigányok, honnan jöttek – merre tartanak?* Budapest, Kozmosz. Érdekes, hogy a kötet Szegő fogalmazta bevezetőjének dátuma 1979: négy évvel a kötet megjelenése előtt íródott.
- Szenczi Miklós–Szobotka Tibor–Katona Anna 1972. *Az angol irodalom története*. Budapest, Gondolat.
- Szepesi József 1996. *Putrik és Paloták. Riportok*. Budapest, Cigány Tudományos és Művészeti Társaság.
- Szerb Antal 1978. *A varázsló eltöri pálcáját*. Budapest, Magvető. Negyíedeik, bővített kiadás.
- Szili József (szerk.) 1992. *A strukturalizmus után. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*. Budapest, Akadémiai.
- Szirák Péter 1998. *Folytonosság és változás. A nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája*. Debrecen, Csokonai Kiadó. /alföld könyvek./
- Szirák Péter 2008. *Örkény István. (Pályakép)*. Budapest, Palatinus.

- Szolláth Dávid 2010. Leletmentés. Válogatott szentkuthyzmusok az Ulysses szövegében. *Alföld*, 2010/9, 64–74. o. Ugyanebben a számban olvasható Szegedy-Maszák Mihály fordításelméleti tanulmánya: A fordítás hűsége: kísértés vagy ábránd? 45–51. o.
- Szőnyei Tamás 2012. *Titkos írás. 1956–1990. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet*. 1–2. kötet. Budapest, Noran Könyvesház.
- Szuhay Péter 1995. Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 3. szám, 329–341. o.
- Szuhay Péter 1997. Akiket cigányoknak neveznek – akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják. *Magyar Tudomány*, 6. sz. 656–678. o.
- Szuhay Péter 1999. *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma.
- Szuhay Péter 2012. *Sosemlesz Cigányország*. Budapest, Osiris. /Magyarország felfedezése./
- Szűk Balázs 2011. *Az etnikus jegyek a cigányokról szóló verbális, vizuális és mozgóképi textusokban*. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen. Kézirat.
- Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián 2008. *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Budapest, Corvina, 1956-os Intézet.
- Takács Géza 2009. *Kiütkeresők. Cigányok iskolai reményei*. Budapest, Osiris. /Magyarország felfedezése./
- Takács Miklós 2011. *Ady, a korai Rilke és az „istenes vers”*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. /Csokonai Universitas Könyvtár./
- Takáts József 2007. *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Budapest, Kijárat Kiadó.
- Tamás Ervin–Révész Tamás 1977. *Búcsú a cigányteleptől*. Budapest, Kossuth.
- Tauber István 1986. *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Tábori Zoltán 2009. *Magdolna negyed*. Budapest, Osiris. /Magyarország felfedezése./ Az idézetben is említett iskola az Erdélyi utcai Általános Iskola, ami azóta Lakatos Menyhért nevét vette fel, s ahová szinte száz százalékban cigány gyerekek járnak.
- Törzsök Erika–Kállai Ernő (szerk.) 2001. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2000*. Budapest, Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Programiroda (EÖKIK).

Törzsök Erika–Kállai Ernő (szerk.) 2003. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002. A változások, az ígéretek és a várakozások éve*. Budapest, EÖKIK.

Törzsök Erika–Kállai Ernő (szerk.) 2004. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2003. Látványpolitika és megtorpanás*. Budapest, EÖKIK.

Törzsök Erika–Kállai Ernő (szerk.) 2005. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2004. Helybenjárás*. Budapest, EÖKIK.

Törzsök Erika–Kállai Ernő (szerk.) 2006. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2002–2006. Átszervezések kora*. Budapest, EÖKIK.

Törzsök Erika–Paskó Ildi–Zolnay János (szerk.) 2007. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2006. A romapolitika kifulladásá*. Budapest, EÖKIK.

Törzsök Erika–Paskó Ildi–Zolnay János (szerk.) 2008. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2007. A gyűlölet célkeresztjében*. Budapest, EÖKIK.

Törzsök Erika–Paskó Ildi–Zolnay János (szerk.) 2009. *Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés 2008. Út a radikalizmusba*. Budapest, EÖKIK.

Ungvári Tamás 2010. *Csalódások kora. A „zsidókérdés” magyarországi története*. Budapest, Scolar.

Vajda Mihály 2007. *Sisakrostély-hatás*. Pozsony, Kalligram.

Vajda Mihály 2011. *Sárkányfogvetemény. Változatok Vörösmarty Az emberek című versére*. Pozsony, Kalligram.

Vajda Róza 1998. „Ki merné állítani, hogy nincsenek cigányok?” Interjú Judith Okelyvel. *Amaro Drom*, 9. sz. <http://www.amarodrom.hu/archivum/98/judith/html>.

Valachi Anna 1998. A származás számomra kettős kötődést jelent. Bari Károly folklórkutatásaival is az előítéletek ellen küzd. *C. E. T.* 1998. 3. sz. 71–74. o.

Varga Ilona, 2004. *Hanglenyomatok. Varga Ilona interjúkötete*. Piliscsaba, Konsept-H Kiadó.

Vári György 2007. Aki nem száll gépen fölébe. Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete. *Jelenkor*, 2.szám, 206–221. o.

Várnagy Elemér, Dr.–Vekerdi József, Dr 1979. *A cigány gyermekek nevelésének és oktatásának problémái*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Várnagy Elemér, Dr. (szerk.) 1999. *Romológiai alapismeretek*. Corvinus. /A hét szabad művészet kiskönyvtára./ A sorozatot a Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola adta ki.

- Vekerdi József 1972. Eltérő vélemények a cigánykérdésben. *Forrás*, 6. sz. 57–61. o.
- Vekerdi József 1974a. *A cigány népmese*. Budapest, Akadémiai.
- Vekerdi József 1974b. Nemzetiség-e a cigányság? *Napjaink*, 10. sz. 1. o.
- Vekerdi József–Mészáros György 1978. *A cigányság a felemelkedés útján*. Budapest, hazafias Népfront Országos Tanácsa.
- Vekerdi József 1981. Nyelvészeti adalékok a cigányság őstörténetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények*, 2. sz. 409–421. o.
- Vekerdi József 1982a. *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék. /Folkór és etnográfia./
- Vekerdi József (szerk.) 1982b. *Mesefolyamok ócenája. Válogatás a szanszkrit elbeszélési irodalomból*. 1–2. köt. Budapest, Európa. /A világirodalom klasszikusai. Új sorozat./
- Vekerdi József 1983. Cigányság és szeparatizmus. *HVG*, 1983. április 30. 36–38. o.
- Vekerdi József 1984. Nemzetiség vagy életforma? *Forrás*, 1984. 3. sz. 44–65. o.
- Vekerdi József (szerk.) 1989. *Erdőss Kamill cigánytanulmányai*. Békéscsaba, Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága és a gyulai Erkel Ferenc Múzeum. /A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 78. sz./
- Vekerdi József (ford.) 1984. *Nami király megtérése. Dzsaina legendák és miniatűrök az Uttaradzsdzsajana-szuttából*. Budapest, Helikon. /Prométheusz Könyvek 2./ (A szutta jelentése tanítás, prédikáció.)
- Vekerdi József 1990. A cigány nyelv és kultúra. *Korunk*, 1990. 7. sz. 813–817.
- Veres András 2003. *Távolodó hagyományok. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok*. Budapest, Balassi.
- Veres András (szerk.) 2004. *Az irodalomtörténet esélye*. Budapest, Gondolat.
- Vigh József–Tauber István–Madácsi Imre 1988. *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata. Kriminálstatisztikai és kriminológiai értékelés*. Budapest, BM Könyvkiadó.
- Vikár György 1996. *Válság, túlélés, kreativitás*. Budapest, Magvető.
- Virág Tünde 2010. *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémiai.
- Virágos Zsolt 1975. *A négerség és az amerikai irodalom*. Budapest, Akadémiai.
- Virágos Zsolt–Varró Gabriella 2002. *Jim Crow örökösei: mítosz és sztereotípiák az amerikai társadalmi tudatban*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó.
- Voigt Vilmos (szerk.) 1998. *A magyar folkór*. Budapest, Osiris. /Osiris tankönyvek./

Voigt Vilmos 2004. *Magyar, magyarországi és nemzetközi. Történeti és folklorisztikai tanulmányok*. Budapest, Universitas Kiadó.

Voigt Vilmos (szerk.) 2005. *Magyar folklór szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris. /Osiris tankönyvek./

Zolnay Vilmos 2001. *A művészetek eredete*. Budapest, Holnap Kiadó.

FÜGGELÉK: VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

A bibliográfia elkészítéséhez felhasználtam Bódi Zsuzsanna *Cigány szemmel. Kiállítási forgatókönyv. Magyarországi cigány írók és költők munkássága* (Budapest, 2004, Magyar Művelődési Intézet) című munkáját. Nagy és önzetlen segítséget kaptam továbbá Heinczné Oszkai Judittól, az Országos Idegennyelvű Könyvtár munkatársától.

BALÁZS JÁNOS

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK, TANULMÁNYOK

F. Mihály Ida: Balázs János képeiről. *Palócföld*, 1971. 3. sz. 23–31. o.

(név nélkül): Balázs János. *Műgyűjtő*, 1971. 3. sz. 1–2. o.

Rudnyánszky István: Az első cigány festő. *Nők Lapja*, 1971. május 29. 16–17. o.

Rózsa Gyula: Balázs Jánost fölfedezték. *Népszabadság*, 1971. augusztus 28. 6–7. o.

Kassai-Végh Miklós: Egy naiv festő – Balázs János. *Kritika*, 1972. 5. sz. 20. o.

Eörsi István: Egy boldog ember. *Élet és Irodalom*, 1973. augusztus 10. (32. sz.) 10. o.

Hatvani Dániel: Vadon tenyésző versek. Balázs János Füstölgések című verseskötetéről. *Forrás*, 1974. 2. sz. 95. o.

Vekerdí József: Balázs János: Füstölgések. *Tiszatáj*, 1974. 2. sz. 90–91. o.

M. Gy. (Mészáros György): Balázs Jánosról. *Napjaink*, 1974. 10. sz. 4. o.

M. Gy. (Mészáros György): Balázs János emlékére. *Napjaink*, 1977. 6. sz. 2. o.

Laczkó Pál: Balázs János: Ecsettel és írónnal. *Palócföld*, 1978. 2. sz. 12. és 21. o.

Bodri Ferenc: Ecsettel és írónnal. Balázs János versei és képei. *Forrás*, 1978. 4. sz. 95–96. o.

Bánszky Pál: Balázs János. In uő: *A naiv művészet Magyarországon*. Budapest, 1984, Képzőművészeti Kiadó, 88–89. o.

Mészáros György: Az utolsó beszélgetés Balázs Jánossal. *Palócföld*, 1985. 6. sz. 42–45. o.

Szepesi József: „Ecsettel és írónnal”. Balázs Jánosról. In Murányi Gábor (összeáll.): *„Egyszer karolj át egy fát!” Cigányalmanach*. Budapest, 1986, TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, 133–145. o. (Az írás megtalálható Szepesi József *Putrik és Paloták* című riportkötetében is [Budapest, 1996, Cigány Tudományos és Művészeti Társaság, 156–171. o.]!)

Tóth Elemér: Balázs János emlékkiállítása. *Romano Nyevipe*, 1986. 12. sz. 4. o.

Szepesi József: Egy cigányfestő emlékére. *Romano Nyevipe*, 1987. 6. sz. 6. o.

Szepesi József: Hol vagy, hagyaték? *Romano Nyevipe*, 1988. 6. sz. 7. o.

Kerékgyártó István: A teremtőművész sorsa. A naiv és spontán expresszív alkotómód Balázs János munkásságában. (Dr. Kerékgyártó István sorozata a cigány képzőművészetről II.) *Közös Út–Kethano Drom*, 1993. 4–5. sz. 38–43. o.

Kerékgyártó István: A cigány képzőművészet Magyarországon. In Halász Péter (szerk.): *A Magyar Művelődési Intézet Évkönyve 1993*. 199–209. (A Balázs Jánosról szóló rész – 206–209. o. – azonos a *Közös Út*-ban megjelent szöveggel.)

Theisler György: Aki elvonult a világtól, hogy megajándékozza a világot... 90 éve született Balázs János. *Közös Út–Kethano Drom*, 1995. 4. sz. 35. o.

(k. i.) (Kerékgyártó István): Balázs János képei. *Közös Út–Kethano Drom*, 1996. 2–3. sz. 61–62. o.

- péntek - (Péntek Orsolya): „Nem vagyok én más, csak egy görbén nőtt korhadó faág”. Balázs János költészete. *Amaro Drom*, 1999. 2. sz. 12. o.

Péntek Orsolya: Egy kiállítás ürügyén. *Amaro Drom*, 1999. 4. sz. 28. o.

Kovács Anna: Élet – Sors – Művészet. Balázs János szellemi hagyatéka. In Szvircsek Ferenc (szerk.): *A Nógrád Megyei Múzeumok évkönyve 1999*. Salgótarján, 1999, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 94–106. o.

Kárpáthy Gyula: „Mint ama színópei Diogenesz...” (Emlékeim Balázs Jánosról). In uő: *Menet közben. Életúton alkotó cigányokkal*. Budapest, 1997, SMdigital Szerkesztő és Kiadó Egyéni Cég, 29–34. o.

Kerékgyártó István: A magyarországi nemzetiségek képzőművészete egy tárlat tükrében. *Barátság*, 2000. 1. sz. 2750–2752. o.

A. K.: Képek egy magángyűjteményből. *Amaro Drom*, 2001. 7. sz. 24. o.

W. I.: Cigánykerék Pécsködomb putrijából. Balázs János képei és versei pesti tárlaton. *Barátság*, 2001. 5. sz. 3345. o.

Junghaus Tímea: *Balázs János-monográfia. 2007. évi kutatási beszámoló*. www.lektoratus.hu/osztondijak/junghaus07.html.

Balázs János. In Zsigó Jenő (főszerk.): *Cigány festészet. Magyarország 1969–2009. Válogatás a Fővárosi Cigány Ház–Romano Kher közgyűjteményéből*. Budapest, 2009, Fővárosi Önkormányzat Cigány Ház–Romano Kher, 22–27. o.

INTERJÚK

Moldován Domokos: Naiv művészek vallomásai. *Forrás*, 1975. 11. sz. 74–79. o. (Rövid részletek a szerző portréfilmsorozatának beszélgetéseiből. Balázs János szavai a 77. oldalon olvashatók.)

Moldován Domokos: Balázs János. In uő: *Magyar naiv művészek nyomában. Dokumentumok*. Budapest, 1987, Gondolat, 147–159. o.

FILMEK

B. Farkas Tamás–Kernács Gabriella: *Balázs János vagyok*. 1972, Magyar Televízió.

Moldován Domokos: *Magyar naiv művészek*. 1972–1974, Magyar Televízió.

László István: *Pontok a mindenségből*. 2003, Salgótarjáni Városi Televízió.

Fátyol Tivadar–Kőszegi Edit–Szuhay Péter: „Homorú tükröt kaptam örökül...” *Balázs János-portré*. 2009, Fórum Film Alapítvány.

BALOGH ATTILA

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK, TANULMÁNYOK

Csoóri Sándor: Balogh Attila versei elé. *Élet és Irodalom*, 1976. szeptember 11. 15. o.

Tasi József: Vázlat Balogh Attiláról. *Új Forrás*, 1980. 6. sz. 75–77. o.

Bakonyi István: Balogh Attila: Lendítem lábamat. *Jelenkor*, 1980. 10. sz. 957–958. o.

Simon Zoltán: Balogh Attila: Lendítem lábamat. *Kritika*, 1981. 2. sz. 29–30. o.

Eörsi István: A szépség esélyei. In uő: *A szabadság titokzatos bája. Esszék, kritikák, portrék 1967–1997*. Budapest, 1997, Palatinus, 226–230. o. (A cikk 1991-ben íródott.)

Eörsi István: OptiPista (szürkítési törekvések). *Magyar Narancs*, 1998. október 15. 28–29. o.

Eörsi István: Balogh Attila humora. *Élet és Irodalom*, 2004. június 4. 9. o.

Szárnycs Gábor: Apró dolgok lényege (engesztelhetetlenül). *Árgus*, 2004. 9. sz. 112–114. o.

György Péter: Balogh Attila és Attila Balogh. A Gipsy Drill bemutatóján, a Petőfi Irodalmi Múzeumban elhangzott szöveg. *Amaro Drom*, 2005. 3. sz. 27. o.

Bori Erzsébet: Három pokol. Balogh Attila költővel Jónás Tamás beszélget. *Amaro Drom*, 2006. 12. sz. 30. o.

Palágyi Edit: *Cigány költő állást keres.* www.szabadsfold.hu/cikk?12120 (megjelenés: 2008. május 16.)

INTERJÚK

F. Havas Gábor: „A meleg ólból ki kell menni...” *Beszélő*, 1994. szeptember 22. 31–35. o.

Siroki Sándor: „Nem találtam meg a kavicsot.” Költészetnap beszélgetés Balogh Attilával. *Amaro Drom*, 1996. 3. sz. 27–28. o.

„Nem kell minden dobozt kinyitni”. Balogh Attilával beszélget Jónás Tamás. *Amaro Drom*, 2004. 4. sz. 25–29. o.

PORTRÉFILM

Medgyesi Gabriella: *Három pokol. Balogh Attila költővel Jónás Tamás beszélget.* 2006, Duna Televízió.

BARI KÁROLY

CIKKGYŰJTEMÉNY

Kecskés József (szerk.): *Bari Károly költő, folklórkutató interjúk, recenziók és más írások tükrében.* Gödöllő, 1999, Petőfi Sándor Művelődési Központ.

A kötet 227–237. oldalán lévő válogatott bibliográfia – összeállítója Haász Erzsébet – a szerzők nevének ábécérendjében sorolja fel az 1968 és 1998 között megjelent cikkeket, tanulmányokat, amiknek egy része a kötetben olvasható. Az alábbiakban **fettel** emelem ki azoknak az írásoknak a szerzőjét és címét, amik Kecskés József összeállításában is szerepelnek.

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK, TANULMÁNYOK

Domokos Mátyás: Költő jelentkezett. 17 éves fiú a bükkaranyosi cigánysorról. *Élet és Irodalom*, 1970. február 27. 10. o. (Kecskés 22–24. o.)

Mezei András: Egycsapásra. *Élet és Irodalom*, 1970. július 3. 11. o.

Borbély Sándor: Íróavatás. *Napjaink*, 1970. 7. sz. 5. o.

Zalabai Zsigmond: Gondolatok egy befejezetlen mondat körül. *Irodalmi Szemle*, 1971. 8. sz. 760–762. o.

Pályi András: Bari Károly: Holtak arca fölé. *Tiszatáj*, 1970. 9. sz. 881–882. o. (Kecskés 36–38. o.)

Imre László: Holtak arca fölé. *Alföld*, 1970. 10. sz. 76–77. o.

Ízes Mihály: Se nyugalom, se kétségbeesés. *Életünk*, 1970. 6. sz. 563–566. o.

Harsányi Zoltán: Bari Károly olaszul. *Napjaink*, 1972. 4. sz. 6. o.

Csányi László: Naiv zsenik, tudatos kontárok. *Élet és Irodalom*, 1972. december 16. 9. o.

Ágh István: Két forrásból. Bari Károly: Elfelejtett tüzek. *Új Írás*, 1974. 6. sz. 121. o. (Kecskés 39–40. o.)

Czakó Gábor: Bari Károly: Elfelejtett tüzek. *Napjaink*, 1974. 4. sz. 9. o.

Domokos Mátyás: Kettős tükör. Elfelejtett tüzek. *Napjaink*, 1974. 4. sz. 9. o.

Lengyel Balázs: Hol kezdődik a költészet? *Élet és Irodalom*, 1974. március 30. 11. o. (Kötetben: uő: *Verseskönyvről verseskönyvre*. Budapest, 1977, Magvető, 188–196. o. A szerző öt kötetéről ír, köztük az *Elfelejtett tüzek*ről.)

Szigethy Gábor: Bari Károly: Elfelejtett tüzek. *Kritika*, 1974. 6. sz. 25–26. o. (Kecskés 41–42. o.)

Olasz Sándor: Az elkötelezettség változatai. *Tiszatáj*, 1974. 10. sz. 73–74. o.

Mészáros György: Vitapartner-e Bari Károly? *Hevesi Szemle*, 1974. 4. sz. 58. o.

Márkus Béla: Elfelejtett tüzek. *Kortárs*, 1975. 3. sz. 500–501. o.

Domokos Mátyás: Konok gyurma a világ. Bari Károlyról – többször és sokféleképpen. *Tiszatáj*, 1977. 2. sz. 37–44. o. (Kötetben: uő: *Ugyanarról másképpen. Esszék, kritikák*. Budapest, 1977, Szépirodalmi, 320–337. o.) (Kecskés 47–58. o.)

Féja Géza: Az utolsó nomádok. In uő: *Törzsek, hajtasok. Esszék*. Budapest, 1978, Szépirodalmi, 237–244. o. (Kecskés 43–46. o.)

Vasy Géza: A továbblépés feltétele. Bari Károly költészetéről. *Napjaink*, 1979. 6. sz. 28–29. o.

P. Varga Kálmán: Keserű láz. Bari Károly költészetéről. *Mozgó Világ*, 1981. 9. sz. 96–103. o. (Kecskés 64–75. o.)

P. Varga Kálmán: Bari Károly. *Művészet*, 1981. 12. sz. 61. o.

Vekardi József: Kitalált népköltészet. Cigány hagyományok teremtése. *Napjaink*, 1983. 2. sz. 35–36. o.

Gyurácz Ferenc: Bari Károly: A némaság könyve. *Kritika*, 1983. 10. sz. 36. o.

Rónay László: Ráénekléssel gyógyított seb. *Új Írás*, 1983. 10. sz. 103–106. o. (Kecskés 82–86. o.)

Szöllősi Zoltán: A némaság könyve. *Vigília*, 1983. 12. sz. 940. o.

Cs. Nagy Ibolya: Bari Károly kötetéről. *Hajdú-Bihari Napló*, 1984. április 26. 5. o.

Az egyszerűtől a bonyolult felé. Domokos Mátyás és Lator László beszélgetése Bari Károly költői útjáról. *Kortárs*, 1984. 11. sz. 1830–1834. o. (Kecskés 87–95. o.)

Hunya Márta: A hiány jelvényei. A némaság könyve. *Palócföld*, 1984. 2. sz. 38–39. o.

Cs. Nagy Ibolya: Tűzpiros kígyócska. Bari Károly cigány népköltési fordításai. *Hajdú-Bihari Napló*, 1985. május 31. 4. o. (Kecskés 104–105. o.)

Nagy István Attila: A némaság könyve után. Gondolatok Bari Károly költészetéről. *Kritika*, 1985. 6. sz. 19–20. o. (Kötetben: uő: *A szóra bírt mindenség. Műelemzések, tanulmányok*. Nyíregyháza, 1996, szerzői kiadás, 163–167. o.)

D. Magyar Imre: A varázsló sétálni indul. *Könyvvilág*, 1985. 12. sz. 38. o.

Silló Sándor: A varázsló sétálni indul. Bari Károly versei. *Új Tükör*, 1986. március 30. (13. sz.) 2. o.

Gyurácz Ferenc: A varázsló sétálni indul. *Kritika*, 1986. 5. sz. 27–28. o.

Domokos Mátyás: Műbírálatok – kiszabott parcellán. Bari Károly: A varázsló sétálni indul. *Kortárs*, 1986. 7. sz. 148–150. o. (Kötetben: uő: *Átkelés, áttűnés. Tanulmányok, kritikák, emlékezések*. Budapest, 1987, Szépirodalmi, 355–359. o.) (Kecskés 100–103.)

Mező Ferenc: Végleteken innen és túl. *Új Írás*, 1986. 7. sz. 122–123. o.

Keresztury Tibor: Bari Károly: A varázsló sétálni indul. *Alföld*, 1986. 12. sz. 94–96. o.

Alföldy Jenő: Törzsek, ágak, gyökerek. Bari Károly: A varázsló sétálni indul. *Élet és Irodalom*, 1986. március 21. 11. o. (Kötetben: uő: *Rend a homályban*. Budapest, 1989, Magvető, 335–340. o.)

Lengyel Balázs: A hangfüggöny mögött. Bari Károly: A némaság könyve. In uő: *Egy magatartás története. Esszék*. Budapest, 1986, Magvető, 261–270. o., illetve uő: *Zöld és arany. Válogatott esszék*. Budapest, 1988, Magvető, 498–506. o.

Magyar József: Bari Károly világa. *Palócföld*, 1987. 4. sz. 18–21. o.

Erdélyi Zsuzsanna: A cigány folklór könyve. Bari Károly: Az erdő anyja. Cigány népmesék és néphagyományok. *Élet és Irodalom*, 1991. január 4. (1. sz.) 10. o. (Kecskés 133–138. o.)

Schein Gábor: 21 vers. *Múlt és Jövő*, 1992. 4. sz. 115–116. o.

Csalog Zsolt: Változatok egy cigány mesére. B. K.-nak, egyszer volt barátságunk emlékére. *Élet és Irodalom*, 1993. szeptember 3. 15. o.

Petőcz András: Díszletek egy szinonímához. *Élet és Irodalom*, 1995. június 30. (26. sz.) 13. o.

Kovács Zsuzsa: Láng és ragyogás. Bari Károly „A némaság könyve” című versének szimbolikája. In Kecskés (szerk.) 1999, 76–81. o. Az írás ebben a kötetben jelent meg először, azért az évszámnak megfelelően itt tüntetem fel.

Tizenkét óra cigány folklór. *Népszabadság*, 1999. október 20. 9. o.

Erdélyi Zsuzsanna: A szellem régésze. Bari Károly: Mennysors ország csillaga. *Amaro Drom*, 2001. 10. sz. 22–23. o.

Daróczi Ágnes: Bari Károly haragja. *Élet és Irodalom*, 2003. február 14. (7. sz.) 16. o.

Menyhért Ildikó: Zöld az erdő. *Élet és Irodalom*, 2003. február 28. (9. sz.) 17. o.

Daróczi Ágnes: Az én haragom. *Élet és Irodalom*, 2003. április 18. (16. sz.) 2. o.

Standeisky Éva: Madarak és selyemhernyók. Dokumentumok Kassák Lajosról és Bari Károlyról. 2000, 2006. 4. sz. 49–62. o.

Onagy Zoltán: Cigány költőnek lenni Magyarországon (Bari Károly). *Irodalmi Jelen Online*, <http://www.irodalmijelen.hu/?q=node/3581>

D. Magyar Imre: Bari Károly hatvanéves. *Élet és Irodalom*, 2012. szeptember 28. 13. o.

Az értekezés leadásakor készülöben van Blénesi Éva monográfiája, ami a Kalligram Kiadó Tegnap és Ma. Kortárs magyar írók sorozatában fog megjelenni.

INTERJÚ

Takács István: Merre tartasz, táltosfiú? *Magyar Ifjúság*, 1974. április 26. 27–28. o.; illetve *Látóhatár*, 1974. 6. sz. 212–219. o.

Mezei András: Megkérdeztük Bari Károlyt: Milyennek látja Bari Károlyt? *Élet és Irodalom*, 1979. március 24. (12. sz.), 4. o. (Kecskés 59–61. o.)

Bakó Endre: „Szeretném, ha sokan olvasnák a verseimet”. Beszélgetés Bari József Attila-díjas költővel. *Hajdú-Bihari Napló*, 1986. november 23. 8. o. (Kecskés 96–99. o.)

Márványi Péter: „Én hiszek abban, hogy fölfelé megyek.” Beszélgetés Bari Károllyal. *Tiszatáj*, 1987. 9. sz. 27–39. o. Eredetileg a Magyar Rádióban hangzott el 1986. december 31-én. (Kecskés 116–131. o.)

Mezei András: Történelmi párbeszéd. Kettős gyökerek, 1988. *Confessio*, 1989. 1. sz. 58–81. o. (Mezei András 1988. november 14-én a budapesti Ráday-kollégiumban kettős

kötődésű emberekkel, köztük Bari Károllyal, beszélgetett identitásukról. (Kecskés 112–115. o.)

Mezei András: „Ami sors egy versért kiróható.” Beszélgetés Bari Károllyal. *Magyar Nemzet*, 1990. június 9. 11. o. (Kecskés 142–150. o.)

Valachi Anna: A Varázsló gyűjtőútra indult... *Népszava*, 1998. február 14., *Szép Szó* (melléklet), VI. o.

Valachi Anna: „A származás számomra kettős kötődést jelent.” Bari Károly folklórkutatásaival is az előítéletek ellen küzd. *C.E.T. (Central European Time)*, 1998. 3. sz. 71–74. o. (Kecskés 190–193. o.)

Mezei András: „Lenézett népek költői.” Beszélgetés Bari Károllyal a „Hárfarozs” című műfordításkötetéről. *C.E.T.*, 2007. 10. sz. 9–11. o.

Murányi Gábor: „A származás nem esztétikai kategória”. *HVG*, 2010. június 12. 34–35. o.

HOLDOSI JÓZSEF

Balogh Tibor: A koronás kígyók legendája. *Napjaink*, 1979. 6. sz. 29–30. o.

Gróh Gáspár: Holdosi József: Kányák. *Alföld*, 1979. 6. sz. 74–75. o.

Péntek Imre: Holdosi József: Kányák. *Életünk*, 1979. 1–2. sz. 121–124. o.

Dérczy Péter: Mítosz és valóság. Holdosi József: Kányák. *Új Forrás*, 1980. 3. sz. 75–76. o.

Gáll István: Holdosi József: Kányák. In uő: *Hullámlovag*. Budapest, 1981, Kozmosz, 312–313. o.

Csengey Dénes: A mítoszteremtés távolodó esélyei. Tíz gondolat Holdosi József prózájáról. *Életünk*, 1983. 1. sz. 88–93. o.

Kovács Imre Attila: Holdosi József: Glóriás–Dac. *Forrás*, 1983. 1. sz. 90–91. o.

Dérczy Péter: Holdosi József: Glóriás – Dac. *Új Forrás*, 1983. 5. sz. 84–86. o.

Beck Zoltán: A harmadik dimenzió. Gondolatok Holdosi József prózájáról. *Jelentkezőnk*, 1993. 2. sz.–1994/1–2. sz. (a három szám egy füzetben jelent meg!) 208–216. o.

Kemény István: A palánk másik oldalán. (Holdosi József 1951–2005). *Magyar Narancs*, 2005. május 26. 30. o.

Hegedűs Sándor: A csend szégyenében. Holdosi József 1951–2005. *Lungo Drom*, 2005. 6. sz. 12. o.

Fülöp Éva: Cigánykrisztus: avagy a megválthatatlanság története. In Fülöp Éva–Pataki Attila István–P. Tóth Tamás–Sipos Dávid (szerk.): *Az Írás és az írás*. KRE (Károli Gáspár Református Egyetem) BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2009, Budapest, 48–55. o.

JÓNÁS TAMÁS

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK, TANULMÁNYOK

Sajó László: Szemérmesen romantikátlan pillanatok. Jónás Tamás: Cigányidők. *Amaro Drom*, 1998. 3. sz. 31–32. o.

Bokányi Péter: A múlt ereje. Jónás Tamás Cigányidők című kötetéről. *Életünk*, 1998. 7–8. sz. 733–736. o. /Kötetben: uő: *Diskurzusok mellett*. Szombathely, 2001, Savaria, 113–117. o.)

Kálmán Emese: Szelíd szándékok, hétköznapi háborúk. Jónás Tamás: Cigányidők. *Magyar Napló*, 1999. 1. sz. 56–57. o.

Bori (Bori Erzsébet): Angyalposta. (A Betyár volt-e Cigány Jóska? című kötetéről.) *Amaro Drom*, 1999. 10. sz. 27. o.

Sajó László: Egy romantikus a harmadikról. Jónás Tamás: Bentlakás. *Amaro Drom*, 1999. 12. sz. 35. o.

Beck Zoltán: Szövegbe vetni a szerzőt. Jónás Tamás írásairól. *Életünk*, 2000. 3. sz. 279–285. o.

Lackfi János: Kitérés és beletörődés. Jónás Tamás: Bentlakás. *Holmi*, 2000. 5. sz. 612–616. o.

Onagy Zoltán: A középen eltalált író monológja. Jónás Tamás: Bentlakás. *Új Forrás*, 2000. 7. sz. 65–69. o.

Lackfi János: Rémisztgetők gyerekeknek. Pályakép Jónás Tamásról. /A névjegyen./ *Hitel*, 2000. 8. sz. 75–81. o.

P. Nagy István: „Versidőnyi menedék”. (A Bentlakás című kötetéről.) *Eső*, 2000. 4. sz. 87–89. o.

Fekete J. József: Szomorú emberek. Jónás Tamás: Bánom, hogy a szolgád voltam. *Új Forrás*, 2002. 9. sz. 74–77. o.

Sajó László: Ezer esztendő. Csernelytől a tengerig. (A Bánom, hogy a szolgád voltam című kötetéről.) *Amaro Drom*, 2002. 9–10. sz. 57. o.

- Korcsog Balázs: Személyes névmás. Jónás Tamás: *Ő. Élet és Irodalom*, 2003. június 27. (26. sz.) 25. o.
- Németh Zoltán: A korszerűtlen líra. Jónás Tamás: *Ő. Bárka*, 2004. 5. sz. 112–114. o.
- Lapis József: Személytelen trópusok, szomorú névmások – Jónás Tamás lírai munkásságáról. *Symposion*, 2004. 41–42. sz. 53–64. o.
- Freytag Orsolya: Költészethittan. Jónás Tamás: *Ő. Alföld*, 2004. 12. sz. 102–104. o.
- Chován István: Jónás Tamás: Apáimnak, fiaimnak. *Kortárs*, 2006. 1. sz. 99–102. o.
- Benyovszky Krisztián: Hókása és bableves. Tóth Krisztina és Jónás Tamás költészetéről. *Bárka*, 2006. 3. sz. 72–77. o. (Kötetben: uő.: *Szövegek szeszélye*. Dunaszerdahely, 2010, Nap Kiadó, 31–42. o.)
- Bori Erzsébet: Félprofil. *Amaro Drom*, 2006. 12. sz. 30. o.
- Szabó Tibor: Egyszer erőből, egyszer alázattal. Jónás Tamás: Kiszámítható józanság. *Bárka*, 2007. 1. sz. 115–117. o.
- Finy Petra: Jónás Tamás: Kiszámítható józanság. *Szépirodalmi Figyelő*, 2007. 2. sz. 29–31. sz.
- Fekete Richárd: Korszerűtlen korszerűség. Jónás Tamás: Kiszámítható józanság. *Kalligram*, 2007. 9. sz. 101–104. o.
- Báthori Csaba: „Tartozom nektek magammal”. (Jónás Tamás: *Ő*). In uő: *Játék a sötéttel*. Esszék. Budapest, 2007, Napkút Kiadó. 2. kötet, 189–200. o.
- Báthori Csaba: Négy verseskönyv. (Köztük Jónás Tamás *Ő* című kötete.) In uő: *Játék a sötéttel*. Esszék. Budapest, 2007, Napkút Kiadó. 2. kötet, 233–237. o.
- D. Magyar Imre: Jónás Tamás: Önkéntes vak. *Pesti Műsor*, 2008. 22. sz. 35. o.
- Horváth Diána: A nagyok nyomán. Jónás Tamás: Önkéntes vak. *Élet és Irodalom*, 2008. július 11. 28. o.
- Báthori Csaba: Jónás Tamás: Önkéntes vak. /Ex libris./ *Élet és Irodalom*, 2008. július 18. (29. sz.) 25. o.
- Kántor Péter: Jónás Tamás Zelk-díjára. *Élet és Irodalom*, 2008. december 12. 14. o.
- Bodor Béla: Anti(pri?)vatesz 53+1 új dala. Jónás Tamás: Önkéntes vak. *Holmi*, 2009. 1. sz. 97–105. o.
- Krusovszky Dénes: Jónás Tamás. Önkéntes vak. *Élet és Irodalom*, 2009. március 27. (13. sz.) 25. o.
- Lévai Balázs: Tisztán látó: Jónás Tamás: Önkéntes vak. *Élet és Irodalom*, 2009. április 10. (15. sz.) 14. o.

Kántás Balázs: Önkéntes vakság. Jónás Tamás Önkéntes vak című kötetéről. *Új Forrás*, 2009. 8. sz. 81–86. o.

Hegedűs Sándor: Önkéntes vak. Jónás Tamás verseskötete. *Barátság*, 2009. 3. sz. 6107–6108. o.

Boldog Zoltán: Öszinte bizonytalanság – Kritika Jónás Tamás Önkéntes vak című kötetéről. www.irodalmijelen.hu/node/1922.

Mikuska Judit: „Jaj, Uram, [...] a csened megvakít”. Jónás Tamás: Önkéntes vak. *Híd*, 2009. 11–12. sz. 158–160. o.

INTERJÚK

Papp Endre: Romantikára szocializálva. Beszélgetés Jónás Tamással. /A névjegyen./ *Hitel*, 2000. 8. sz. 82–85. o. (Lackfi János Rémisztgetők gyerekeknek című tanulmánya után.)

„Nekem a vers használati tárgy.” Jónás Tamással Lackfi János beszélget. *Magyar Napló*, 2000. 1. sz. 40. o.

Kerényi György: „Nagyon oda kell figyelni, hogy mit miért írsz le.” Interjú Jónás Tamás íróval. *Barátság*, 2002. 6. sz. 3769–3771. o. (Átvétel az *Amaro Dromból*!)

Elek Tibor: Költő vagyok, író és cigány. beszélgetés Jónás Tamással. *Bárka*, 2007. 1. sz. 10–16. o.

Scipiadés Erzsébet: Jónás Tamás éhezései. Népszava online. www.nepszava.hu/articles/article.php?id=250387.

Weiner Sennyey Tibor: Lánglovagok vs Költő? Interjú Jónás Tamással. www.irodalmijelen.hu/node/1922.

D. Magyar Imre: „Kevés vers tud fontossá válni”. *Pesti Műsor*, 2009. 15. sz. 48. o.

KOVÁCS JÓZSEF HONTALAN

Ungár Tamás: Hontalan, a költő és képviselő. *Népszabadság*, 1995. február 9. 13. o.

Gy. Hodnik Ildikó: A nemzet szemétdombjai. *Új Dunántúli Napló*, 1997. december 20.

Jónás Tamás: Mi-e, az-e, van-e s cigányköltészet? Egy verseskötet ürügyén. *Amaro Drom*, 1999. 3. sz. 22–23. o. (A kötet a *Magyarul beszélni*.)

Lenkey István: Kovács József Hontalan: 50 éves a „Fekete Sík” költője. *Hetedhéthatar*, 2000/16, 21. o.

- Veress Miklós: Otthonos hontalanság. *Világunk*, 2000. 9. sz. 22–23. o. (A *Színfolyók* című kötetről.)
- Szécsi Magda: Tengerszó herceg. *Lungo Drom*, 2001. 5. sz. 15. o.
- Bokrétás András: Zárójelekre és szívhangokra. *Hetedhéthatár*, 2001/26, 26. o.
- Vargha Dezső: Anyám, karácsony. *Pécsi Hét*, 2002/3, 2. o.
- Barabás Béla: Hontalan „legmohácsibb” kötete jelenik meg a napokban. *Mohácsi Dunántúli Napló*, 2002. július 10., 1. o.
- Lenkey István: Gondolatok Kovács József Hontalan legújabb kötete kapcsán. *Hetedhéthatár*, 2004/8, 14. o.
- Hegedűs Sándor: Csillagfegyenc. *Barátság*, 2005. 1. sz. 4553. o.
- Bebessi Károly: Cigány könyvkiadás, képzőművészet és folklór. *Új Dunántúli Napló*, 2006. február 18.
- Békés Sándor: *Csillagkarcoló. Kovács József Hontalan arcképvázlata*. alkoTÓház, 2010, Agárd. (Kismonográfia.)

LAKATOS MENYHÉRT

ISMERTETÉSEK, KRITIKÁK, TANULMÁNYOK

- Pete György: Füstös képek. Szubjektív jegyzetek Lakatos Menyhért regényéről. *Új Forrás*, 1975. 3. sz. 97–101. o.
- Göncz Árpád: Világ a világ alatt. *Élet és Irodalom*, 1975. július 20. 11. o.
- Beretka Ferenc: Letisztuló füstös képek. *Új Symposion*, 1975. augusztus. 267–269. o.
- Mátyás István: Füstös képek. *Kritika*, 1975. 7. sz. 26–27. o.
- Mészáros György: Bekormozott képek. *Napjaink*, 1975. 10. sz. 10. o.
- Bessenyei György: Cigány vagy? *Új Írás*, 1975. 11. sz. 108–110. o.
- Forgácsné Tálos Margit: Lakatos Menyhért: Füstös képek. *Alföld*, 1976. 2. sz. 90–91. o.
- Babics László: Füstös képek. *Kortárs*, 1976. 4. sz. 659–660. o.
- Kiss Endre: Cigánypárizs lakói. *Mozgó Világ*, 1976. 4. sz. 95–96. o.
- Berkovits György: A tényirodalom formakeresésének álmásai. *Valóság*, 1976. 6. sz. 108–112. o.
- Berkes Erzsébet: Szellemidézés. (Az Akik élni akartak színházi előadásáról, DMI.) *Kritika*, 1977. 5. sz. 28–29. o.

- Szekrényessy Júlia: A téglagyár élni akar. *Élet és Irodalom*, 1977. március 25. (12. sz.) 13. o.
- Szegő László: Cigánymesék, szívből. *Élet és Irodalom*, 1978. július 21. (29. sz.) 10. o.
- Göncz Árpád: A paramisák szépséges birodalma. *Élet és Irodalom*, 1979. szeptember 7. (36. sz.), 10. o.
- D. Magyar Imre: „Meglenni a jászolnyi hazát.” Lakatos Menyhért: Csandra szekere.
- Petrőczy Éva: A holnap – cigányul. *Élet és Irodalom*, 1982. július 23. 10. o.
- Mészáros György: Küldetés vagy szerepjátszás? Lakatos Menyhért: Akik élni akartak. *Napjaink*, 1982. 9. sz. 34. o.
- Jakabfi László: Holland interjú Lakatos Menyhérttel. *Élet és Irodalom*, 1983. január 14. (2. sz.) 6. o.
- Vekerdi József: Akik élni akartak. *Alföld*, 1983. 6. sz. 83–85. o.
- Garaj Lajos: Cigány regény. (A Füstös képekről, DMI) *Irodalmi Szemle*, 1986. 3. sz. 279–283. o.
- 3000 mérföld a tengeren túl. Lakatos Menyhért találkozói az amerikai polgárjogi fórumokon. *Közös Út–Kethano Drom*, 1993. 1. sz. 20. o.
- jós - (Jónás Tamás): Mesét mondani veszélyes. Lakatos Menyhért: A titok. *Amaro Drom*, 1999. 6. sz. 18–19. o.
- Dede Éva: Virágzik az átok? Verbális agresszió (átkozódás, káromkodás és szidalmazás) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében. *Napút*, 2006. 9. sz. 127–133. o.
- Demény Tamás: *Az önazonosság keresése és felépítése Richard Wright és Lakatos Menyhért önéletrajzi regényében*. In Tavaszi Szél, Kaposvár, 2006, A Doktoranduszok Országos Szövetségének kiadványa, 182–185. o.
- Páva Zoltán: Elhunyt Lakatos Menyhért. *Magyar Nemzet*, 2007. augusztus 22. 15. o.
- Podhorányi Zsolt: Elhunyt Lakatos Menyhért. *Népszava*, 2007. augusztus 22.
- Gaál Péter: Az ezüstfejű öreg cigány elment. *Magyar Hírlap*, 2007. augusztus 22. 18. o.
- Erdély Dániel: Meghalt egy cigány: Lakatos Menyhért. *Élet és Irodalom*, 2007. szeptember 7. 13. o.
- Hegedűs Sándor: Elhunyt Lakatos Menyhért. *Barátság*, 2007. 4. sz. 5418–5419. o.
- Daróczi Ágnes: Lakatos Menyhértre emlékezve. *Amaro Drom*, 2007. 10. sz. 30–31. o.
- Tarbay Ede: Egy népmese írott változatai. *Kortárs*, 2008. 1. sz. 76–88. o.
- Pernyész Anita: Identitás(keresés) Lakatos Menyhért Füstös képek című regényében. *Forrás*, 2011. 3. sz. 53–64. o.

INTERJÚK

Nem csak a cigányság ügye. Kettesben – Lakatos Menyhért és Szilágyi János. *Kritika*, 1976. 9. sz. 7–10. o.

Kovács József: Az első lépés. Beszélgetés Lakatos Menyhérttel, a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének elnökével. *Népszabadság*, 1986. november 5. 6. o. (Kötetben: Kovács József Hontalan: *A nemzet szemétdombjai*. Pécs, 1997, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, 22–25. o.)

Kovács József: A számadás a lemondás kezdete. *Új Tükör*, 1986. április 13. 27. o. (Kötetben: Kovács József Hontalan: i. m., 192–196. o.)

Varga Ilona: Nem engedtem se magamnak, se másnak. In uő: *Hanglenyomatok*. Piliscsaba, 2004, Konsept-H Könyvkiadó, 129–134. o. Eredetileg elhangzott a Magyar Rádió Cigányfélóra című adásában 1993. március 18-án, illetve 2000. április 7-én.)

Károlyi Márta: „Ismerjétek meg bennünket.” Lakatos Menyhért vallomása. *Respublica*, 1995. 3. sz. 1. o.

Kárpáthy Gyula: Két születésnap korszaka. In uő: *Menet közben. Életúton alkotó cigányokkal*. Budapest, 1997, SMDigital Szerkesztő és Kiadó Egyéni Cég, 67–76.

Matúz Gábor: Lakatos Menyhért író. *Demokrata*, 1996. március 14. 58–60. o.

Varga Ilona: „Egy ideig bírtam, túrtam...” Találkozás a nyolcvanéves Lakatos Menyhérttel. *Barátság*, 2006. 3. sz. 4994–4996. o.

OSZTOJKÁN BÉLA

Sárándi József: Nyújtsd a kezed! Osztójkán Béla versei elé. *Mozgó Világ*, 1977. 2. sz. 4–5. o.

Bakonyi István: Osztójkán Béla: Halak a fekete citerában. *Kritika*, 1981. 11. sz. 31. o.

Cs. Nagy Ibolya: Halak a fekete citerában. Osztójkán Béla verseiről. *Alföld*, 1981. 9. sz. 46–47. o.

Gyurácz Ferenc: Örökségre találva. Osztójkán Béla: Halak a fekete citerában. *Mozgó Világ*, 1981. 11. sz. 105–106. o.

Hekerle László: Cigányregény. Osztójkán Béla készülő könyvéről. *Mozgó Világ*, 1982. 1. sz. 90–94. o.

- Balog Ernő: Honnan – hová. Osztojkán Béla: halak a fekete citerában. *Tiszatáj*, 1982. 3. sz. 79–81. o.
- Petróczi Éva: Hő és hűség tornácán. Osztojkán Béla: Halak a fekete citerában. *Új Írás*, 1982. 6. sz. 107–108. o.
- Bakonyi István: Osztojkán Béla: Hőesés hűségben. *Új Forrás*, 1984. 2. sz. 79–81. o.
- Bertha Zoltán: Osztojkán Béla: Hőesés hűségben. *Alföld*, 1984. 11. sz. 76–78. o.
- Gyurácz Ferenc: Osztojkán Béla: Hőesés hűségben. *Kritika*, 1984. 2. sz. 31. o.
- Berkes Erzsébet: Családi történetek. *Élet és Irodalom*, 1985. 50. sz. 11. O. (Több más kötet mellett a *Nincs itthon az Istenről*.)
- Marx László: Osztojkán Béla: Nincs itthon az Isten. *Kritika*, 1985. 9. sz. 33. o.
- Hauber Károly: Egy modern regényeposz. Osztojkán Béla: Átyin Jóskának nincs, aki megfizessen. *Életünk*, 1998. 1. sz. 90–93. o.
- Mészáros Sándor: Osztojkán Béla: Nincs itthon az Isten. *Alföld*, 1984. 11. sz. 71–72. o.
- Nagy István Attila: A valóság tükörcserepei. Osztojkán Béla portréja. In uő.: *A szóra bírt mindenség. Műelemzések, tanulmányok*. Nyíregyháza, 1996, magánkiadás, 158–162. o.
- Csernák András: Közös hurokra kerített kötelek. *Magyar Napló*, 1997. 12. sz. 48–49. o.
- (kárpáthy) Kárpáthy Gyula: A várt nagyívű regény. Osztojkán Béla: Átyin Jóskának nincs, aki megfizessen. *Közös Út–Kethano Drom*, 1997. 5. sz. 18–19. o.
- Sajó László: Istennek nincs, aki megbocsásson. *Amaro Drom*, 1997. 6. sz. 24–25. o.
- Toót H. Zsolt: Mágia és megvilágosodás. *Polisz*, 1997. 3. sz. 55–56. o.
- Nemes Rita: Osztojkán Béla: Átyin Jóskának nincs, aki megfizessen. *Kortárs*, 1998. 7. sz. 114–115. o.
- Bársony János: Elment Osztojkán Béla. (1948–2008). *Élet és Irodalom*, 2008. július 11. 12. o.
- Glonczy Ernő: Osztojkán Bélára emlékezve. *Amaro Drom*, 2008. 7. sz. 22–23. o.

SZÉCSI MAGDA

CIKKEK, KRITIKÁK, TANULMÁNYOK

- Veress Miklós: Viszontképek Szécsi Magda képíróinak. *Amaro Drom*, 1993. 9. sz. 20. o.

- Békési Katalin: A világ két részre szakadása Szécsi Maga Töredéklét című művében. In Lengyel Attila (szerk.): *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma. Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*. Miskolc, 2003, ME Innovációs és Technológia Transzfer Centrum.
- Dékei Kriszta: Nő ezernyi alakban. Szécsi Magda: Időtépő, Cigánymandala. *Amaro Drom*, 2008. 4. sz. 32–33. o.
- Darvasi Ferenc: Szécsi Magda: Cigánymandala. *Kortárs*, 2008. 7–8. sz. 183–186. o.
- Dékei Kriszta: Szécsi Magda: Tartsunk tükröt. Szécsi Magda és az ICA élőfolyóirat. *Amaro Drom*, 2008. 9. sz. 41. o.
- Békési Katalin: Mítoszteremtő törekvések Szécsi Magda néhány művében. *Közös Út–Kethano Drom*, 2010.

INTERJÚ

- Kovács József: Segíteni kell az embereket. Beszélgetés Szécsi Magda cigány meseíróval. *Napjaink*, 1989. 5. sz. 14–15. o.
- Kuthy Örs: Interjú Szécsi Magdával. *Amaro Drom*, 1991. 8. sz. 18–19. o.
- Ranner Gizella: Minden szép, amit megérint. Interjú Szécsi Magda írónővel. *Közös Út–Kethano Drom*, 1998. 3. sz. 13–15. o.
- K. Gy. (Kérész Gyula): Szécsi Magda festő- és grafikusművész. Beszélgetés az alkotóval. *Magyar Iparművészet*, 2000. 2. sz. 12. o. (A Ferenczy Noémi-díj átadása alkalmából.)